

ISSN 2520-6966

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 87

Серія "Історичні науки"
№ 7

Ніжин
2017

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 3 від 26.10.2017 р.

Рішенням Атестаційної колегії від 30 червня 2015 р. та наказом МОН
України від 13 липня 2015 р., № 747 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт з історії

ISSN 2520-6966

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф.
А. О. Буравченков; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко;
д. і. н., проф. В. О. Дятлов; д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; д. і. н., проф.
Є. М. Луняк; д. і. н., проф. С. І. Михальченко (РФ); к. і. н., доц. О. Г. Самой-
ленко; к. і. н., доц. Є. М. Стрешко; д. і. н., проф. Л. В. Таран; д. і. н.,
проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. – Вип. 87. Серія "Історичні
Л64 науки". – № 7 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2017. – 253 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2017
© НДУ ім. М. Гоголя, 2017

UDC 80:008
LBC 81+83
L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Gogol State University at Nizhyn
(NDU named after Gogol)
Record № 3 of 26 October 2017

According to Resolution of Higher Attestation Board of 30 June 2015 and order of the Ministry of Education and Science № 747 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of dissertation theses in history

ISSN 2520-6966

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko

Since 2013 the periodical has been published in two series:

"History Research", "Philology Research"

Editorial Board:

Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H. V. Samoylenko

members of the editorial board:

Doctor of Sciences (History), Prof. M. K. Boyko; Doctor of Sciences (Political Sciences), Prof. O. D. Boyko; Doctor of Sciences (History), Prof. A. O. Buravchenkov; Doctor of Sciences (History), Prof., Corresponding Member of the National Academy of Sciences V. M. Danylenko; Doctor of Sciences (History), Prof. V. O. Dyatlov; Doctor of Sciences (History), Prof. S. A. Lepyavko; Doctor of Sciences (History), Prof. Ye. M. Lunyak; Doctor of Sciences (History), Prof. S. I. Mykhalchenko (Russian Federation); Candidate of Sciences (History), Associate Prof. O. H. Samoylenko; Candidate of Sciences (History), Associate Prof. Ye. M. Strashko; Doctor of Sciences (History), Prof. L. V. Taran; Doctor of Sciences (History), Prof. Yu. I. Shapoval

Literature and Culture of Polissya. – Vol. 87. Series "History Research". – № 7 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. – Nizhyn : NDU named after Gogol, 2017. – 253 c.

UDC 80:008
LBC 81+83

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2017
© NDU named after Gogol, 2017

ІСТОРІЯ

УДК 930(477)"16/19"

С. О. Кириленко

Трансформація норманської та антинорманської теорій походження Русі в історичній науці XVII – початку XX ст.

Стаття присвячена комплексному вивченню історіографічних досліджень з питання походження Русі в контексті розвитку історичної думки XVII – початку XX ст. Проаналізовано причини зародження двох антагоністичних напрямків в історіографії – норманського та антинорманського. Зосереджено увагу на проблемі авторства норманської теорії, розглянуто хід боротьби антинорманського та норманського історіографічних підходів.

Ключові слова: походження Русі, історіографічний процес, норманізм, антинорманізм, концепція, медієвістика, історичне джерело, методологія, криза, ідеологія, етногенез, політогенез.

Статья посвящена комплексному изучению историографических исследований проблемы происхождения Руси в контексте развития исторической мысли XVII – начала XX вв. Проанализированы причины возникновения двух противоборствующих направлений в историографии – норманнского и антинорманнского. Сконцентрировано внимание на проблеме авторства норманнской теории, изображен ход борьбы норманистов и антинорманистов.

Ключевые слова: происхождение Руси, историографический процесс, норманизм, антинорманизм, медиевистика, исторический источник, методология, кризис, идеология, этногенезис, политогенезис.

The article is devoted to the comprehensive study of historiographical studies on the Rus origin in the context of the development of historical theories of the XVII – beginning of the XX century. The causes of the origin of the Norman and Anti-Norman theories as two antagonistic trends in historiography are analyzed. The attention is focused on the problem of the authorship of the Norman theory, which, according to modern historians, belongs to the Swedish diplomat and historian of the beginning of the XVII century Peter Petreius. The author refutes the thesis that T. S. Bayer could be the founder of the Norman's theory, since the thesis about the Norman origin of the Varangians has been declared three years before the

publication of the article "De varagis" by the other German historian G. Miller.

The paper also emphasizes the evolution of the anti-Norman and Norman historiographical approaches since M. Lomanosov, G. Miller, A. Schlosser, G. Evers, D. Ilovajsky till the works of M. Pogodin, M. Maksymovych, M. Kostomarov, S. Gedeonov, Yu. Venelin, V. Thomson and others.

The author concludes that the activity of representatives of the anti-Norman direction of the second half of the XIXth century deprived Normanism of the halo of scientism because anti-normanists mobilized more historical material than the most erudite normanists had done. Therefore, at the end of the XIXth century skepticism towards Norman ideas prevailed in the historical literature.

Lack of trust in Normanist constructions in the second half of the XIXth century was a reason that the research center which generated arguments in favor of the Norman origin of Rus had been moved abroad. At the turn of the century the fund of written sources that would help to solve the problem was exhausted; direct facts were not enough for a convincing solving the problem. There was a need to attract new sources, on the one hand, and to change the methodological approaches toward research, on the other hand. Therefore, at the turn of the XIXth and XXth centuries, despite the emergence of a solid stratum of historiographical works, the availability of various methodological approaches and the involvement of a wide range of written and archaeological sources, the research of the problem of the Rus origin was in a deep systemic crisis. The overcoming of that crisis required the development of completely new criteria for reading historical texts, involving new methodological tools, as well as close interdisciplinary connections.

Key words: Kievan Rus origin, historiographical process, normanizm, anti-normanism, concept, medieval studies, historical source, methodology, crisis, ideology, ethnogenesis, politogenesis.

Г.-3. Байер, Г. Міллер, А. Шлецер – саме цю "трійцю" згадує не одне покоління істориків, звертаючись до проблеми походження Русі. З їхніми іменами пов'язують норманську теорію виникнення Давньоруської держави. В історіографії традиційно побутує думка, що фундатором так званої норманської теорії був Г.-3. Байер. У 1735 р. він, будучи професором Санкт-Петербурзької академії наук, у латиномовному трактаті "De varagis", спираючись на Бертинські аннали та руські імена порогів у працях Константина Багрянородного, висловив думку, що давньоруська літописна назва "варяги" – це назва скандинавів-норманів, які й принесли державність на Русь.

Проте це не зовсім відповідає дійсності. Оскільки ще у 1732 р. за три роки до виходу праці Г.-3. Байера інший німецький вчений Г. Міллер

почав видавати в "Sammlung russischer Geschichte" уривки із Радзивілівського літопису, супроводжуючи їх невеликими коментарями. Саме в цих нотатках Г. Міллер, коментуючи ПВЛ, заявляв, що не вважає ім'я варягів власним. Не погоджуючись з тими, хто виводить варягів від давньоготського Warg-Wolf (вовк), Міллер наголошував, що варягами в IX–X ст. величали норманів, які, можливо, так називали себе при першому прибутті на руський берег і тим самим дали привід для того, що згодом це слово через незнання північної мови розглядалося як власна назва. При цьому він вважав, що більшість варягів були вихідцями із північних країн, найбільш вірогідно, з Норвезького королівства, що підтверджується, на його думку, широкими зв'язками Русі з Норвегією в наступні століття. У примітках Г. Міллер також указував на варязьке походження Рюрика, Синеуса і Трувора, а дружину Ярослава Мудрого Інгігерду він називав "варязькою принцесою" [33, с. 15–16].

Тому Г.-З. Байер не міг бути основоположником норманської теорії, оскільки теза про норманське походження варягів прозвучала за три роки до виходу в світ статті "De varagis". Саме цю статтю і прочитає вчений, "внаслідок чого і виникне славнозвісне варязьке питання" [1, с. 19–20].

У 2005 р. вийшла друком монографія В. Фоміна, у якій учений доводить думку, що основоположником норманської теорії був шведський дипломат, історик початку XVII ст. Петр Петрей. Заперечуючи тезу про відсутність норманської теорії в зарубіжній історіографії XVIII ст., В. Фомін зазначає, що "зародившись у західноєвропейській літературі XVII ст., у наступному столітті вона пустила в ній глибокі корені і фундаментально розроблялася шведською та німецькою історичною наукою. Г. Міллер і Г.-З. Байер, увібравши основні положення норманізму у себе на батьківщині, перенесли його в Росію, де це вчення набуло особливого політичного звучання в силу проведення різкої межі між "цивілізаційним" Заходом і "диким" Сходом" [33, с. 45–46].

Отже, культивация норманізму проходила саме в Росії. Політичне зближення Росії і Заходу за Петра I спродукувало налагодження тісних контактів і в науковій сфері. У пошуках більш сприятливих умов для проживання, кар'єрного зростання до Росії приїхала велика кількість іноземців, значний відсоток яких складали освічені люди. Багато років потому А. Шлецер писав: "Пересування із Німеччини в Росію, особливо між "штудіювальниками", було тоді особливо сильним. Простаки мріяли, що ніде не можна віднайти собі щастя, ніж там..." [24, с. 378]. Одним із перших учених, що прибули в Росію, був

Г.-З. Байєр. Остаточо переїхавши до Петербурга в 1726 р., він продовжував займатися історичними студіями. Наукові доробки, що виходили з-під його пера, були надзвичайно численними й різнобічними. Але лише єдина праця визначила місце Г.-З. Байєра в історичній науці: нею стала невелика стаття "Про варягів", якій було пророковане довге життя. За іронією долі, вчений "опинився "правофланговим" в довгій шерензі норманістів, з нього розгорівся весь сир-бор" [1, с. 16].

Свою увагу Г.-З. Байєр зосередив передусім на одному факті – прикликанні варягів. "От начала русы владетелей варягов имели, выгнавши же оных, Гостомысл, от славян происходящий, правил владением; и из-за от междоусобных мятежей ослабления и от силы варяг утеснения, по его совету рутены дом владык от варягов опять возвратили, то есть Рюрика и братьев" [30, с. 363]. З огляду на зміст вищенаведеної цитати бачимо, що Г.-З. Байєр майже дослівно переказав літописний сюжет 862 р., і ніякої новизни тут не було. Але літописний текст отримав зовсім інше звучання. Так, він заперечував тезу походження Рюрика із Пруссії як нащадка Августа; Русь була пов'язана тісними зв'язками не із Заходом, а з Північчю. Рюрик за походженням був варягом, а отже, він прийшов зі Скандинавії. Він також заперечував мирний характер приходу варягів, наголошував на завойовницькому, насильницькому проникненні. І насамкінець, Г.-З. Байєр підкреслював зовнішнє походження руської державності, яка була принесена германським етнічним елементом [30, с. 363–387].

Проте трактат Г.-З. Байєра так і не був помічений в історичних колах і не викликав жодної реакції. Увагу до цієї праці привернув колега вченого – Герард-Фрідріх Міллер. Прибувши в Росію в 1725 р., 20-річний студент Лейпцизького університету був зарахований ад'юнктом академії. Отримавши підтримку секретаря академії Йогана Шумахера, молодий учений швидко розвинув кар'єру від викладача латинської мови, історії й географії при академічній гімназії до офіційного російського історіографа й ректора університету. Вирізняючись неабиякою працездатністю, Г. Міллер написав десятки праць, зібрав сотні різного роду джерел з історії Росії, які не втратили свого наукового значення й досі. Але найгучнішу славу мала його доповідь "О происхождении народа и имени Российского", проголошена 5 вересня 1749 р., у день народження імператриці Єлизавети Петрівни. У так званій "дисертації" Г. Міллер почав відстоювати точку зору Г.-З. Байєра стосовно варязького питання. Насправді він лише популяризував ідеї вченого залучив до наукового вжитку свідчення Саксона Граматика і скандинавські саги, посилюючи норманський акцент там, де були можливості для сумнівів.

Дискусія про варягів надовго привернула увагу Г. Міллера. Про це яскраво свідчить перелік його наукових доробків: "О первом летописателе Российском преподобном Несторе, о его летописи и продолжателях оных" [19, с. 14–48], "Краткие известия о начале Новгорода и о происхождении российского народа" [20, с. 68–54], "О народах издревле в России обитавших" [21]. Найбільшої уваги заслуговує саме остання праця, у якій Г. Міллер звернув увагу на несумісність літописної легенди про закликання варягів і загальної картини слов'яно-варязької боротьби, яку зображує літописець. Дослідник дійшов висновку, що варязькі вікінги ніяк не могли бути прикликані в ролі правителів. Г. Міллер писав: "Не безрассудно ли, что славяне, только что сбросившие иго варягов, обратились к тем же самым изгнанным за море варягам, умоляя их вернуться, чтобы снова владеть и править ими?" [21, с. 127]. Міллер виробив свою точку зору на появу Рюрика і його братів на території ільменських слов'ян. На його думку, вони з'явилися в ролі ватажків найманців для охорони Новгородської землі. Саме тому, підкреслює Міллер, їх не пустили в Новгород, а розмістили у фортецях: Рюрика – в Ладозі, Синеуса – в Білоозері, Трувора – в Ізборську, на що є вказівка в літописі. Пізніше Рюрик узурпував владу в Новгороді і став єдиновладним правителем. Із цього, власне, й розпочалося захоплення влади варягами в руській землі, що призвело до подальшого утвердження нащадків Рюрика в ролі князів і в самому Києві [21, с. 127–128]. Таке трактування Міллером літописної повісті не втратило своєї значущості й до сьогодні [35, с. 3–15]. Повертаючись до питання походження Рюрика, Міллер відходить від своєї ідеї про його скандинавське походження – тепер він вважає, що Рюрик походив із племені роксолан [21, с. 127–128].

Із гострою критикою норманської теорії виступив М. Ломоносов. У "Зауваженнях" на дисертацію Г. Міллера він зазначав, що ім'я і рід росів походять від роксолан, котрі, за даними писемних джерел, мешкали в районі Приазов'я, а потім у ході міграційних процесів разом із готами переселилися на північ до Балтійського моря й стали називатись "варяго-русами". Учений вважав зміну назви "роксолани" на "росіяни" виправданою через перестановку літер σ на ξ в грецькій мові, яка й призвела до зміни терміна "роосолани" на "роџолани" [15, с. 26; 213, с. 209–213].

Такі здогадки М. Ломоносов підтвердив свідченнями низки античних авторів, зокрема Плінія, у чийх працях алани поєднуються з роксоланами в "один народ сарматський", а також Христофора Целларія, на думку якого, це слово могло утворитися від двох основ:

"роси" й "алани", про що згадував і автор Київського Синописа, локалізуючи давній народ "роси" на території між Дніпром і Доном [16, с. 26].

Такою, вочевидь довільною системою припущень учений пояснив прихід роксолан з Північного Причорномор'я на територію Східної Прибалтики й трансформацію їх у балтійських русів. Висловлені М. Ломоносовим ідеї знайшли неоднозначну оцінку в історіографії [7, с. 607]. Однак саме його ідеї неодноразово повторюватимуться в подальших пошуках початкової Русі, іноді із наведенням нових даних або ж навпаки – з ігноруванням залучених ним джерел і висловлених міркувань. Але незважаючи на надмірний патріотизм М. Ломоносова, що досить часто заважав ученому об'єктивно оцінити реальний стан речей, слабке структурування філологічного матеріалу, своєрідне поводження з джерелами та вибіркоче їх залучення, слід відзначити його спроби показати всю складність і багатогранність вивчення проблеми.

Дискусія між М. Ломоносовим та Г. Міллером на певний час позбавила науку від норманських ідей. Але вже на початку XIX ст. у Німеччині, а потім у Росії виходить фундаментальна праця А. Шльоцера "Нестор", де історик якісно оновив думки своїх попередників і обрав їх у яскраво виражені норманські контури [36]. Саме завдяки роботі А. Шльоцера норманізм набув свого завершального вигляду. Науковці Заходу і дослідники Росії почали розглядати проблему крізь призму його ідей. Найбільш точну характеристику концепції А. Шльоцера дав В. Мошин, охарактеризувавши його погляди як "ультранорманські" [22, с. 364].

Проти канонізованої А. Шльоцером на початку XIX ст. норманської теорії виступив Густав Еверс. У 1807 р. він опублікував книгу "Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen" ("Про походження Російської держави. Досвід вивчення історії за джерелами") [39]. Розпочинаючи цю книгу епіграфом із праці А. Шльоцера: "Ніколи не треба жодному автору, чи носить він прославлене чи невідоме ім'я, чи називається він Кромером чи Шлоцером, чи Мавро-Орбино, – беззастережно вірити" [23, с. 27], він відразу підводить читачів до основної мети дослідження – спростувати скандинавське походження перших засновників Руської держави.

Робота Г. Еверса спрямована проти норманської теорії Г.-З. Байєра і А. Шльоцера. У ній вказувалось на неможливість запрошення недавніх ворогів Русі – варягів. Г. Еверс, заперечуючи аргументи норманістів щодо північного походження Русі, наполягав на тому, що

в Причорномор'ї задовго до прикликання варягів існувало державне утворення, відоме як Тмутараканська Русь. Подальші свої міркування з проблеми Причорноморської (Приазовської) Русі він обґрунтував у своїй наступній монографії "Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen" [38]. Вважаючи за неможливе пояснити походження Руської держави на основі лише північних чи західних писемних даних, Г. Еверс пропонує звернути увагу на східні взагалі і візантійські джерела зокрема, оскільки лише останні, на його погляд, писалися досить ґрунтовно [37, с. 157].

Аналізуючи свідчення арабських та візантійських авторів, він робив припущення, що "первісні руси, можливо, були турецького й, очевидно, хозарського племені", оскільки терміни "руси" і "козари" вважалися синонімічними, а Ібн ел-Варді згадував, що руси відокремились від східних турків [37, с. 185].

Шукаючи найдавніші згадки про "руське плем'я", Г. Еверс звертався до праць Пророка Іезекиїла, який говорив про росів (Ros), що мешкали поблизу двох народів (масох і фовель) за 600 років до Різдва Христового і вважалися жителями Причорномор'я та Кавказу. Це так звані каппадокійці та іверяни. Саме в цих росах Г. Еверс схильний бачити роксолан, які з перших століть нашої ери є основним народонаселенням між Азовом і Дніпром. Але як тоді пов'язати росів-роксолан з хозарами, від яких учений виводив русів? Цю ситуацію Г. Еверс вирішив просто: оскільки роксолани в писемних джерелах досить часто згадуються поруч з аланами, наприклад у Плінія, Аміана Марцелліна, і оскільки вони мешкали поблизу алан, то їх зазвичай вважали аланським племенем, яке, на відміну від інших, називалося роксами. І хоча автори давніх джерел у цьому питанні не дійшли спільних висновків, Г. Еверс стверджував, що краще погодитись з Туннманом, який вважав, що "узи і козари часто розумілись під аланами". Це в свою чергу пояснює і зв'язок між роксоланами та іменем Ρωσ, яким Агафемер (близько 215 р. н. е.) називає Волгу [37, с. 195].

З метою подальшого обґрунтування своєї теорії Г. Еверс залучає свідчення "Повісті временних літ". Найбільше приваблював його той уривок з літопису, де Нестор, описуючи Понтійське море, називав його Руським. Тому, на думку Г. Еверса, логічніше шукати русів поблизу Руського моря, а не Варязького [37, с. 205].

Таким чином, Г. Еверс дійшов висновку, що між Каспійським і Чорним морем руси проживали ще до того, як історія зафіксувала цей народ деінде.

Незважаючи на різку розбіжність із А. Шльоцером у висновках, Г. Еверс залишився його послідовником у методах дослідження, для

якого джерело було основою концептуальних побудов. І хоча деякі аргументи Г. Еверса були відхилені більшістю тогочасних учених, важливо підкреслити його сміливість, завдяки якій він, незважаючи на молодість і відсутність авторитету в наукових колах, зміг піти проти теорії славнозвісного А. Шльоцера у всеозброєнні того ж таки критичного методу. У цілому ж гносеологічні основи ідеї Г. Еверса зрозумілі: він намагався з близьких до ломоносовської концепції позицій пояснити автохтонність русів у Північному Причорномор'ї та їх зв'язок з Тмутараканським князівством, а відтак і з Києвом. І хоча турецько-хозарська концепція Г. Еверса не закріпилась у вітчизняній історичній науці, але думка про існування долітописної Русі в районі Керченської протоки стала популярною в історіографії. Тому під впливом слов'янофільської ідеології в другій половині XIX ст. склалась історична система Д. Іловайського, яка увібрала в себе численні докази на захист гіпотези Приазовської Русі.

Наслідуючи ідеї М. Ломоносова та Г. Еверса, Д. Іловайський у збірнику праць "Разыскания о начале Руси" [8] піддав критиці норманські погляди своїх попередників та сучасників, мобілізувавши для цього величезну і значною мірою новаторську аргументацію, зокрема дані молоді на той час науки археології. Остаточні результати своїх пошуків він виклав у статті "Откуда пошла Русская земля и как она впервые собралась" [9]. Д. Іловайський, подібно до М. Ломоносова і Г. Еверса, виводив русів від скіфо-сарматських (пізніше слов'янських, або слов'яно-болгарських) племен роксолан або росо-алан, які мешкали в степах між Дніпром і Доном, а також на берегах Меотійського озера (Азовського моря) [9, с. 5].

У ході безперервної боротьби зі спорідненими слов'янськими та з іншими племенами руський народ отримував перевагу, крок за кроком осідаючи на середній течії Дніпра подалі від небезпечних південних степів. З усіх природних здібностей слов'яноруського плем'я найбільш цінною була здатність до державної організації. Саме на території Середнього Подніпров'я й утвердився роксоланський народ "Рось" (від назви річки Рось), або "Поляни", і саме звідси дружини русо-полян розпочали процес консолідації слов'янських племен [9, с. 9].

Поява праць Д. Іловайського, який взяв на себе обов'язок на кожному кроці воювати з норманізмом і літописною традицією в історіографії, викликала жвавий інтерес серед науковців. Його ідеї критикували і ними захоплювалися, вбачаючи в ньому найвидатнішого "адвоката" антинорманізму. Однак чи не найяскравішу характеристику його поглядам, методом дослідження і внеску в історичну науку зробив М. Грушевський: "... Фільольогія, котрою Іловайський хотів побивати

фільольоґію норманістів, бувала часто страшна; його науковий метод дуже слабкий – він розрубував питання, замість розв'язувати (як, наприклад, поправка *Slavorum* замість *Sueoipnm* у звістці 839 р.); його власні теорії (Роксоляни – Русь, Гуни і Болгари – Слов'яне і т. і.) були ще менш щасливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антинорманізмом не виходила на здоровле сьому останньому; адже енерґія Д. Гловайського і ширення антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важнійше було, що Д. Гловайський не обмежився, як переважна більшість антинорманістів, толкованням на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її легенди, признавши саме призначення вигадкою пізнійшого книжника..." [7, с. 607–608].

Вагому роль у вирішенні несторівського питання відіграли також українські вчені. У XIX ст. процес трансформації історичних знань в українську історичну науку набув чітко окреслених контурів. Українська історіографія виокремилася в самостійну науку, відбувся процес унезалежнення її від російської та польської. Тоді ж, наслідуючи провідні традиції західноєвропейської історіографії, учені переходять на шлях критичного ставлення до джерел і попередніх історіографічних здобутків, започаткувавши цим новий напрям критичної історії.

Під впливом українського відродження, ідей романтизму та козацького автономізму розвивається ідея тяглості української історії, за якою козацько-гетьманська доба розглядається як спадкоємиця доби київської. У цьому розумінні все більше істориків звертаються до княжих часів. З огляду на це процеси "пошуків" в українській і російській історіографії проходили синхронно. Обидві сторони намагалися детальніше розглянути давні періоди, щоб там знайти своїх предків.

Якщо російська сторона більше звертала свої погляди в бік балтійських слов'ян, фінів Поволжя, литовців, угорців, мадяр, готів, євреїв, арабів, тюрків, хозар і врешті варягів, то представники українського національного відродження переважно вважали русь автохтонним слов'янським населенням Середнього Подніпров'я. Такі уявлення неминуче призводили до протистояння двох історіографічних напрямків – норманського та антинорманського, які вели свій початок ще з часів Г.-З. Байєра та М. Ломоносова. Але антинорманська концепція М. Ломоносова, незважаючи на підтримку цілої групи його послідовників, на початку XIX ст. виявилася неспроможною захистити себе перед усезростаючим натиском норманізму. Царський уряд шляхом широкої пропаганди засобами літератури, школи, церкви, періодичної преси поряд з теорією офіційної народності намагався вкоренити й теорію про норманське походження Давньоруської держави.

Боротьбу двох концепцій цього періоду слід розглядати в контексті діяльності М. Погодіна, який у цей період активно відстоював ідеї норманізму. Після захисту в 1824 р. магістерської дисертації "Про походження Русі" він по праву посів місце лідера серед норманістів. Розвиваючи ідеї Г.-З. Байера, й особливо А. Шльоцера, руську історію він починав з так званого "прикликання" варягів, які, на його думку, й стали засновниками Руської держави. Період з 862 до 1054 р. він називав "власне норманським". Така концепція стала наріжним каменем запеклої боротьби між норманістами та антинорманістами, що спалахнула з новою силою в історіографії першої половини ХІХ ст. З одного боку, на її захист виступили М. Карамзін, М. Погодін, О. Сеньковський, А. Кунік, з іншого ж – відроджується, за висловом М. Грушевського, "слов'янська теорія" [7, с. 604], апологетами якої виступають М. Максимович та Ю. Венелін.

Вважаючи себе учнем М. Ломоносова, М. Максимович вважав за честь відстояти перед натиском норманістів концепцію походження Русі великого вченого. Дослідник писав: "А в науці моїй чим далі в ліс, тим більше дров, і треба було в ньому на кожному кроці прокладати собі нові шляхи <...>, а в руках не було достатньо засобів і матеріалів. <...> У 1834 році, коли поширювались розмови про вплив скандинавства на російську мову і на все давнє життя Русі, а також різноманітні вчення про походження Русі, мені потрібно було, не розраховуючи ні на кого, самостійно досліджувати це сумнозвісне скандинавство" [27, с. 86].

У листі до І. Тимковського від 30 жовтня 1836 р. М. Максимович писав: "Руси, які дали ім'я нашим східним слов'янам і з'єднали їх з собою, були зовсім не нормани, а чисті слов'яни" [27, с. 87; 5, арк. 2]. А через рік друком виходить перша антинорманська праця "Откуда идет русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским", присвячена пам'яті Ломоносова. Взявши за епіграф цитату з праці М. Ломоносова "Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского" і наголосивши на тому, що у жодного із російських дослідників до ХІХ ст. немає й гадки про те, щоб руси були скандинавами, М. Максимович спробував підтвердити єдиноправильність теорії М. Ломоносова.

Розглянувши відомі йому праці Г.-З. Байера, Г. Міллера, М. Ломоносова, А. Шльоцера, Г. Еверса, Ю. Венеліна, О. Бодяньського, М. Каченовського та інших учених, М. Максимович поставив перед собою завдання привести всі розрізнені думки до єдиного знаменни-

ка, відокремивши із сукупності візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських і вітчизняних джерел "світ істини від темряви непорозумінь і сумнівів" [18, с. 16]. Аналізуючи давньоруські літописи, учений наголошував на тому, що вони є не просто історичними джерелами, які переказують події, а справжніми історичними працями з певною концепцією, тому до них варто ставитися критично [18, с. 16].

Поставивши питання про роль русів і варягів у формуванні державності, на основі пояснень літописців та історіографічних доробок М. Максимович стверджує різноплемінність варягів і русів, підкреслюючи, що варяги – нормани, а руси – слов'яни. При цьому він припускає, що руси на півночі могли називатися варягами, але не належали до їх племені, а були тісно пов'язані з племенами поморських слов'ян – ружан, ран, рун, русів, підтверджуючи цим зв'язок власних поглядів з концепцією М. Ломоносова. Рішуче заперечуючи основну думку норманістів про те, що Давньоруська держава була заснована норманами й від них отримала назву "Русь", він доходить висновку про існування Русі ще до так званого "прикликання варягів", окреслюючи її первісну територію у Середньому Подніпров'ї: "Русь діє на півдні, і від неї в Київській області, в землі Полянській починається Руська земля. Там <...> утверджується ім'я Руське <...> Історична річка Рось чи Русь і Росава, що впадає в неї, так називалися, очевидно, тому, що на них руси мали одне із головних або перших своїх поселень" [18, с. 45–46].

У своїх працях М. Максимович звертається й до проблеми етимології назв "Русь", "Руська Земля". Щоправда, його конструктивні побудови мають примітивний характер. Учений, лише охарактеризувавши топоніміку Середнього Подніпров'я, приходиться до висновку, що в первісному значенні "Русь", "Руська Земля" – це назва полянської землі Середнього Подніпров'я, яка згодом поширюється на північ і охоплює весь східнослов'янський світ. Отже, Київ і є матір'ю міст руських: "Звідси пішла земля Руська! Звідси сини її розтікались грізними станицями" [18, с. 47]. "Таким чином, – підсумовує М. Максимович, – ім'я Русь стало пануючим, його приймали всі, хто ставав під київські знамена служити руським князям. Тому і варяги-скандинави могли в загальній масі називатися Руссю, але не бути справжніми, природними, русами. Так і тепер називається кожен підданий Російської держави, кожен, хто служить Росії" [18, с. 48].

В історіографії М. Максимовича називають прямим послідовником М. Ломоносова у справі боротьби з норманізмом [25, с. 42–51;

26, с. 39–47]. Це судження справедливе, оскільки коло інтересів, історичні погляди, методи і стиль дослідження обох учених багато в чому були подібні, а то й споріднені. Прихильник ідей великого вченого, однак, не був позбавлений проявів надмірної емоційності та запальності у спробах дослідити поставлені завдання. Але його запальний патріотизм не применшує важливість внеску М. Максимовича у вирішення несторівського питання.

Слід зазначити й той факт, що ситуація, яка склалася в історіографії за часів М. Максимовича навколо питання походження Русі, значно змінилась порівняно зі ста роками раніше. Проблема, як і слід було очікувати, на той час обросла кількома десятками історіографічних розвідок. Ось чому не зважати на їх наявність вчений не міг і не мав права. Визначальною рисою його наукових праць стала спроба окреслити історіографічну ситуацію. На конкретних прикладах М. Максимович першим у вітчизняній історіографії початку XIX ст. викрив ті шляхи й засоби, якими норманісти користувалися для обґрунтування своїх думок про скандинавське походження Русі. У загальних рисах учений показав хід боротьби між норманістами та антинорманістами за останні сто років, здійснив спробу критичного огляду літератури, був одним з перших, хто залучив до аналізу ґрунтовне знання філології, етнографії, а також фольклорні матеріали, праці давніх візантійських, арабських і європейських авторів. М. Максимович один з перших розкрив значення термінів "руський", "Русь" у історичному та лінгвістичному значеннях. Однак, як і його попередники, він все ще перебував під впливом тогочасних методів і прийомів історичного дослідження, вийти за межі яких не мав змоги. Вадою його наукової методи було й те, що він випереджав власний, раніше заготовлений висновок, підводячи під нього одні історичні факти й ігноруючи інші.

На 30-ті роки XIX ст. припадають антинорманські виступи Ю. Венеліна. Талановитий славіст, як стверджує А. Кузьмин, поступався багатьом норманістам в ерудиції, але мало хто із сучасників Ю. Венеліна був наділений таким почуттям критики, вмінням викривати слабкі сторони аргументації опонентів [13, с. 43]. Дослідження літописів привели Ю. Венеліна до пошуків Русі у південній Прибалтиці. Саме звідти, на його глибоке переконання, відбувається заселення слов'янами північно-західних руських земель. Досліджував Ю. Венелін також свідчення арабських авторів про варягів, знаходячи в них докази південнобалтійського походження [4; 5, с. 56–89; 3, с. 58–85].

Історики другої чверті XIX ст. С. Русов та І. Боричевський також звертали увагу на зв'язок південнобалтійського побережжя зі слов'янською колонізацією північно-західних руських земель і виникнення держави в Новгороді. Так, І. Боричевський чи не вперше в історіографії зібрав значний документальний матеріал, пов'язаний із Неманською Руссю. У дослідженнях він підкреслював зв'язок русі з хозарами, а також вважав варягів балтійськими слов'янами [2, с. 68].

Неабияку роль у зміцненні норманської концепції відіграла скептична школа М. Каченовського. Фундатор дослідницького напрямку ставив під сумнів правдивість літописних свідчень, а весь київський період історії Русі він уважав "легендарним".

На боротьбі із "скептичними ересями" укріпив свої позиції М. Погодін. Конструктивні ідеї вченого виглядали переконливими ще й тому, що в науку він прийшов як антинорманіст, а прийняв норманські тези під тиском аргументів, які розвінчували антинорманські гіпотези. Будучи головним представником норманізму близько 50 років, він настільки міцно вкоренив ці ідеї, що вони видавалися вічними і непохитними [28, с. 70, 76, 105, 107, 139, 144, 150].

Подібна ситуація не могла не збентежити М. Костомарова, і наслідком цього став вихід у світ його праці "Начало Руси" (1860 р.) [11, с. 6]. У ній учений здійснює спробу інтерпретувати літописний текст про початок Русі крізь призму нових методологічних підходів. Узявши за правило "витримати точку зору літописця, щоб не приписувати йому того, про що він не думав, і не виводити зі сказаного ним чого не варто" [11, с. 6], він приходить до висновку, що під варягами варто розуміти іноземну найману дружину, до якої входили "русь", "свое", "урмяне", "гъте". Власне ж "русь" "треба шукати на балтійському узбережжі" в гирлі річки Німан, яка литовською називається "Русь". Саме "правий берег річки називався Руссю або Русією, а народ, що там мешкав, русами або русієснами і належав до литовського племені жмудь" [11, с. 6–15].

Таке трактування літописного тексту не могло вирішити проблему походження Русі. М. Костомаров залишився під впливом тих методологічних підходів, що і його наукові опоненти. Він готовий був шукати русь будь-де, тільки не в Скандинавії, але такі історичні реконструкції були безперспективними. Пізніше у спогадах він писав: "Власне кажучи, ні Погодін, ні я не були абсолютно праві, але на моєму боці була та перевага, що я розумів прочитання літописів в більше прямому значенні <...> Пізніше вдумавшись у склад наших літописів <...> я прийшов до такого висновку, що сама історія покликання князів є не що інше, як байка <...> Моя теорія про походження

Русі із литовського світу якщо і не мала за собою незаперечної істини, то в усякому разі доводила норманістам, що походження князів наших і їх дружини ще з більшою вірогідністю, ніж із Скандинавії, можна виводити із інших земель" [10, с. 529].

Отже, бачимо, що основна мета дослідника полягала не в пошуках істини, а в підриві тих авторитетних думок, які були канонізовані й занесені до підручників як незаперечний факт. Проте пошуки витоків Русі в цьому регіоні виявилися доволі перспективними. Так, А. Кузьмін, зібравши всі докази того, що літописні "варяги" і пов'язана з ними "Русь" приховують під цими назвами балтійських слов'ян, доходить висновку про балтійське походження Русі [12, с. 28–55]. Виступ Костомарова мав доволі широкий резонанс серед науковців, проте сам історик невдовзі полишив киево-руські студії і в подальшому до них не звертався.

Помітну роль у дослідженні проблеми походження Русі відіграли роботи С. Гедеонова. У 1862 році виходить друком його перше дослідження під назвою "Отрывки исследований о варяжском вопросе". Через чотири роки автор його доопрацьовує й видає капітальну монографію "Варяги і Русь". Саме це дослідження С. Гедеонова й до сьогодні залишається найповнішим за об'ємом залученого матеріалу, методами досліджень. Робота написана з позицій позитивізму, проте деякі положення, які не відповідають академічному позитивізму, С. Гедеонов виклав у передмові. Основне завдання фундаментальної праці С. Гедеонов сформулював сам: "протест проти псевдонорманського походження Русі". Передбачаючи ймовірні закиди з боку норманістів за його патріотичні погляди, він зазначав "<...>почуття народності лягло в основу цього протесту; він викликаний повним переконанням в правоті самої справи, і виключно практичними вимогами доведеної до безвихідного становища російської науки. Півторастолітній досвід показав, що при догматі скандинавського начала Руської держави наукова розробка давньої Руської історії неможлива" [6, с. 5–6]. С. Гедеонов бачив проблему кризи академічної історичної науки в тому, що в ній панувало норманське veto. Між іншим, на його думку, вже головне джерело досліджуваного питання – літопис – є живим протестом народного руського духу проти систематичного онімеччиння Русі [6, с. 8–9]. У праці С. Гедеонова ще більше, ніж у Г. Еверса або Ю. Венеліна помітно, як раціоналізм ламає вузькі позитивістські рамки "німецької вченості" його опонентів-норманістів. Уже в цитованих положеннях встановлюється такий характер зв'язку причин і наслідків, який до цього часу залишається поза увагою "найортодоксальніших" норманістів. Взаємозв'язок,

взаємообумовленість явищ, урахування спрямованості процесів – усе це набагато розширювало і фактологічну базу дослідження, і арсенал пізнавальних засобів. Але С. Гедеонов не сформулював своїх дослідницьких принципів, а для багатьох майбутніх опонентів найуразливішою стороною його наукового мислення став прояв дилетантства, відсутність академічної школи [14, с. 45].

Зруйнувавши багато норманських уявлень, С. Гедеонов виявився менш аргументованим у побудові своєї схеми. У своїй праці він пішов шляхом механічного роз'єднання варягів і Русі. У русах він вбачав корінних мешканців Придніпров'я, а у варягах – балтійських слов'ян. Київську князівську династію він виводив із венедів, які належали до балтської слов'янської групи. Ототожнення варягів і Русі Гедеонов пояснював "вченою системою самого автора ПВЛ". Він убачав у літописах не достовірні факти, а особисті уявлення, які монах Нестор склав про устрій слов'яноноруського суспільства в епоху міфічної давнини. Сухість повідомлень про княжі роди до варягів, а іноді й навмисне їх замовчування С. Гедеонову цілком зрозумілі: на його думку, нова династія боялася спогадів і переворотів. Він вважає, що як у греків, так і на нашій території народ не любив князів із чужого роду. Через набожність Нестор замовчував про язичництво, через обережність – про колишніх князів, про долю, яка спіткала Мала і древлянський князівський рід після помсти княгині Ольги, а легенда про Вадима та повстання Новгородців дійшли до нас лише в одному пізнішому списку [6, с. 105–106, 125–126].

С. Гедеонов упевнено продемонстрував, наскільки далекими від дійсності може бути пряме прочитання джерела, як багатьма факторами обумовлювалась кожна теза або антитеза давнього автора. Однак учений не зміг критично оцінити власні ідеї. Так, Ф. Фортинський писав: "... будучи найнебезпечнішим ворогом норманської системи, Гедеонов, на нашу думку, був не особливо обачливим при побудові своєї власної" [34, с. 47].

Скоро після виходу праці С. Гедеонова розпочинається її критична рецепція: з'являються два "возраження" найавторитетніших предстаників норманізму – М. Погодіна і А. Куніка. Так, М. Погодін вважав головним недоліком історичних конструкцій С. Гедеонова його погляди на літопис. На його думку, Нестор не вихованець візантійців, не "напівучений муж", який має і складає власну систему історичного розвитку, відшліфовує історичні свідчення, пов'язує різні дані, а "звичайна руська людина зі здоровим глуздом, які й тепер часто зустрічаються серед простолюдинів. Освічений, грамотний

чоловік, але не грамотий і краснобай" [29, с. 4–5].

А. Кунік, навпаки, більше погоджується не з М. Погодіним, а з С. Гедеоновим стосовно особистості літописця [15, с. 53]. Щодо етимології слова "русь", то М. Погодін був солідарним з С. Гедеоновим у тому, що його не можна виводити ні від фінського "ruotsi", ні від шведських "родсів" [29, с. 93].

Праці С. Гедеонова та Д. Іловайського позбавили норманізм ореолу науковості, оскільки було мобілізовано більше історичного матеріалу, ніж це робили найерудованіші норманісти. На кінець XIX ст. в історичній літературі в цілому панувало скептичне ставлення до норманських реконструкцій. А. Котляревський, І. Забелін пов'язували походження Русі з Балтійським помор'ям, В. Василевський обґрунтовував концепцію про існування Русі на півдні задовго до прикликання варягів. Сам норманізм вже не намагався пояснити нормано-германською участю всі явища життя Давньої Русі [14, с. 49]. У цей час А. Кунік написав "відкритого листа суходольним морякам" (суходольними моряками називалися історики-антинорманісти), який був адресований молодому поколінню, ще не заангажованому антинорманістськими висловлюваннями [14, с. 49].

Відсутність довіри до норманістських конструкцій у другій половині XIX ст. в Росії призвів до того, що центр досліджень з продукування аргументів на користь норманського походження Русі перемістився за кордон. Так, у 1891 р. датський учений В. Томсон видав невелику брошуру "Початок Руської держави", у якій намагався довести, що ім'я варягів вживається як загальне позначення Скандинавії і що Русь є ім'ям окремого скандинавського племені [31, с. 19]. Однак на сторінках свого дослідження він так і не зміг довести ні перше, ні друге. Його висловлювання так і залишилися аксіомами, які без жодних доказів повторювалися з одного видання в інше.

На межі століть для вирішення питання про початок Русі фонд писемних джерел виявився вичерпаним, для переконливого вирішення проблеми прямих фактів було недостатньо. Виникла потреба залучати нові джерела, з одного боку, а з іншого – змінювати методологічні підходи до дослідження. Висловлюючи незадоволеність традиційною позитивістською методологією, В. Флоринський писав: "... над словами і зрозумілими фактами повинна панувати логіка подій: теоретичний висновок іноді може правильніше угадати правду, ніж заплутаний історичний натяк. Ця теоретична правда, якщо вона на правильному шляху, може знайти собі підтвердження і зробиться аксіомою, коли знайдуться для неї фактичні докази з іншої наукової

галузі, якою ще так мало користується історична наука, саме з галузі філології та археології" [32, с. 64].

Таким чином, на межі XIX–XX ст., незважаючи на появу солідного пласту історіографічних доробків, наявності різноманітних методологічних підходів та залучення широкого комплексу писемних та археологічних джерел, вирішення питання походження Русі опинилося в глибокій системній кризі, вихід з якої повинен був передбачати вироблення абсолютно нових критеріїв до прочитання історичних текстів, залучення ширшого методологічного інструментарію, а також тісного взаємозв'язку з іншими науками.

Література

1. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. / М. А. Алпатов. – М. : Наука, 1973. – 272 с.
2. Боричевский И. Русы на южном берегу Балтийского моря / И. Боричевский // Маяк. – СПб., 1840. Ч. VII. – С. 65–98.
3. Венелин Ю. Известия о варягах арабских писателей и злоупотребление в истолковании оных / Ю. Венелин // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1870. – Кн. 4. – С. 58–85.
4. Венелин Ю. Скандинавомания и её поклонники / Ю. Венелин. – М. : Тип. А. Семена, 1842. – 128 с.
5. Венелин Ю. О нашествии зависянских славян на Русь до Рюриковых времен / Ю. Венелин // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1848. – Кн. 6. – С. 56–89.
6. Гедеонов С. А. Варяги и Русь : в 2 ч. / С. А. Гедеонов. – 2-е изд. – М. : Русская панорама, 2004. Ч. 2. – 2004. – 656 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський ; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1994. Т. 1. – 1994. – 736 с.
8. Иловайский Д. Разыскание о начале Руси. Вместо введения в русскую историю / Д. Иловайский. – 1-е изд. – М. : Тип. Грачева и Ко, 1876. – 466 с.
9. Иловайский Откуда пошла Русская земля и как она впервые собралась? / Д. Иловайский // Иловайский Д. Исторические сочинения : в 2 ч. – М. : б. и., 1897. Ч. 2. – 1897. – 658 с.
10. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / Н. И. Костомаров. – К. : Лыбидь, 1990. – 736 с.
11. Костомаров Н. И. Начало Руси / Н. И. Костомаров // Современник. – 1960. – № 1. – С. 3–56.
12. Кузьмин А. Г. Начало Руси: Тайны рождения русского народа / А. Г. Кузьмин. – М. : Вече, 2003. – 426 с.

13. Кузьмин А. Г. Две концепции начала Руси в Повести временных лет / А. Г. Кузьмин // История СССР. – 1969. – № 6. – С. 81–105.
14. Кузьмин А. Г. Начало Руси: Тайны рождения русского народа / А. Г. Кузьмин. – М. : Вече, 2003. – 426 с.
15. Куник А. А. Замечания А. Куника / А. А. Куник // Г. Гедеонов и его система происхождения варягов и Руси / М. П. Погодин. – СПб. : Тип. ИАН, 1864. – С. 53–84.
16. Ломоносов М. В. Древняя Российская история / М. В. Ломоносов // Ломоносов М. В. Полное собрание починений : в 10 т. – М. ; Л. : АН СССР, 1952. Т. 6. – 1952. – С. 209–213.
17. Ломоносов М. В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера "Происхождение имени и народа российского" / М. В. Ломоносов // Ломоносов М. В. Полное собрание починений : в 10 т. – М. ; Л. : АН СССР, 1952. Т. 6. – 1952. – С. 136–168.
18. Максимович М. А. Собрание сочинений / М. А. Максимович. – К. : Без изд., 1879. – 736 с.
19. Миллер Г. Ф. О первом летописателе российском, преподобном Несторе, и его летописи, и о продолжателях оныя / Г. Ф. Миллер // Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащих. – 1755. – Апрель. – С. 14–78.
20. Миллер Г. Ф. Краткие известия о начале Новгорода и о происхождении российского народа, о новгородских князях и знатнейших онаго города случаях / Г. Ф. Миллер // Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие. – 1761. – Ч. 2. – Июль. – С. 68–54.
21. Миллер Г. Ф. О народах издревле в России обитавших / Г. Ф. Миллер. – СПб. : Издвениемъ Общества старающагося о напечатаніи книгъ, 1788. – 152 с.
22. Мошин В. А. Варяго-русский вопрос / В. А. Мошин // Slavia. – 1931. – Т. 10. – С. 109–136.
23. Нечкина М. В. Густав Эверс / М. В. Нечкина // Русская историческая литература в классовом освещении : сб. статей : в 2 т. / предисл. и ред. М. Н. Покровского. – М. : Изд-во Комакадемии, 1927. Т. 1. – 1927. – С. 19–49.
24. Общественная и частная жизнь Августа Людвиг Шлецера, им самим описанная : Пребывание и служба в России, от 1761 до 1765 г. Известия о тогдашней русской литературе / пер. с нем. с прим. и прил. В. Кеневича // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – СПб. : б. и., 1875. – Т. XIII. – 554 с.
25. Павлова Г. Е. М. В. Ломоносов и становление отечественной науки / Г. Е. Павлова // Вопросы истории. – 1986. – № 10. – С. 42–51.
26. Панкратова А. М. Развитие исторических взглядов М. Н. Покровского / А. М. Панкратова // Против исторической концепции М. Н. Покровского : сб. / ред. коллегия: акад. Б. Греков и др. ; АН СССР, Ин-т истории. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1939. – С. 5–69.

27. Письмо М. Максимовича к И. Тимковскому // Киевская старина. – 1891. – Т. 8. – С. 87.
28. Погодин М. П. Исследования, замечания и лекции о русской истории : в 7 т. / Н. П. Погодин. – М. : Университетская типография, 1846.
Т. 3. – 1846. – 545 с.
29. Погодин М. Гедеонов и его система о происхождении варягов и Руси / М. Погодин // ЗАН. – Т. VI, приложение № 2. – СПб., 1864. – С. 55–86.
30. Татищев В. История Российская : в 3 т. / В. Татищев. – М. : АСТ, 2003.
Т. 1. – 2003. – 568 с.
31. Томсен В. Начало Русского государства / В. Томсон. – М. : Университетская типография, 1891. – 135 с.
32. Флоринский В. М. Первобытныя славяне по памятникам их доисторической жизни: опыт славянской археологии : в 2 ч. / В. М. Флоринский. – Томск : Типо-Лит. П. И. Макушина, 1894.
Ч. 1. – 1894. – 398 с.
33. Фомин В. В. Варяги и Варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу / В. В. Фомин. – М. : Русская панорама, 2005. – 488 с.
34. Фортинский Ф. Варяги и Русь. Историческое исследование С. Гедеонова / Ф. Фортинский. – СПб. : Тип. ИАН, 1878. – 47 с.
35. Фроянов И. Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов / И. Я. Фроянов // Вопросы истории. – 1991. – № 6. – С. 3–15.
36. Шлёцер А. Л. Нестор : Русские летописи на древнеславянском языке / А. Л. Шлёцер ; пер. с нем. Дм. Языков. – СПб. : Императорская типография, 1819. – 708 с.
37. Эверс Г. Предварительные критические исследования для российской истории : в 2 кн. / Г. Эверс. – М. : Унив. тип., 1826.
Кн. 1–2. – 1826. – 356 с.
38. Evers G. Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen / G. Evers. – I-es и II-es Buch. – Dorpat, 1814. – 688 s.
39. Evers G. Vom Ursprünge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen / G. Evers. – Riga und Leipzig, 1808. – 435 s.

УДК 94(447.5)"19":3(043.3)

В. І. Качмала

**Соціально-економічна діяльність земських установ
Лівобережної України (кін. XIX – поч. XX ст.)**

У статті проаналізовано роль земств, що функціонували на Лівобережжі в к. XIX – на поч. XX ст., їх активну громадську позицію щодо загального покращення соціального захисту населення. Розкрито комплекс проблем, що поставали під час вирішення нагальних проблем, доведено: соціальний захист, завдяки активності земських установ, почав розглядатися як найважливіша суспільна справа.

Ключові слова: Лівобережна Україна, земські установи, соціально-економічні проблеми, місцеве самоврядування, статистика, динаміка.

В статье рассмотрена активная деятельность земских учреждений, функционирующих на Левобережье в к. XIX – нач. XX в., проанализирована активная гражданская позиция по общему улучшению социальной защиты населения. Раскрыт комплекс проблем, которые возникали при решении насущных проблем, доказано: социальная защита, благодаря активности земских учреждений, начала рассматриваться как одно из важнейших общественных дел.

Ключевые слова: Левобережная Украина, земские учреждения, социально-экономические проблемы, местное самоуправление, статистика, динамика.

The article analyzes the role of the local self-government, which functioned on the Left Bank in a XIX – to beginning of XX century, their active citizenship on a general improvement of social protection. Opened the complex problems that arise in dealing with pressing problems, proved that social protection, through the activity of local self-government began to be seen as one of the most important public affairs local self-government.

Key words: Left-bank Ukraine, local self-government, socio-economic problems, local government statistics, dynamics.

Актуальною і важливою проблемою владно-політичних відносин у сучасній Українській державі є децентралізація державного управління, розширення прав і повноважень місцевих територіальних громад, створення реальних можливостей для органів самоврядування у вирішенні нагальних питань місцевого значення. Перед нашою країною, зорієнтованою на демократичні засади, постають важливі завдання реформації у сфері адміністративного управління, надання юридичного та економічного простору для реалізації запитів громад. У цьому зв'язку є корисним досвід формування та діяльність земських установ наприкінці XIX – поч. XX ст. на території Лівобережної

України, адже саме там була створена ефективна система влади й суспільства, вирішувались важливі питання у соціально-економічній, медичній, культурно-освітній та інших галузях. Діяльність земств була високо оцінена сучасниками. Так, наприклад, М. С. Грушевський вважав, що земські установи мали сприяти українській автономії, розбудові Української держави на місцях [1].

Мета статті – розкрити реальний внесок земських установ Полтавської та Чернігівської губерній у вирішенні багатьох соціальних проблем, активність громадської позиції щодо загального покращення соціального захисту населення та його економічного зростання завдяки програмам розвитку, виділенню коштів, плануванню першочергових актуальних завдань.

Умовно наявну історіографію стосовно діяльності земств можна поділити на наступні етапи: 1) кінець 60-х рр. XIX ст. – початок 20-х рр. XX ст.; 2) 20–80-ті рр. XX ст.; 3) 90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст. Така періодизація обумовлена різними системами влади, які мали місце в історії України і безпосередньо впливали на об'єктивність тверджень істориків. На відміну від двох попередніх періодів, де розгляд діяльності земств на українських землях відбувався переважно в загальноросійському контексті, у сучасному періоді науковцями приділяється значна увага вивченню джерел та публікацій, в яких висвітлюється діяльність органів місцевого самоврядування в Україні [2]. Однак в цілому ця проблема потребує спеціального дослідження з акцентом на конкретні форми діяльності земств, бо є актуальною з точки зору історичної об'єктивності.

До джерельної бази щодо даної проблематики належать законодавчі акти вищих органів влади, аналіз яких дав змогу визначити правові та організаційні засади діяльності земських установ Полтавської та Чернігівської губерній – земське діловодство: протоколи засідань земських зборів, доповіді та звіти земських управ, документи земських кас дрібного кредиту, економіко-статистичні матеріали. Важливим джерелом для написання статті стали також матеріали земських періодичних видань, що друкувалися на власні кошти губернськими управами в різні роки.

Запровадження земських установ становило одну з основних складових реформи Російської імперії другої половини XIX століття. Під тиском ліберального руху серед дворянства й інтелігенції Олександр II затвердив 1.01.1864 р. "Положение о губернских и уездных учреждениях". Згідно з ним, в губерніях і повітах створювалися виборні земські установи – губернські та повітові земські збори (розпорядчі органи) та земські управи (виконавчі). До компетенції земств

входили місцеве господарство, соціальні та освітні справи: завідування майном, утримання і будівництво місцевих шляхів, заходи для піднесення хліборобства, торгівлі, промисловості, медична опіка і санітарна справа, народна освіта (в обмежених рамках), сирітські заклади, будинки для престарілих, ветеринарна справа, місцевий зв'язок, водопостачання, страхування, протипожежні заходи, визначення грошових і натуральних повинностей для земських потреб. Однак в українських губерніях земства були введені в різний час: у Харківській, Полтавській, Чернігівській – у 1865 р., Катеринославській і Херсонській – у 1866 р., Таврійській – у 1868 р. Що стосується Київської, Подільської й Волинської губерній, то в 1904 р. тут було введено спрощене земство, яке проіснувало в цих губерніях до 1911 р., коли почало діяти загальне Положення про земські установи [3].

Повітові та губернські земські збори й обрані ними земські управи обиралися на три роки. На земських зборах, зазвичай раз на рік, головували предводителі дворянства. Обраних голів земських управ затверджували: губернатор – повітові управи, міністр внутрішніх справ – губернські. Кожний крок земських закладів був певною мірою затиснутий в лещата бюрократії: вони не мали дійсного бюджетного права та могли лише складати проекти кошторисів, які мали затверджуватись адміністрацією, яку законодавство поставило у роль опікуна: всі постанови земських установ мали затверджуватися губернаторами або міністром внутрішніх справ, і вони могли їх скасувати. Крім того, права земств в отриманні кредитів, збільшенні земських зборів теж були обмежені. Навіть виборні земські службовці були включені до загальноадміністративної системи [4].

Незважаючи на всі обмеження, з якими були введені ці органи влади, земство спромоглося пустити глибоке коріння й розвинути за порівняно короткий термін свого життя багатогранну та плідну діяльність на ниві місцевого управління. Значна частина суспільства бачила в земствах не лише вияв самоуправи і самодіяльності на місцях, але також – шлях до конституційного перетворення Російської імперії. Земські діячі походили переважно з ліберальних кіл інтелігенції і дворянства. Земства часто зверталися з петиціями до царського уряду, домагаючись конституції. В 1904–1905 рр. відбувається ціла низка загальноросійських з'їздів земських діячів, які домагалися скликання репрезентативного законодавчого органу. Ці органи самоврядування відіграли видатну роль у скликанні Державної Думи. З утворенням політичних партій у Росії та Україні політичне значення земств зменшилося, проте вони до кінця залишилися поважною силою в громадському та державному житті.

У 1900 р. видатки земських бюджетів країни розподілялись так: медицина – 27,6 %, народна освіта – 17,5 %, шляхова справа – 11,5 %, утримання земств – 9,8 %, різні борги – 11,3 %. Решта 23,3 % складали обов'язкові видатки на урядові установи, тюремну частину, утворення запасних капіталів [5]. Реформа 1861 р. спонукала організувати статистичні бюро при земствах. Так, на Чернігівщині воно почало працювати з 1875 р., рік потому – на Полтавщині та Харківщині. Статисти проводили переписи сіл, господарств, кустарних промислів, обстежували бюджети, вели опис нерухомого майна селян тощо. Чимало матеріалів збиралося за допомогою експедицій на місцях. У цих бюро працювало багато відомих статистів та культурних діячів, яким була не байдужа доля українського народу. Вони намагалися всебічно висвітлити нагальні проблеми, в тому числі й освітні.

У Чернігові статистичним бюро упродовж багатьох років керував відомий науковець О. Русов, з ним працювали П. Червінський, В. Вазар, О. Шлікевич, Ф. Щербина, український письменник М. Коцюбинський [6]. Маловідомий той факт, що саме чернігівський статистик О. Шлікевич розробив так звані комбінаційні статистичні таблиці, які стали важливим внеском до світової статистики та є складовою статистичного аналізу. Земська статистика за час свого існування здійснила великий обсяг статистичних досліджень, які мали актуальне значення для майбутнього України.

Зібрані на місцях матеріали мали велике значення для вивчення економіки, соціально-культурного життя України на початку ХХ ст. Дослідження грамотності і народної освіти проводилося земськими статистиками з самого початку організації статистичних відділень. Вперше по Російській імперії ця робота була скоординована на нараді статистичного відділення Московського юридичного товариства у 1887 р. Земські статистики прийняли рішення включити в програми всіх статистичних досліджень селянських господарств питання грамотності населення і пов'язати їх з економічним добробутом селян. До земських таблиць нарада рекомендувала включати питання про кількість грамотного населення чоловічої і жіночої статі, про кількість учнів, про родини, в яких не було письменних. Була розроблена класифікація за грамотністю та освітою із шести категорій населення: особи з вищою, середньою і нижчою освітою (повітові училища), з початковою освітою, грамотні і напівграмотні. Земські статистики одними з перших почали досліджувати взаємозв'язок між грамотністю населення та економічними факторами [7]. Так, у програмах розроблялися питання про вплив освіти на продуктивність праці, обрання професії, існування додаткових заробітків.

Як показали вивчені матеріали, стан шкільної освіти, як на Чернігівщині, так і на Полтавщині, був досить незадовільним. У селах працювали загальноосвітні початкові школи з одно-, три- та чотирирічним курсом навчання. Відкривалися й утримувалися навчальні заклади земствами, навчання у таких школах було безкоштовним, нагляд і педагогічне керівництво здійснювали інспектори та директори народних училищ Міністерства освіти. У 1910 р. земства в середньому виділяли на школу по 832 карбованці [8]. Школи розташовувалися в селянських хатах, які взимку часто не опалювались, тому учні змушені були залишати навчання посеред року. Вчителі постійно скаржилися на холод і сирість, чад у шкільних будинках, на недостатню місткість. В одній школі Конотопського повіту Чернігівської губернії було так тісно, що 9–10 учням доводилося постійно або лежати на підлозі, або стояти. Говорячи про санітарні умови, в яких перебували навчальні заклади, варто зазначити, що земські лікарі рідко відвідували їх. За відгуками вчителів, були такі школи, в яких лікар був один раз за 14 років [9].

"Полтавская земская газета" в 1906 р. відверто обговорювала цю проблему: "Освічених людей в нас так мало, та і як їм вчитися, коли скрізь злидні? Дітей у 8–9 років батьки віддають на заробітки. Бідують селяни, скрізь непроглядна темінь. Несолодке селянське життя" [10]. Вчителями на Лівобережжі були не тільки церковні особи, хоча їх була більшість, а й вихідці зі збіднілого дворянства, діти міщан і купців, тобто нова створена інтелігенція. Саме за рахунок земств вчителі отримували житло з опаленням та освітленням. Для них влаштовували курси підвищення кваліфікації, організовували екскурсії.

На основі даних з книги О. Русова висвітлено склад вчителів, що працювали у Чернігівській губернії, та рівень їхньої освіти. Навчали дітей духовенство (24,3 %), збідніле дворянство (22,8 %), вихідці з селян та козаків (20 %), міщани (13,7 %), купці (12,9 %), інші (6,7 %) [11].

Перед Першою світовою війною значно збільшилася кількість шкіл, вчителів та учнів. Так, у 1913 р. в Чернігівській губернії працювало 1746 шкіл, у яких викладали 2353 вчителі. Серед учнів переважне число хлопчиків – 102 907, навчалися і дівчатка – 38 392. За підрахунками земств, найбільше шкіл у Ніжинському, Новозибківському, Чернігівському, Остерському повітах. На Полтавщині діяло 1030 шкіл, частина яких утримувалася на земські кошти, інша – на спільні кошти земств та сільських громад [12]. Окрім шкіл, земство утримувало шість професійних училищ: школу садівництва в Полтаві (59 учнів), сільськогосподарську школу в Лубнах (78 учнів), художньо-

промислову школу в Миргороді (105 учнів), ремісниче училище в Полтаві (179 учнів), чоловічу фельдшерську школу в Полтаві (115 учнів), жіночу фельдшерську школу в Кременчуці (91 учениця). На утримання цих закладів було витрачено 152 747 крб. 17 коп. Сума, виділена на навчання, була різною. Наприклад, на одного студента школи садоводів виділялось 449 крб щорічно, на студента художньої школи – 275 крб, фельдшерського чоловічого училища – 274 крб, фельдшерської жіночої школи – 78 крб [13].

Земська соціально спрямована діяльність мала різноманітний характер. Окрім освітньої роботи, земства піклувались про постраждалих від повені, неврожаю; допомагали родинам нижчих чинів, призваних в армію; підтримували селян-переселенців; утримували пенсіонерів; створювали та фінансували будинки й колонії для душевнохворих, колонії для неповнолітніх злочинців, притулки для підкидьків; будували благодійні заклади різних типів; видавали позики безземельним селянам на придбання землі. Надавалась допомога грішми, речами та продуктами; підтримувались благодійні товариства та різні заклади. Земства розуміли, що для ліквідації злиднів потрібна допомога у пошуку роботи, для чого створювалися бюро й контори працевлаштування, організовувалися громадські роботи тощо.

Звісно, не можна змальовувати соціальну роботу земських органів лише світлими тонами, без проблем, труднощів та недоліків. За оцінкою сучасників, земства виділяли безпосередньо на потреби громадської опіки недостатні суми. Це було пов'язано з діяльністю земств у галузі суспільної опіки та доброчинності, недостатнім бюджетом земств, урядовими обмеженнями їх фінансово-економічної діяльності, досить слабкою фінансовою допомогою з боку держави. Тогочасні видання зазначали, що кошти на суспільну опіку "вкрай мікроскопічні і не задовольняють й сотієї долі тієї потреби, яка є в наявності" [14]. У той же час соціальна діяльність земських установ є переконливим свідченням значного творчого потенціалу самоврядування. Підсумки соціальної роботи земських органів у багато разів перевищували аналогічні показники діяльності бюрократичної адміністрації неземських губерній. Досвід земств показав, що без створення широкої та по-справжньому демократичної системи місцевого самоврядування держава не в змозі вирішувати завдання соціального забезпечення населення.

Аналізуючи й оцінюючи діяльність земських органів самоуправління в сфері суспільної опіки, можна стверджувати, що результати були в цілому досить відчутними. Через низку причин, серед яких були: складне економічне становище в країні, зміна джерел і обсягів

фінансування суспільної опіки, зміни кількісного і якісного складу виборних гласних земських зборів, визнання факультативності суспільної опіки та ін., в діяльності земських органів самоуправління в сфері суспільної опіки відзначались періоди підйомів і спадів. Земства, отримавши в спадщину від приказів громадської опіки загалом незначні кошти цільового призначення і певну мережу благодійних закладів, що знаходились у незадовільному стані, зуміли збільшити благодійні капітали і спрямувати їх у сферу опіки. У перші десятиліття земства значно збільшили мережу благодійних закладів і кількість опікуваних ними осіб. Однак процес пауперизації, збідніння мас, зростав, і земські органи самоуправління з 90-х рр. XIX ст., схоже, змінили свою стратегію стосовно опіки. Вони скоротили відповідні витрати, упевнившись у марності своїх зусиль кардинальним чином змінити ситуацію з бідністю в країні. Основну частину коштів земства почали спрямовувати в сферу охорони здоров'я та освіти як більш перспективну. Слід визнати, що в цих галузях вони домоглися помітних результатів. Продовжуючи боротись з поширенням бідності в країні, земства вели активні пошуки нових форм з опіки нужденних, зокрема набули поширення так звані економічні заходи виділення дешевих квартир кустарям, організація різних товариств допомоги ремісникам, учителям, організація сільськогосподарських шкіл для бідних селянських дітей. Запобіжними заходами боротьби з бідністю і жебрацтвом стало надання земствами допомоги переселенцям, організація громадських робіт і створення бюро працевлаштування, страхування від нещасних випадків на роботі та ін.

Максимальна індивідуалізація соціального захисту дозволила земствам (хоча б у невеликій кількості через нестачу коштів) застосовувати найрізноманітніші форми підтримки населення не лише у вигляді прямої благодійності, але й у сфері попередження бідності. Досвід земств показує ефективність організації адресної допомоги нужденним, а також її економічну доцільність для держави. Принцип адресності у діяльності місцевих органів самоуправління дозволяє своєчасно і з великою долею об'єктивності підходити до надання допомоги нужденним і визначати необхідну їй форму. Соціальний вибух в країні і зміна політичного курсу поставили крапку в розвитку земського самоврядування, і відповідно, земської допомоги нужденним. Безсумнівною заслугою земств було те, що соціальний захист став розглядатися як найважливіша суспільна справа, що було вкрай необхідно та своєчасно в умовах швидкого утвердження капіталістичних відносин з усіма відповідними наслідками: аграрним перенаселенням, розпадом традиційного селянського побуту, стрімкою

урбанізацією, безробіттям тощо. Діяльність земств була спрямована не лише на пом'якшення наслідків цих явищ, але й на попередження їх та набула широкого і багатогранного характеру.

Окреслена проблема не вичерпується даною розвідкою, однак наведені факти уможливають зробити наступні висновки: по-перше, діяльність земств була економічно доцільна для держави. По-друге, досвід земських органів самоврядування вказує на необхідність своєчасного вирішення соціальних проблем у суспільстві для підтримання його стабільного стану. І, по-третє, їх діяльність активно підтримувалась місцевим населенням та полегшувала їх життя. Отож, у контексті зазначеного ще раз підкреслимо необхідність подальших досліджень з цього важливого напрямку з акцентом на регіональні особливості соціальної роботи земств.

Література

1. Грушевський М. С. Якої ми хочемо автономії й федерації / М. С. Грушевський // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
2. Шукліна С. О. Освітня та культурницька діяльність органів місцевого самоврядування й громадськості Таврійської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. канд. іст. наук / Шукліна С. О. – К., 2004 ; Шихов К. Л. Земська доброчинність на Катеринославщині 1866–1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел) / К. Л. Шихов. – Дніпропетровськ, 2003.
3. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 143–148.
4. Маркусь В. Земства. Земські установи : (органи місцевого самоврядування в Російській імперії (1865–1917) / В. Маркусь // Енциклопедія Українознавства. – Львів, 1993.
Т. 2. – 1993. – С. 790–799.
5. Большая энциклопедия / ред. С. М. Южаков. – СПб., 1902.
Т. 9. – 1902. – 794 с.
6. Нариси з історичної статистики / упоряд. В. І. Карпов. – К. : НДІ статистики України, 1997. – 152 с.
7. Василенко Н. Історія України / Н. Василенко, Т. Полянська (від середини XVII ст. до 1932 р.). – К. : Либідь, 1992. – 608 с.
8. Полтавщина : енциклопедичний довідник / упоряд. А. В. Кудрицький. – К. : Українська енциклопедія, вид-во ім. М. П. Бажана, 1992. – 1022 с.
9. Русов А. А. Описание Черниговской губернии : в 2 т. / А. А. Русов. – Чернигов, 1898.
Т. 1. – 1898. – 138 с.
10. Полтавская земская газета. – 1906. – 20 августа. – № 18. – С. 12.
11. Хрестоматія з історії Чернігівщини / упоряд. М. С. Чуприна. – К. : Радянська школа, 1969. – 160 с.

12. Дядиченко А. Н. Доходы и расходы губернского и уездных земств Черниговской губернии за 25-летие 1885–1910 годы / А. Н. Дядиченко – Чернигов, 1912. – 40 с.

13. Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии. – Чернигов, 1913. – С. 58–59.

14. Демченко Т. І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів / Т. І. Демченко.: – Чернігів, 1998. – Вип. 3. – Чернігівщина поч. ХХ ст. (1900–1917 рр.). – 66 с.

УДК 94.477"1917/1918"

Т. В. Луговик

**"Именно благодаря его настойчивости и отзывчивости в Киеве многое было налажено для ... улучшения быта сотен несчастных сирот и полусирот военного времени..."
(спогади Є. Ю. Спаської про знайомство з І. Г. Еренбургом)**

У статті висвітлено спільну благодійну діяльність в часи Першої світової війни видатної дослідниці народного мистецтва Є. Ю. Спаської та письменника І. Г. Еренбурга. Досліджено громадсько-благодійну роботу Є. Ю. Спаської в складі Відділу допомоги населенню Всеросійського земського союзу. Схарактеризовано Є. Ю. Спаської щодо покращення умов існування евакуйованого населення.

Ключові слова: Перша світова війна, Революція 1917 р., Всеросійський земський союз, благодійна робота.

В статье отражена совместная благотворительная деятельность во времена Первой мировой войны выдающейся исследовательницы народного искусства Е. Ю. Спасской и писателя И. Г. Эренбурга. Исследована общественно-благотворительная работа Е. Ю. Спасской в составе Отдела помощи населению Всероссийского земского союза. Охарактеризован вклад Е. Ю. Спасской в улучшение условий существования эвакуированного населения.

Ключевые слова: Первая мировая война, Революция 1917 г., Всероссийский земский союз, благотворительная работа.

The article, based on archival materials, researched social activities of outstanding researcher of folk art, anthropologist, ethnographer, ethnologist and Museum curator Evgenia Yurievna Spassky during the First World war. Lighted charitable work of the scientist within the division of assistance to the population of the all-Russian Zemstvo Union. Found part. E. Yu. Spassky in selfless actions for preservation and promotion of historical and cultural heritage of Ukraine. Considered familiarity and joint charity work E. Yu. Spassky and prominent public figure I. G. Erenburg. Traced a set of measures developed E. Yu. Spassky for the sake of improving living conditions for the evacuated population, in particular the socially vulnerable categories. Describes the role and place E. Yu. Spassky in charity activities of the all-Russian Zemstvo Union.

Key words: World war, revolution of 1917, Russian Zemsky Union, charity work.

Перша половина ХХ ст. ознаменувалася серйозними зрушеннями у багатьох сферах людського буття, передусім політиці, ідеології, економіці, культурі, науці, техніці та медицині. Глобальним політичним наслідком перетворень стали воєнні та революційні потрясіння,

зокрема, Перша світова війна і Революція 1917 р. в Російській імперії. В умовах частих політичних та світоглядно-ідеологічних трансформацій головним носієм і виразником національної ідентичності виступала науково-творча інтелігенція. Її діяльна участь в політичних, соціально-економічних та культурних процесах в Україні 1917–1921 рр. дозволяє віднести її до особливого суспільного прошарку та фундаментального інтелектуального ресурсу. Висока суспільна свідомість і патріотизм, вірність моральним ідеалам, притаманна представникам інтелектуальної спільноти, сприяли згуртуванню зусиль, слугували мотивацією їх громадсько-суспільної активності та благодійних ініціатив. В період Першої світової війни більшість представників науково-творчої інтелігенції підключилися до благодійної роботи у "Відділі допомоги населенню" Всеросійського Земського союзу. Члени організації надавали армії та населенню суттєву допомогу як добровільного та господарсько-економічного характеру. Серед діяльних членів Союзу варто згадати Євгенію Юрїївну Спаську – видатного етнографа, мистецтвознавця, етнолога. Історик за фахом, у воєнний час вона переорієнтувала власну діяльність у медичну галузь – опанувала професію хірургічної сестри [1, арк. 1]. Здобувши базові медичні знання, Є. Ю. Спаська вирушила на Південно-Західний фронт, в Галичину та Буковину. Інтерес до історико-культурної спадщини Західної України, бажання зберегти її автентичне розмаїття зблизив Є. Ю. Спаську з народними художниками – членами Всеросійського земського союзу: Л. А. П'яновським, Є. І. Прибильською, А. Х. Середю, О. В. Поліною, І. І. Мозалевським. Разом з митцями Спаська активно долучилася до збиральницької роботи – проводила бесіди з населенням, старанно занотовувала, описувала та перемальовувала узорі і орнаменти, за можливості – купувала вироби народних майстрів. Всеросійський земський союз підтримав їх подвижницькі ініціативи та забезпечив відправлення зібраних матеріалів у Київський міський художньо-промисловий і науковий музей. Зібрані предмети церковно-культурного вжитку та народного мистецтва, завдяки мистецтвознавцям М. Ф. Біляшівському і Д. М. Щербаківському, були внесені до фондів та введені до експозиції вищезгаданого музею. Вони сприяли формуванню цілісного образу українського мистецтва, демонстрували єдність розвитку української культури, спростовували міф про меншовартість західноукраїнського мистецтва.

У 1917 р. Є. Ю. Спаська повернулася в Київ та продовжила працювати у "Відділі допомоги населенню". За запрошенням О. І. Прибильської вона оселилася в "квартире ... помещицы А. В. Семиградской... на Софийской площади" [4, арк. 1]. У квартирі Семигравдової в той час

проживали відомі культурні діячі: музикант – брати Шуцмани, Роза Зарицька, художник Василь Штейн і т. д. "Жила эта "коммуна" весело и дружно... К нам на "Софиевскую на огонек приходили друзья Евг. Ив. [Прибильської – авт.] и Розы [Зарицької – авт.] – художники, музыканты, среди которых были такие талантливые, как Бутомо-Наванова: Роза была ее любимым аккомпаниатором. Были и другие певцы, художники, фамилии которых я забыла. Так что музыки, пения, разных инсценировок было вдоволь!" [4, арк. 1].

Захоплення народною культурою сприяло участі Є. Ю. Спаської у "секции прикладного искусства" під керівництвом О. І. Прибильської. "... В секции работали хорошие специалисты, киевские художники – В. Меллер, Прибильская, Маргарита Генке, Спасская. Мы устраивали выставки народного искусства, мастерские вышивок и керамики... На Крещатике появились огромные декоративные панно с украинским орнаментом" – пізніше згадував один з учасників зібрань, письменник та громадський діяч І. Г. Епенбург [3]. Крім того, Спаська відвідувала вечори творчої інтелігенції: "С Евгенией Ивановной [Прибильською – авт.] я часто бывала в "студии Экстер" – ее друга и художницы. Там часто собирались ученики и ученицы Экстер, разные другие художники, музыканты, писатели. Оживленные споры, доклады происходили там постоянно!" [4, арк. 1]. Мистецькі заходи та зібрання сприяли збагаченню світогляду Є. Ю. Спаської, формуванню інтересу до вивчення та збереження історико-культурних надбань України, сприяли її активному включенню до тогочасних науково-творчих кіл.

На одному з творчих вечорів Є. Ю. Спаська познайомилася з Іллею Григоровичем Еренбургом. "Часто бывал там [на собраниях – авт.] и Илья Григорьевич, иногда выступал и он, но чаще сидел молча, покуривая свою неизменную трубку. Вот, однажды, говорит мне Евгения Ивановна: – Знаешь, кто о тебе спрашивал сегодня? Илья Григорьевич! Что за парнишка с вами приходит и сидит возле вас? А я ответила, что это вовсе не парнишка, а обрили тебя после сыпняка! Ты мой друг и товарищ по работе в Галиции у В. З. С. [Все-российском земском союзе – авт.] в "Отделе помощи населению". Посмеялись и забыли" [4, арк. 2].

Будучи активним громадським діячем, І. Г. Еренбург, як і Є. Ю. Спаська, опікувався проблемами евакуйованого населення. За дорученням Київського облвиконкому він займався "... заботой об огромном количестве детей, – больных, голодных, полуживых и мертвых, которых свозят в Киев больше всего с Запада". В "... этом неожиданном, незнакомом и трудном деле" Еренбург виявився

менш компетентним, ніж Спаська, і тому звернувся до неї за допомогою: "... от Евгении Ивановны он слышал о моей работе в Отделе помощи населению В. З. С., в Галиции, и что там приходилось заниматься разнообразной работой. Он же не знает с чего начать" [2, арк. 2]. Є. Ю. Спаська відмовлялася, адже "... именно такой работой с ребятами тоже не приходилось иметь дела и мне страшно, смогу ли я быть ему такой полезной?", проте І. Г. Еренбург наполягав: "... – Вот и мне не приходилось... давайте попробуем" [4, арк. 2]. Таким чином, значний досвід роботи Є. Ю. Спаської з евакуйованим населенням Західної України щодо їх адаптації в умовах воєнного часу здобув особливу цінність та сприяв їх зближенню з І. Г. Еренбургом.

Першочерговим завданням було встановлення рівня матеріально-побутового забезпечення евакуйованих дітей: "... он [І. Г. Еренбург – авт.] стал рассказывать, что он успел узнать и увидеть за последние два-три дня! Страшный это был рассказ ... уже сотни обездоленных, чуть живых, больных и мертвых детей привезены в Киев. / Мертвых, как он говорил, с самого вокзала на особом фургоне увозят на кладбища.../ А о живых, полуживых, больных надо! Немедленно! позаботится! ... Долго мы с ним беседовали, намечая все трудности в настоящем положении, намечая первоочередность мероприятий" [4, арк. 2–3]. Ця розповідь глибоко вразила Є. Ю. Спаську, і вона вирішила "... включится по мере сил в это неотложное дело".

З огляду на значну зайнятість за основним місцем роботи, Є. Ю. Спаська вечорами відвідувала порожні будинки на Лук'янівці, здійснювала описи будинків та житлових умов, аналізувала рівень їх придатності до використання. "О, какое же это было путешествие! Подлинное хождение по мукам! В жизни, в особенности во время войны, приходилось видеть много страшного, но этого "обследования" не могу сравнить ни с чем! И забыть этого невозможно!" – згадувала Спаська. Далі продовжувала: "... Мертвых часть увозили с вокзала сразу на кладбище, но мертвых и из домов надо было увозить немедленно! А остальных, больных и полуживых, размещать по всем районам не только оборудованным, но и в совсем пустых, брошенных хозяевами домах! Совсем не приспособленных к жизни, этих изможденных, полуодетых, слабых, больных детей, растыкивали, как могли! Как попало! При недостатке оборудования, обслуживающего персонала, особенно на первых порах, набираемого из случайных людей, – зрелище это было более, чем тяжелое! ... Обо всем этом, как могла, быстро и обстоятельно, на "свежую голову" ...

немедленно сообщала Илье Григорьевичу, описывая по ночам все, что видела в каждом "доме", и что, по моему, надо делать в первую очередь и к кому обращаться" [4, арк. 3–4].

Першочергова потреба, на думку Є. Ю. Спаської, полягала у кваліфікованому медичному обслуговуванні, оскільки "... больных и заразных было много". Проте, як зазначала Є. Ю. Спаська, "... нуждались они [діти – авт.] решительно во всем: – и прежде всего их всех надо было вымыть, сжечь их лохмотья, одеть, накормить и лечить..." [4, арк. 3]. Подальше "налаживание быта" теж викликало труднощі: "подобрать обслуживающий персонал, наладить медицинское обслуживание" і т. д.

Розроблений Є. Ю. Спаською та І. Г. Еренбургом комплекс заходів сприяв порятунку життя сотень евакуйованих дітей, а згодом – покращенню побутових умов їх існування. Разом з тим зі спогадів стає зрозуміло, що в період співпраці між ними склалися дружні взаємовідносини. У мемуарах І. Г. Еренбург неодноразово зазначав, що настанови та практична допомога Є. Ю. Спаської були "... очень полезны для упорядочения быта и медицинского обслуживания везде, во всех районах". Є. Ю. Спаська теж схвально відгукнулася на самовіддану роботу І. Г. Еренбурга. Як зазначала Євгенія Юрїївна, вона у вищій мірі мала благодійний характер та сприяла забезпеченню "...медобслуживания, и достаточного количества служащих и добровольцев... Именно благодаря его настойчивости и отзывчивости в Киеве многое было налажено для медицинского обслуживания и общего улучшения быта сотен несчастных сирот и полусирот военного времени" [4, арк. 4]. Є. Ю. Спаська і надалі не полишала благодійну роботу: "Через некоторое время после этих моих первых обследований, ... он [І. Г. Еренбург – авт.] нашел время выделить мне посильный по моему времени участок из нескольких новых домов на Лукьяновке, где я бывала часто после работы в течении двух месяцев, помогая неопытным "заведующим", чем могла, пока сама не захворала и уехала работать и лечится в Крым в "Красном кресте" [4, арк. 4].

Початок ХХ століття припав на період Першої світової війни та революції і відзначався активізацією громадської доброчинності, розгалуженістю різних об'єднань та товариств у справі допомоги як військовослужбовцям, так і різним групам цивільного населення, котрі постраждали від наслідків кровопролитних боїв на фронті й соціально-економічних негараздів у тилу [2, с. 22]. В рамках благодійної роботи громадських організацій особливого значення набувала діяльність наукової та творчої інтелігенції, що виступала головним

виразником суспільних настроїв та інтересів. Їх благочинна діяльність мала національно-патріотичне забарвлення, слугувала прикладом мужності та сумлінного виконання громадянських обов'язків. Разом з тим благочинна робота сприяла зближенню та встановленню дружніх зв'язків між молодістю та більш зрілою генерацією науковців і митців. В таких умовах відбулося знайомство Є. Ю. Спаської та І. Г. Еренбурга – творчих особистостей з різним рівнем досвіду, світоглядними установками та зацікавленнями. В умовах воєнного часу їх об'єднала спільна робота щодо порятунку найбільш незахищених категорій населення, а саме – дітей та підлітків. Результати їх співпраці слугують яскравим прикладом згуртування суспільства на гуманістичних засадах, глибокого патріотизму та самопожертви в ім'я служіння Батьківщині.

Література

1. Архівні наукові фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського, ф. 48, од. зб. 1. Спаська Є. Автобіографія. Алма-Ата, 1965 р. X. 2 арк.
2. Донік О. Всеросійський Земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності / О. Донік // УІЖ. – 2014. – № 3. – С. 22–37.
3. Эренбург И. Люди, годы, жизнь : воспоминания : в 3 т. / И. Эренбург. Т. 2, кн. 4. – М. : Текст, 2005. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://royallib.com/book/erenburg_ilya/lyudi_godi_gizn_vospominaniya_v_treh_tomah.html. – Назва з екрана.
4. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки, ф. 218, к. 1400. Спасская, Евгения Юрьевна. "Мое знакомство с Ильей Григорьевичем Эренбургом (в Киеве в 20-х гг.)" – воспоминания, две редакции. 1971, ноября II. Автограф и машинопись с подписью-автографом, авторской правкой и дополнениями. 7 л.

УДК 81'373.21(477.54):94"1917/1922"

Е. В. Дьякова

Революция 1917 года и гражданская война в топонимике Харькова

У статті розглядаються назви харківських урбанонімів, присвячених Революції 1917 року та громадянській війні. Авторка виділила основні топонімічні категорії міської дорожньо-вуличної мережі, адміністративних районів, селищ, що відображають дану тематику, та прослідкувала зміни деяких урбанонімів. Революція 1917 року та громадянська війна яскраво відображені у топоніміці Харкова – першої столиці України. Згідно з загальноприйнятою класифікацією географічних назв, топоніми, пов'язані з 1917–1922 рр., можна поділити на ойконімічні, гідронімічні, меморіальні, фалеронімічні, на честь військових підрозділів і антропонімічні. Сьогодні назвати точну кількість топонімічних об'єктів з тематики, присвяченої Революції 1917 року та громадянській війні, дуже важко, бо назви змінювались або ліквідовувались. Незважаючи на перейменування 2015–2016 рр., пов'язані з декомунізацією ойконімічні та гідронімічні номінації залишались на карті міста. Інші урбаноніми були замінені. Частково були перейменовані меморіальні топоніми. Повністю змінені антропонімічні назви. Аналіз урбанімічних номінацій показав, що топонімічна палітра Харкова з даної тематики значно змінилась і змінилась, але не зникла, і більшовицька тематика була замінена на українську та білогвардійську.

Ключові слова: Харків, Революція 1917 року, громадянська війна, топоніміка, найменування, перейменування.

В статье рассматриваются названия харьковских улиц, административных районов, посёлков, посвящённых Революции 1917 года и гражданской войне. Автор выделила основные топонимические категории на данную тематику, проследила изменения некоторых урбанонимов. Революция 1917 года и гражданская война ярко отражены в топонимике Харькова – первой столицы Украины. Согласно общепринятой классификации географических названий, топонимы, связанные с 1917–1922 гг., можно поделить на ойконимические, гидронимические, мемориальные, фалеронимические, в честь воинских подразделений и антропонимические. Сегодня назвать точное количество топонимических объектов по этой тематике очень сложно, т. к. названия менялись или ликвидировались. Анализ урбаніміческих номінацій показав, что топонимическая палитра Харькова по данной тематике значительно уменьшилась и видоизменилась, но не исчезла, и большевистская тематика была заменена на украинскую и белогвардейскую.

Ключевые слова: Харьков, Революция 1917 года, гражданская война, топонимика, наименования, переименования.

The article deals with the names of Kharkov urbanists devoted to the revolution of 1917 and the civil war. The author identified the main toponymic categories of urban road-street network, administrative districts, villages reflecting this subject, and followed changes in some urban areas. The Revolution of 1917 and the Civil War are clearly reflected in the toponymy of Kharkov, the first capital of Ukraine. According to the generally accepted classification of geographical names, the toponyms associated with 1917–1922 can be divided into oikonimic, hydronimic, memorial, fareronimic, in honor of military units and anthroponomical. Today, the exact number of toponymic objects on topics devoted to the revolution of 1917 and the civil war is very difficult, because the names have been changed or liquidated. Despite the renaming of 2015–2016, associated with de-communization, oikonimic and hydrodynamic nominations remained on the city map. Other towns were replaced. In part, renamed place names were renamed. Fully changed anthroponymic names. The analysis of urban nominations showed that the toponymic palette of Kharkov on this subject significantly decreased and changed, but did not disappear, and the Bolshevik themes were replaced in Ukrainian and in the White Guard. Key words: Kharkov, revolution of 1917, civil war, toponym, denomination, renaming.

Одним из методов сохранения какого-либо события в народной памяти является называние географических объектов в его честь.

Революция 1917 года и последовавшая за ней гражданская война были ярко отражены в топонимике Харькова – первой столицы Украины. Естественно, что в связи с победой большевиков в 1920-е – 1980-е годы урбанонимы отражали только их сторону. После провозглашения независимости в Украине стали менять некоторые из "большевистских" топонимов на другие. Топонимические изменения, произошедшие в 2015–2016 гг. в стране, заставляют обратить внимание на изменение отношения не только к самой революции, но и к участникам тех событий.

Целью данной статьи является выделение названий дорожно-уличной сети Харькова, посвященные Революции 1917 года и последовавшей за ней гражданской войны в основные топонимические категории.

В литературе эта тема была частично отражена в книге Н. Т. Дьяченко "Улицы и площади Харькова" [2]. Написанная в 1970-е гг., она освещала существовавшие тогда наименования годонимов, агоронимов и отображала влияние приверженцев компартии на изменения в жизни города.

Источниковую базу статьи составили документы харьковских областной и городской администраций. Прежде всего это решения городского Совета народных депутатов о наименовании / переименовании дорожно-уличной сети в 2012–2016 гг. Также важное место в изменении топонимики занимает Закон Украины № 317–VIII от 7 апреля 2015 г. "Об осуждении коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарных режимов в Украине и запрет пропаганды их символики", согласно которому в 2015–2016 гг. было проведено массовое переименование географических объектов Украины, в т.ч. и харьковских урбанонимов [3–6; 8–9].

Также была использована справочная литература. Это "Харьков: справочник по названиям: 7000 улиц, площадей, скверов, районов..." [10], в котором собрана информация по топонимам Харькова, начиная с основания города и до 2010 г. А также "Словарь русской ономастической терминологии", составленный Н. В. Подольской [7], в котором объясняются различные ономастические термины, в т. ч. и топонимические.

Согласно общепринятой классификации географических названий, гидронимы, аргонимы, связанные с 1917–1922 гг., можно поделить на ойконимические, гидронимические, мемориальные, фалеронимические, в честь воинских подразделений и антропонимические.

Сегодня назвать точное количество топонимических объектов по этой тематике очень сложно: еще в советское время некоторые улицы, переулки и т. п. ликвидировались из-за отсутствия построек, а у некоторых гидронимов по разным причинам менялись названия.

Несмотря на переименования, связанные с декоммунизацией, *ойконимические* и *гидронимические* номинации остались на карте Харькова. К ойконимическим урбанонимам относятся названия в честь населенных пунктов. Так, в память о революции в 1930-е, 1950-е гг. появились улицы Волочаевская, Кронштадтская, Нарвская и др. То же можно сказать о гидронимах. В 1930-х гг. возникли улицы Балтийская, Сивашская. Они и по сей день существуют в городской дорожно-уличной сети [10].

Остальные урбанонимы были изменены.

К *фалеронимическим* урбанонимам относилась улицам Красной Звезды (ныне – Пильчикова), названная в честь одного из первых советских орденов. Также были заменены все номинации в *честь воинских подразделений*, принимавших участие в революции и Гражданской войне: Крейсера "Авроры" (ныне – Петра Тронько), Первой Конной Армии (Гольберговская), Первого Пролетарского полка (Ващенко-Васильевская), Школы Червоных старших (Новохатская).

В то же время на карте города осталась улица Таращанская, названная в честь украинского полка. Интересно изменение номинаций улицы Латышских красных стрелков. Это наименование улица получила в 1972 г. в память о воинском подразделении, помогавшем устанавливать советскую власть на Харьковщине. В ноябре 2015 г. горсовет принял решение назвать годоним "Латышские стрелки", т. е. воинской части царской армии, сформированной в годы Первой мировой войны (во время революции часть бойцов этой части поддержали большевиков, а часть – белогвардейцев) [4]. Но украинские националисты выступили против, и в мае 2016 г. улица стала называться "Сечевых стрельцов" [9].

Частично были изменены *мемориальные* топонимы. Однако это происходило не только в 2015-2016 гг., но и ранее – даже в годы советской власти. Так, в 1922 г. одна из улиц в центре Харькова стала называться Равенства и Братства, в 1927 г. она получила имя Дзержинского (а с 1992 г. стала Мироносицкой). Присвоение имени Дзержинского было не случайным – в доме № 2 по этой улице находилось Управление НКВД (сегодня в этом здании размещаются областные Управления полиции и СБУ) [10, с. 195].

Улицы и переулки Диктатуры Пролетариата и Февральской Революции вошли в состав соответственно улицы и переулка Академика Павлова [10, с. 8]. К этой категории следует отнести также такие номинации улиц, как Большевицкая, Борьбы, Всеобуча, Социалистическая, Горсоветская, Двадцать пятого Октября, Двенадцатого Декабря, Комсомольца и др., которые в разное еще советское время получили новые имена.

Но большинство изменённых урбанонимов относятся к *антропонимической* категории, т.е названы в честь людей.

Условно их можно разделить на такие группы: устанавливавших советскую власть во всей стране (например, Ленина, Сталина, Куйбышева, Ноигна и др.), в Украине (Артема, Косиора, Петровского и др.) и непосредственно в Харькове (Тевелева, Руднева, Минайленко, Слинько и др.), выдающихся военачальников (Ворошилова, Буденного, Блюхера, Якира, Уборевича и др.), иностранных революционеров (Либкнехта, Люксембург, Геккерта и др.), ученых (Павлова, Карпинского, Шлихтера, Ольминского и др.) и деятелей искусства (Кулик, Гайдар и др.) [10]. И, конечно же, в 1990-е – 2000-е гг. появились номинации в честь людей, боровшихся против установления советской власти в Украине (Винниченко, Кулиш, Курбас, Грушевский, Натиев и др.) [см., напр., 5; 6].

Также можно выделить группу названий улиц в честь людей, принимавших участие в революционных событиях 1917–1922 гг., но

улицы в их честь названы за другие заслуги. К этой группе следует отнести прежде всего военачальников, командовавших армиями и фронтами в 1941–1945 гг. в борьбе с гитлеровскими захватчиками (Жуков, Малиновский, Конев, Городовиков и др.). Сюда же можно отнести, например, украинских писателей Василия Блаkitного, Владимира Сосюру, Александра Довженко, которые воевали в армии Украинской Народной Республики, но позже приняли советскую власть.

Харьков делится на 9 административных районов, восемь из которых были сформированы в 1930-е гг. (с 1929 по 1959 г. существовал Красно-Баварский район, а в 1973 г. был сформирован Фрунзенский). Из этих девяти районов шесть имели названия, связанные с событиями 1917–1922 гг. Это Октябрьский, Ленинский, Орджоникидзеvский, Дзержинский, Сталинский (с 1961 г. – Московский) и Кагановичский (с 1957 г. – Киевский). В 2016 г. все названия районов (кроме Московского и Киевского) получили новые имена [8, с. 9].

Городской голова пытался сохранить номинацию "Фрунзенский", объясняя тем, что сын героя Гражданской войны М. В. Фрунзе – Тимур – Герой Советского Союза, уроженец Харькова. Но украинские националисты посчитали это неубедительным и по распоряжению председателя облгосадминистрации район стал называться Немышлянским (по названию протекающей здесь реке) [8; 9].

Кроме административного, Харьков еще имеет деление на поселки, кварталы и микрорайоны, имеющие народные названия. Поселки, появившиеся в 1920–1930-е гг., естественно, получали названия, связанные с революцией и ее участниками. Так, в это время были основаны поселки Красный Октябрь, Артема, Кирова, Ленина, Молотова, Постышева, Фрунзе. Закладывавшийся при строительстве тракторного, станкостроительного заводов поселок сначала назывался "Новый Харьков", т. к. строился по новому типу, т. е. промышленная зона отделялась от жилой полукилометровым зеленым участком, да и сама архитектура домов была оригинальной для того времени.

Некоторые из этих номинаций поселков не прижились в народе и исчезли с карты города, а некоторые продолжают существовать и поныне. Это связано с тем, что они имеют в городе полуофициальный статус – скорее всего, их следует считать народными названиями и административные органы используют их в случае острой необходимости уточнения месторасположения какого-либо объекта.

Анализ урбанимических номинаций показал, что топонимическая палитра Харькова, связанная с революцией 1917 года и Гражданской войной, значительно уменьшилась и видоизменилась, но не

исчезла, и большевистская тематика была заменена на украинскую и немного на белогвардейскую.

Таким образом, изменения в названиях дорожно-уличной сети Харькова показали, что полностью отказаться от истории, связанной с Революцией 1917 г. и последовавшей за ней гражданской войной, невозможно, т. к. она имеет не только общероссийский, но и национальный характер, имеющий важное значение в истории Украины.

Литература

1. Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати : збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" / Сергій Бутко, Сергій Горобець, Ігор Каретніков та ін. (упоряд.) ; Український інститут національної пам'яті. – К. : Український інститут національної пам'яті, 2015. – 103 с.

2. Дьяченко Н. Т. Улицы и площади Харькова / Н. Т. Дьяченко. – Харьков, 1977. – 272 с.

3. Закон Украины № 317-VIII от 7 апреля 2015 г. "Об осуждении коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарных режимов в Украине и запрет пропаганды их символики" // Ведомости Верховной Рады Украины. – 2015. – № 26. – Ст. 219.

4. О переименовании объектов топонимики города Харькова [Электронный ресурс] Харьковского горсовета I сессии VII созыва от 20.11.2015 г. – Режим доступа:

<http://www.city.kharkov.ua/document/propeyemenuvannya-obektiv-toponimiki-mista-kharkova.html>. – Назва з екрана.

5. Перечень переименований элементов улично-дорожной сети города на территории, включенной в границы города Харькова : Приложение 2 к решению 20 сессии Харьковского городского совета 6 созыва "Об упорядочении наименований" от 24.10.2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://www.city.kharkov.ua/images/users/resh_24_10_12_.pdf. – Назва з екрана.

6. Перечень переименований элементов улично-дорожной сети города на территории, включенной в границы города Харькова : Приложение 2 к решению 20 сессии Харьковского городского совета 6 созыва "Об упорядочении наименований" от 24.10.2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://www.city.kharkov.ua/images/users/resh_24_10_12_.pdf<http://www.city.kharkov.ua/document/propeyemenuvannya-obektiv-toponimiki-mista-kharkova.html>. – Назва з екрана.

7. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Н. В. Подольская. – М., 1978. – 200 с.

8. Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова : розпорядження Харківського міського голови № 7 від 02.02.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.city.kharkov.ua/uk/document/pro-pereymenuvannya-obektiv-toponimiki-mista-kharkova-49203.html>. – Назва з екрана.

9. Распоряжение председателя областной госадминистрации № 181 от 17 мая 2016 г. "О переименовании объектов топонимики г. Харькова" [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://kharkivoda.gov.ua/ru/dokumenty/rozporядzhennya/2578/2660/80788>. – Назва з екрана.

10. Харьков : справочник по названиям : 7000 улиц, площадей, скверов, районов... / сост.: Е. Н. Дмитриева, Е. В. Дьякова, Н. М. Харченко ; под общ. ред. С. Куделко. – Харьков : Издательство САГА, 2011. – 432 с.

УДК 94(438)"1916"

О. М. Білобровець

Ідейне та інституційне розмежування польського суспільства під впливом революційних подій 1917 р.: суспільний погляд

У статті подано аналіз громадсько-політичного життя польського суспільства в Україні після російської буржуазної Революції 1917 р., його ідейне та інституційне розмежування. Зокрема, важливими питаннями суспільного життя, які викликали розбіжності у політиці і діяльності політичних сил і громадських інституцій були: ставлення до владних органів у Королівстві Польському і Росії, роль еміграції у вирішенні польської державної політики та питання ставлення до формування польського війська. З'ясовано причини й обставини їх виникнення.

Ключові слова: польське громадсько-політичне життя, російська буржуазна Революція 1917 р., суспільна думка.

В статье проведен анализ общественно-политической жизни польского общества в Украине после российской буржуазной Революции 1917 г., его идейное и институциональное разделение. Важными вопросами общественной жизни, в частности, были: отношение к органам власти в Царстве Польском и России, роль эмиграции в решении вопросов государственной политики и отношение к формированию польской армии. Выяснены причины и обстоятельства их возникновения.

Ключевые слова: польская общественно-политическая жизнь, российская буржуазная Революция 1917 г., общественная мысль.

The article presents an analysis of the sociopolitical life of Polish society in Ukraine after the Russian bourgeois revolution of 1917, its ideological and institutional separation. The important issues of social life that caused divergences in politics and activity of political forces and public institutions were: attitude to the authorities in the Kingdom of Poland and Russia, the role of emigration in resolving Polish state policy and the issue of attitude to the formation of the Polish army. It was found out the reasons and circumstances of their occurrence.

Key words: sociopolitical life of Polish society, Russian bourgeois revolution of 1917, public opinion.

Російська буржуазна Лютнева революція 1917 р. змінила хід історії Росії і народів, які входили до її складу. Польське суспільство одержало офіційно проголошене право на незалежність. Шлях до проголошення та утвердження незалежної держави пройшов через внутрішньополітичні конфлікти, боротьбу ідей і створення різних

інституцій. Досвід політичної та організаційної роботи, подолання ідейного й інституційного розмежування поляків у роки Першої світової війни є цінним набутком історії людства.

Наукові дослідження щодо вирішення польського питання, впливу Лютневої революції 1917 р. на суспільно-політичне життя проводились впродовж останніх 100 років польськими, російськими, українськими істориками. Зокрема, це праці Й. Зелінського [1], В. Найдус [2], А. Манусевич [3]. Громадсько-політичному життю поляків в Україні в період 1917–1918 рр. присвятили свої розвідки сучасні історики М. Коженьовський [4], Я. Калакура [5], М. Потапенко [6] та ін. Однак не вповні вивченими залишаються питання й обставини, що викликали розбіжності в середовищі польського суспільства в критичний воєнно-революційний період. Важливим є дослідження запитів суспільства на вирішення нагальних життєвих проблем. Дана стаття ставить своїм завданням з'ясування причин й обставин виникнення та суттєвих розбіжностей у поглядах польського суспільства та політичних сил на нагальні питання тогочасного життя, зокрема ставлення до вищих і місцевих органів влади в Польщі і Росії, роль еміграції у вирішенні польської державної політики і питання ставлення до формування польського війська.

Лютнева буржуазна революція 1917 р. в Росії, як і на початку Першої світової війни, викликала ентузіазм і сподівання поляків на вирішення національного питання. Під тиском Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів 17.03.1917 р. Тимчасовий уряд прийняв відозву до польського народу, в якій визнавалося його право на незалежність і об'єднання усіх польських земель. Це проголошувалось також завданням війни, що продовжувалася, діячі, які висловлювали їх у політичних програмах, статутах Прагнення до створення нового життя і прогресивного устрою російської держави, засноване на гаслах свободи народів і їх права на самовизначення, демократизація суспільного життя привели до активізації громадського і політичного життя. Виразниками інтересів поляків і репрезентантами основних ідей були політичні і громадські організації, на численних зібраннях, і головних чином у пресі.

Впродовж перших років війни найбільший вплив серед польського населення мали представники націоналістичного табору – народові демократи (народовці, ендеки) на чолі з Романом Дмовським. Виразником їх інтересів у Києві була популярна щоденна газета "Дженнік Кійовський" ("Dziennik Kijowski"). Головним редактором цього видання був Й. Бартошевич. Але у червні 1914 р. він разом з Вільгельмом Куліковським і Станіславом Зелінським залишили редакцію.

Головним редактором став Е. Пашковський, колишній співробітник варшавського "Glosu". Це сталося через розкол серед діячів ендеції в Україні в стосунку до Росії. Представники лівого крила ендеції були прихильниками більш активних дій проти влади і зайняли передові позиції у "Dziennik Kijowski" та виступили з гаслом "Довіряємо ендеції, не віримо Росії". Проте вимога автономії Польщі з подальшою боротьбою за незалежність залишалась спільною для всіх народо-вих демократів [7, арк. 364].

Після Лютневої революції 1917 р. народовці стали ініціаторами об'єднання поляків в Україні. 06.03.1917 р. відбулось зібрання представників 50 польських громадських організацій, товариств, інституцій, громадськості, преси і політичних угруповань м. Києва і провінцій. Учасниками зібрання було 150 осіб, які прийняли низку важливих ухвал щодо політичних і культурних прав поляків на Русі. Була надіслана телеграма М. Родзянку і кн. Г. Львову з привітаннями новому уряду вільної Росії. На засіданні вибрано Виконавчий комітет, який очолив Й. Бартошевич. Це зібрання дістало назву Першого польського з'їзду на Русі, на якому утворено польський центральний орган влади – Польський виконавчий комітет на Русі [8, с. 3].

З часом до Комітету було кооптовано представників духовенства та інших організацій, що не брали участі в першому зібранні. ПКВ почав видавати циркуляри (okólniki), обов'язкові для виконання усіма поляками. Одним із перших було розпорядження про оподаткування всього польського населення в Україні для забезпечення потреб розвитку польської громади [9, с. 2]. Відразу почалась розбудова структури організації поляків в Україні. У кожній губернії призначались один або декілька комісарів і їх заступників та створювалась міська або повітова Рада у складі 3–5 осіб, вибраних на загальних зборах, що виконувала дорадчі функції при комісарові в сфері виконання загальних завдань ПКВ [10, с. 3].

До складу ПКВ увійшли представники різних політичних спрямувань, але переважаючими, зокрема у керівництві, були народові демократи. Поляки взяли активну участь формуванні нової як центральної, так і регіональної влади. Наприкінці березня Київський губернський комітет визнав ПКВ на Русі головним органом представництва поляків у краї [11, с. 3]. Одночасно почали утворюватися різноманітні польські громадські організації і політичні клуби, представники яких входили до складу ПКВ.

Натомість єдиного органу, який би об'єднував і презентував поляків у Петрограді і Москві, в перші революційні дні не склалося. Роль представництва поляків у Петрограді і в Росії в перші роки війни

взяв на себе орган ендеції – Національний комітет (Komitet Narodowy). В середині березня 1917 р. з'явилася його відозва до поляків, в якій віталосся визнання російським народом об'єднання польського народу і його право на незалежність. У відозві був заклик до об'єднання усіх поляків "по цей бік кордону" в ім'я відбудови держави. 18.03.1917 р. у Петрограді відбулось організаційне засідання Національного клубу [12, с. 2].

У статті "Три напрямки" в газеті "Дженнік Кіювськи" автор під псевдонімом "П'яст" (Станіслав Щепановський) дав характеристику польського життя у Москві в перші революційні місяці. Єдиної організації, яка б об'єднувала всю еміграцію у Москві, не було створено попри ініціативу на це Національного об'єднання центрального комітету студентської молоді (Zjednoczenie Narodowe w Centrum Komitecie akademickiej młodzieży) і Національного клубу (Klubu Narodowego). Крім цих двох організацій, після 01.03.1917 р. виникли ще три організації, що більш-менш викристалізувались та визначились у своїх поглядах: Соціалістичний комітет допомоги російській революції (socjalistyczny Komitet pomocy dla rewolucji rosyjskiej), створений зусиллями звільнених з в'язниць політичних засуджених, з двома течіями – соціалістичною і прихильниками міжнародної соціал-демократії – та два Клуби: Національний (Narodowy) і Демократичний (Demokratyczny) [13, с. 3].

У Києві разом з існуванням ПКВ на Русі починають утворюватися нові численні громадські об'єднання, товариства і політичні організації. Першим у середовищі студентської молоді виник "Демократичний союз польської молоді" ("Związek Demokratyczny Młodzieży Polskiej") як ідейне товариство національно-прогресивного спрямування, яке мало зайняти середнє становище між двома існуючими віддавна студентськими ідейними групами [14, с. 3]. 25.03.1917 р. відбулось організаційне засідання з утворення Національного клубу. На ньому було обрано делегацію на організаційний з'їзд Демократичного клубу, що мав відбутися наступного дня з пропозицією про об'єднання. 26.03.1917 р. на установчому засіданні Демократичного клубу пропозиція Національного клубу про об'єднання була відхилена [15, с. 3].

На другому зібранні польського Національного клубу було визначено основні положення їх програми і діяльності. Метою всіх поляків оголошувалась відбудова незалежної Польської держави з виходом до моря, що мало б вирішитись на міжнародному конгресі за участю польського представництва. Внутрішній устрій майбутньої держави повинен був визначатись лише Конституційним сеймом, утвореним на засадах демократичних виборів. У новій Польській

державі потрібно було провести широкі реформи з урахуванням інтересів усіх суспільних верств і забезпеченням прав національних меншин.

Нагальною потребою поточного моменту вважалось створення єдиного політичного представництва поляків у Росії – Польської національної ради у Петрограді із представників найширших верств польського суспільства. По відношенню до нової російської влади – Тимчасового уряду, ставлення поляків мало бути доброзичливим і лояльним. Щодо України визнавалось, що український народ є господарем краю, який має право вільно будувати своє державне життя; поляки є корінним народом, який становлячи національну меншість, повинен користуватися усіма громадянськими і культурними правами. Головним керівним органом в Україні у польських справах визнавався Польський виконавчий комітет [16, с. 2].

У прийнятому польським Демократичним союзом статуті і надрукованим у "Дженніку Кійовським" було записано ідеологічні засади і прагнення польської політики. Вони полягали у необхідності отримання та зміцнення незалежності Польської держави, якій повинні підпорядковуватись місцеві (еміграційні) чи класові інтереси. Польський народ, як і будь-який інший, на своїй етнографічній території мав право на самовизначення. Місцевості, де поляки склали меншість, могли бути приєднані до Польської держави за згодою більшості мешканців краю. Український народ визнавався господарем своєї землі. Передбачались широкі демократичні перетворення з ліквідацією станової різниці і зміцненням становища працюючих верств населення у новій Польській державі [17, с. 3].

Соціалістичний рух був представлений Польською партією соціалістичною (ППС), революційною фракцією і лівницею та Соціал-демократією Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ), які мали найбільший вплив серед робітників. Найбільші соціалістичні осередки знаходились у великих промислових містах на сході України – Харкові, Одесі, Каменському, Олександрівську [6]. З метою поширення впливу існуючих великих партій на робітників, зокрема ендеків, з'являється преса, зокрема "Єдність" ("Jedność") у Києві, "Гасло" ("Hasło") у Харкові, відбуваються робітничі віче [2, с. 138]. У березні 1917 р. у Києві відбулось віче робітників, на якому була прийнята резолюція із зазначенням, що польські робітники на основі загальної солідарності всіх працівників класів виступають за участь у загально-робітничому житті на рівні з іншими народностями. Було схвалено створення робітничих клубів і польської робітничої преси. Вислано телеграму до Ради робітничих і солдатських депутатів у Петроград із

словами підтримки російської революції і вдячності за захист прав польського народу [19, с. 2].

В утворених політичних клубах проходили дискусії як серед однопартійців, так і з представниками інших суспільних напрямків, в яких викристалізовувалась політична думка, обговорювались важливі питання громадського і політичного життя, пропонувались варіанти вирішення суспільних проблем. 10.04.1917 р. в польському Національному клубі з доповіддю виступив професор С. Грабський на тему "Польська справа в нинішній ситуації". У ній він наголошував, що польська справа після російської революції дійшла до проголошення права на незалежність польського народу. Впродовж війни ситуація на міжнародній арені змінилася на користь Польщі. Для вирішення польського питання на післявоєнній мирній конференції потрібно мати польське представництво.

Доповідач звернув увагу на ще одне питання, яким переймалась польська еміграція – це ставлення до Польської Ради Стану у Варшаві. Грабський, виражаючи думку народовців, не вважав цей орган польським урядом, а лише дорадчим органом, оскільки він може робити тільки заяви та керувати лише губернаторами, і його становище залежало від центральних країн, що його створили. Тому рішення цього органу не можуть бути вираженням думки всього польського народу. Разом з тим було відзначено мужність Ради Стану у заяві про добросусідські відносини Королівства Польського з Росією і відсутність намірів війни з нею.

Ще одним дискусійним питанням польського суспільства було ставлення до створення польської армії на території Росії. Професор Грабський вважав, що цю справу мають вирішити солдати самі, згідно із своїм сумлінням [20, с. 2].

Один з дискусійних вечорів у польському Національному клубі був присвячений становищу поляків на Русі. З доповіддю виступив Й. Бартошевич. Він стверджував, що поляки в Україні є автохтонним народом, який освоїв ці землі з часів Київської Русі. Оскільки населення цієї землі є змішаним і поляки становлять меншість, потрібно визнавати права меншості, а будучи громадянами краю, вважав, що свою діяльність треба міряти інтересами краю, а не зациклюватись лише на національних питаннях, як це вважали демократи. Поляки, які не повернуться в створену незалежну державу, а залишаться в Україні, що сама буде визначати свою долю, не повинні зрікатися свого національного обличчя. Бартошевич зазначив, що не треба боятися конфлікту інтересів польського населення в Україні з інтересами вітчизни, тому що польська політика базується на ідеях

свободи і жертвовної праці на користь Польщі, і це є засадничою підставою "польської системи". Виходячи з цього, належить створити один великий польський табір, в якому внутрішня велика різноманітність думок і поглядів поєднувалась би з єдністю у зовнішній політиці [21, с. 3].

Дискусійне віче відбулось у Житомирі 30.04.1917 р., на якому були присутні представники національного і демократичного напрямків з Житомира та Києва. Віче розпочалось із доповіді відомого громадського діяча, демократа Є. Старчевського про польську політику поточного моменту. У виступі він звинуватив партію Народових демократів у тому, що під час війни вони представляли російсько-коаліційну орієнтацію, знаходились в тилу, а не йшли разом з народом і не пропагували незалежницьких настроїв. На його думку, поляки дозріли до такого політичного життя, в якому є класичні політичні напрямки: консервативний, демократичний і соціалістичний. Тому не повинні народовці представляти всі напрямки і бути національною партією, швидше націоналістичною. Неприпустимим вважав Старчевський легковажити Радою Стану і її рішеннями. Наступний доповідач Р. Кнолль з Києва солідаризувався з попередником і застеріг присутніх від небезпеки залежності польської справи від перемоги того чи іншого протиборчого табору.

Протилежну позицію зайняли представники ендеції: з Києва К. Карлічек, і з Житомира – В. Верчак. Вони пояснювали позицію Національного комітету в Петрограді, який з початку війни ставив питання об'єднання польських земель перед центральними державами, оскільки без Шльонська і Гданська не може бути незалежної Польщі. Вони стверджували, що народи, які хочуть жити, повинні проводити націоналістичну політику, а Рада Стану не є національним урядом, а швидше польським посольством по відношенню до коаліції. Врешті, вони вважали, що Народова демократія є потужною організацією, і Демократичні союзи, що виникли останнім часом і борються з нею, можуть тільки зміцнити її [22, с. 1].

Головний редактор "Дженніка Київського" Е. Пашковський у передовій статті, аналізуючи політичну ситуацію того часу, писав, що "польські міжпартійні чвари, зокрема на московському і петроградському ґрунті, набрали небувалої напруги, а все кресове населення розділилось на два табори, які нещадно між собою борються. Обидві сторони посилались на Королівство Польське і обидві хотіли побороги противника і здобути прихильників, стверджуючи, що їх погляди і пропонувані шляхи є найточнішим викладом і вираженням польської думки та волі "більшості" в рідній Польщі" [23, с. 1].

Характеристику тогочасному суспільному життю дав ще один відомий громадський діяч, заступник голови правління галицького Товариства сільськогосподарських гуртків і голова Економічного союзу М. Ярошинський. Серед хаосу і наявності різних думок він виділив партійну боротьбу, що на тлі навіть гарних намірів викликала нервовий стан польського суспільства, коли для прийняття важливих рішень потрібні були спокій і виваженість.

Він зазначив, що є кілька доленосних питань, таких як справа польської армії і становище польської еміграції, що розбивають польське суспільство на дві непримиримі групи. Ярошинський висловив свою позицію, вважаючи, що поляки в еміграції мають право і обов'язок виступати у справі відновлення вітчизни та робити все для її досягнення і повинні створювати польську збройну силу, маючи в російській армії 700 тис. польських солдатів і 400 тис. військовопозбавлених з Галичини, Пруссії і Шльонська [24, с. 2].

Наприкінці травня 1917 р. відбулось засідання тільки для членів Національного клубу для обговорення воєнних питань. Вважаючи створення польської армії вираженням природних прав народу і важливим чинником міжнародного життя, було прийнято рішення про необхідність об'єднання поляків в одну збройну силу в російській армії. Відзначаючи, що національну армію має творити легальний орган законного уряду, в короткі терміни потрібно також сформувати Національну Раду (Radu Narodowu) [25, с. 3]. Натомість польський Демократичний клуб у ці ж дні прийняв рішення, за яким ні польська еміграція, ні польські військові в Росії не мають права самостійно, без узгодження з Королівством приймати рішення про утворення окремих військових польських формувань в російській армії [26, с. 3].

Майже одночасно і народовці, і демократи в Москві, Петрограді та Києві, намагаючись об'єднати своїх прихильників і схилити на свій бік противників, звернулися із відозвами про скликання об'єднаних з'їздів. Так, Олександр Ледніцький, голова Ради з'їздів і почесний голова Демократичного клубу в Москві, звернувся до існуючих у Петрограді політичних угруповань з листом, у якому закликав прислати делегатів для участі в нараді з метою уніфікації польських політичних поглядів в еміграції [27, с. 3].

Організаційний комітет з'їзду в Петрограді, виходячи з того, що незалежність і об'єднання Польщі не можуть бути здобуті ні діяльністю, ні дипломатією одиниць, а лише через об'єднання загалу, здорового і міцного в своїй цілісності, також закликав до участі у ньому партії, союзи, об'єднання і політичні клуби, які визнають необхідність єдиної національної політики, метою якої є здобуття повної

незалежності і об'єднання Польщі з виходом до моря. Підписанти, представники народових демократів вважали, що в результаті роботи з'їзду з'явиться постійний керівний орган [28, с. 3].

Польський виконавчий комітет на Русі, якому вдалося в перші дні після революції об'єднати більшість польських організацій в Україні, провів 18–24.06.1917 р. у Києві III З'їзд польських організацій. На четвертий день засідань група учасників з'їзду демократичного спрямування не згодилася із запропонованою резолюцією з питання щодо визнання діяльності з формування підвалин польської державності у Варшаві у складних воєнних умовах Тимчасової Ради Стану і Міжпартійного Кола на одному рівні. При голосуванні резолюція набрала більшість, і тому на знак протесту К. Валігурський від імені депутатів Демократичного блоку зачитав декларацію, в якій вони висловили незгоду з прийнятим рішенням і залишили зал [29, с. 117–118]. Сецесія демократів розколола польське суспільство в Україні. Спроби президії залагодити конфлікт і розглянути з'їздом висунуті демократами вимоги зазнали поразки.

У передовій статті газети "Дженнік Кійовськи" наступного дня Е. Пашковський зазначав, що розкол піде в глибину польського суспільства і буде плутати поступ в переломний момент, коли треба вирішувати своє майбутнє. Аналізуючи причини цього, він назвав передусім, непродумане керівництво з'їздом. Організатори з'їзду, знаючи, що на ньому представлені найрізноманітніші напрямки політичної думки і прихильники різних систем тактики, не мали права пропонувати політичні платформи з суперечливими позиціями, а знайти такі надійні постулати, які б всіх об'єднували. Політична комісія винесла на обговорення окремі пункти, які на всьому еміграційному просторі стали предметом глибоких засадничих суперечок. Знаючи, що ці пункти пройшли при обговоренні в комісіях не шляхом компромісу, а перемогою більшості над значною меншістю, вони врешті стали причиною розколу. На з'їзді була створена така атмосфера, яка, з одного боку, викликала необдумані слова, а з іншого – непродумані вчинки. Сецесія також взяла на себе тяжку відповідальність на порозі нового життя, зламавши солідарність і порушивши законність [30, с. 1].

Таким чином, російська буржуазна Лютнева революція виголовила ідеї свободи і прав на самостійне національне життя поляків. Активізація суспільно-політичного життя польської громади, утворення значної кількості громадських організацій, товариств та інституцій, поширення революційних ідей призвело до поляризації суспільно-політичної думки у підходах до важливих питань суспільного життя. Виразною була перевага двох напрямків – національного, представленого партією Народових демократів, Національних клубів й інших

організацій, та демократичного, що був утворений різними Демократичними клубами, союзами і молодіжними організаціями. До першого належала стара еміграція, що давно перебувала в Росії, до другого – переселенці останніх часів. На противагу Петербургу і Москві, у Києві від перших днів революції виник єдиний орган, що представляв поляків в Україні в місцевих і центральних органах влади – Польський Виконавчий Комітет.

Однак у польському середовищі існували розбіжності в підходах до головних питань суспільного життя – роль і значення польської еміграції, ставлення до органів влади в Королівстві Польському і питання створення польської армії в Росії. Народовці вважали, що, заселяючи край з давніх часів і будучи представлені у значній кількості в Україні, вони повинні забезпечувати місцеві інтереси, не забуваючи про національне обличчя. Демократичний табір виходив з переконання, що тільки Тимчасова Рада Стану є законним органом, що відповідає за польську політику, якій повинні підпорядковуватись польські місцеві і партійні інтереси, не приймаючи самостійних рішень у важливих питаннях. Тому демократи виступали проти створення польської збройної сили в Росії, натомість національний табір вважав створення польської армії в Росії вираженням її природних прав і обов'язком.

Існуючі розбіжності привели до розколу на III З'їзді польських організацій у червні 1917 р. Наступні з'їзди у Москві та Петрограді демократів і народовців не привели до об'єднання та успіху. Подальший вихід на політичну арену лівих сил і більшовицький переворот у Росії активізували соціалістичний рух, змінили ситуацію на всьому постімперському просторі та на міжнародній арені. Попереду був шлях до проголошення незалежної Польської держави через подолання ідейних та інституційних протиріч.

Література

1. Zieliński Henryk. Opinia publiczna w Polsce a rewolucje rosyjskie 1917 r. S. 7–30 // Z badań nad wpływem i znaczenie rewolucji rosyjskich 1917 roku dla ziem polskich / Pod redakcją Henryka Zielińskiego. – Wrocław, 1968. – 222 s.
2. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 r. / W. Najdus. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1967. – 379 s.
3. Manusiewicz Aleksandr. Polacy w Rewolucji Październikowej (luty – październik 1917 r.). – Warszawa : KIW, 1967. – 422 s.
4. Korzeniowski M. Za Złotą Bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920 / M. Korzeniowski. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2009. – 621 s.
5. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. / О. Калакура. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.

6. Потапенко М. Польські політичні сили Наддніпрянської України у добу Центральної ради / М. Потапенко // Література та культура Полісся. – Вип. 75 Серія "Історичні науки". – № 3. – С. 127–136.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 174, оп. 1, спр. 244, арк. 364.
8. Zebranie organizacyi polskich // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 66. – S. 3.
9. Z Polskiego Komitetu Wykonawczego // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 72. – S. 2.
10. Okólnik 2, 3 // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 77. – S. 3.
11. Z Polskiego Komitetu Wykonawczego // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 80. – S. 3.
12. Odezwa Komitetu Narodowego // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 82. – S. 2.
13. Piast. Trzy kierunki // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 79. – S. 3.
14. Wśród młodzieży. Związek Demokratyczny Młodzieży Polskiej // Dziennik Kijowski – Kijów, 1917. – Nr. 81. – S. 3.
15. Klub Narodowy // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 83. – S. 3.
16. Polski Klub Narodowy // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 87. – S. 2.
17. Polski Związek Demokratyczny // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 88. – S. 3.
18. Потапенко М. Польські політичні сили Наддніпрянської України у добу Центральної ради / М. Потапенко // Література та культура Полісся. Вип. 79. Серія "Історичні науки". – № 3. – С. 127–136.
19. Wśród robotników polskich w Kijowie // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 94. – S. 2.
20. Z Klubu Narodowego // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 95. – S. 2.
21. Klub Narodowy // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 114. – S. 3.
22. Ze związku Demokratycznego // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 116. – S. 1.
23. Paszkowski E. Zmiany w kraju / E. Paszkowski // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 119. – S. 1.
24. Jaroszyński M. Głos wojny / M. Jaroszyński // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 106. – S. 2.
25. Uchwała Klubu Narodowego w sprawie wojska polskiego // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 131. – S. 3.
26. Волынская речь. – Житомир, 1917. – 02 июля. – С. 3.
27. List prezesa Rady Zjazdów // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 132. – S. 3.
28. Odezwa // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 151. – S. 3.
29. III Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24.06.1917 r. – Winnica : Druk. Polska, 1917. – 133 s.
30. Paszkowski E. Z powodu rozłamu / E. Paszkowski // Dziennik Kijowski. – Kijów, 1917. – Nr. 152. – S. 1.

УДК [94(477):321](09)

Даріана Блохин

Державотворча діяльність Михайла Грушевського на тлі української національно-визвольної боротьби (1917–1921)

У статті аналізується діяльність М. Грушевського в роки української національно-визвольної боротьби (1917–1921). Наведено деякі історичні факти і конкретні події, на тлі яких відбувалася державотворча діяльність М. Грушевського.

Ключові слова: М. Грушевський, С. Петлюра, В. Винниченко, УНР, ЦР, розум нації, незалежність України, Четвертий Універсал, політичний досвід.

В статье анализируется деятельность М. Грушевского в годы украинской национально-освободительной борьбы (1917–1921). Приведены некоторые исторические факты и конкретные события, на фоне которых происходила творческо-государственная деятельность М. Грушевского.

Ключевые слова: М. Грушевский, С. Петлюра, В. Винниченко, УНР, ЦР, разум нации, независимость Украины, Четвёртый Универсал, политический опыт.

In the essay the author is analyzing the work of M. Hrushevskiy during the period of the Ukrainian national fight (1917–1921) on the basis of historical facts and actions for an independent Ukraine.

Key words: M. Hrushevskiy, S. Petlura, W. Wennytyshenko, UNR, ZR, independent Ukraine, IV. Universality, political experience.

Є правда, яка підтверджується досвідом: хто не знає минулого, тому судилося повторювати помилки минулого. Ми добре усвідомили, що наша історія – давня, і найновіша історія України – повторення нещасного минулого.

Народ, провідна верства якого не вміє або не хоче користуватися досвідом минулого, відстає в життєвій боротьбі, в своєму історичному розвитку. Перед українським народом не раз стояли питання, подібні до тих, які стоять сьогодні, і вони будуть стояти і завтра. Із того як наші предки розв'язували ці питання, можемо навчитися, що треба робити, щоб не повторювати помилок минулого.

Без цього будемо кожний раз починати історію заново і заново, поповнювати старі помилки і, що найстрашніше, платити за них головами і кров'ю найцінніших людей. В українській історії є періоди, які є джерелом політичного досвіду народу, з якого можна черпати той досвід обома руками для збагачення політичного розуму нації.

До таких періодів належить доба визвольних змагань 1917–1921 років, коли український народ в цілому і його провідні особистості зокрема самостійно вирішували проблеми, що їх перед ними ставила історія. До того як вони бачили ті проблеми і як вони їх розв'язували, сучасним політикам було б добре прислухатися і використати їх досвід, враховуючи їх позитивні сторони, незважаючи на те, що український народ не зміг втримати своєї державності. Тому помилки минулого слід враховувати і не допустити їх повторення тепер, і ми "станемо плечима до плечей і світ відчинимо як двері", як сказав хтось із поетів.

Український народ пройшов довгий тернистий шлях до створення своєї незалежності. Але яким би він не був важким і довготривалим, та все ж таки український народ показав свою мужність, силу витримки, виваженість розуму і без крові виборів її свободу і це стало прикладом для інших в боротьбі за свою незалежність.

Ні три штучні голодомори, які, немов страхітлива чума, прокотилися Україною, забравши близько 10 мільйонів у 1932–1933 роках, 2 мільйони – в 1921–1922 рр., близько 1,5 млн (інші дані – 3 мільйони) – в Західній Україні в 1946–47 рр. ні в чому невинних людей; ні більшовицький геноцид над українською елітою науки і культури, що призвів до загибелі сотні тисячі людей на Соловках, у Якутії, Мордовії та інших таборах смерті і в штучних "психушках"; ні хижацьке знищення історичних пам'яток культури, мистецтва, власної української мови шляхом насильного введення російської мови у школах і вищих навчальних закладах; ні знищення релігії та їх наставників – ніщо не змогло знищити духу українського народу, який передавався з покоління в покоління з материнським молоком, тих учених, які генетично жевріли і не згасали, не дали можливості загинути останнім подихам віри, надії на краще життя.

Слід пам'ятати слова головного отамана військ Української Народної Республіки Симона Петлюри, які стали дороговказом і вірою в майбутнє – створення незалежної України: "Після ганебної віковичної неволі, після божевільного лихоліття, Ти переможеш, Народе Лицарю, і в своїй Державі Незалежній установиш волю святу!" І народ це виконав, тільки зараз ворог не може заспокоїтися, хоче підірвати і знищити нашу державу, але їм це не вдасться, бо свідомість українського народу прокинулася, і він знає, чого хоче, як покладав всі надії і віру на краще життя С. Петлюра. Немає у нас сильного провідника, кристалево чистого, чесного, відповідального за долю України і її народу, який би стримав економічне, духовне, моральне падіння українського народу. Важкий економічний стан, енергетична блокада України і шантаж в очах Заходу, корупція, яка

росте як на дріжджах, криміналітет полонили всі сфери життя України, і вона стрімко падає в очах свого народу і народів Західного Світу. В Україні є розумні, чесні, грамотні молоді люди, але вони не можуть зійти на драбину верхів і взяти в свої руки обов'язки, у них немає грошей, бо вони – чесні українці. Вони не можуть навіть бути і в Верховній Раді, яка все засідає, і депутати говорять різними мовами, ігноруючи державну, бо вона така важка, що за 25 років незалежності не можуть вивчити. Та за цей час можна слона навчити танцювати! І якщо вони такі нездари, то слід взяти українців, які не менш здібні, бо знають свою мову і знають, чого хочуть. Українська держава не Вавилонська вежа, це уже не ті часи. Соромно, що "презентують" свою державу, в якій існує не демократія, а всюдозволеність, яка губить незалежність країни. Україна стала залежна від своїх і чужих. Ворог знає про наші вади – брак єдності, брак непідкупності, продажність, – і пішов війною.

І чи не свої суперечки дрібні, а іноді егоїстичні, провінційні і партійні, ненависницькі дії сприяють сваволі ворогів наших? І чи на те ласкава доля дала нам свободу вияву і творчості, щоб ми сліпо і безкритично продовжували давні і зовсім не актуальні вже для України і для світу провінційні і партійні поділи? Чи не є нашим обов'язком здійснювати засади співжиття вільних людей-громадян у правді, взаємній пошані, відповідальності, дисциплінованості, любові до своєї Батьківщини? І чи не сором нам, що ми не є совістю суспільства і світлом, яке повинно пробити темряву та звільнити народ від злиднів і бути борцем проти панівної сліпоті?

Передумова нового відродження – віра в правду і самим бути правдивими і чесними: "Тоді життя стане життям для правди, і ця правда, для якої живемо, є сильніша за світ, тоді ми житимемо для любові, і ця любов, для якої живемо, створила світ і остаточно відновить і перетворить його. Тоді ми є вільні, і ніщо в світі не зломить нашої віри. І Бог, що є правда і любов, створив людину на свій образ. Він провадить історію людини до Богоподібного сповнення і преображення. Такою є великість людини. Тут скала нашої віри у Нього" (Ж. Марітен).

Пам'ятаймо, що спільнота духу і любові не може жити в нижчій сфері інстинктів і кровного пов'язання. Тому вона пробиває низьке склепіння, зведене біологізмом самозбереження, продирається у вищу сферу незмінних і тривалих цінностей і звідти черпає духовну силу та ідейно запліднюється. Думка, візія попереджають чин і реальність. Якщо так, тоді зрозуміло: рятуємось або пропадаймо не тим, що робимо, але тим, що думаємо.

Українська національно-визвольна боротьба (1917–1921 рр.)

В обеззброєній та знівеченій внутрішньою боротьбою Росії Україна була єдиною, неповторною нагодою, що відкривала нам необмежені можливості, просто усміх долі – щастя, що трапляється раз на тисячоліття. Це було Провидіння, зіслане нашому народу від Бога: революція в Росії 1917 року. Але український народ був не готовий, він був аморфною, етнографічною масою, яка прокинулася з більш як двохсотлітнього сну неволі й лише звівся на ноги та пройнявся від своєї "верхівки" ненавистю, а то й вірою в прекрасні слова аранжерів російської революції про "свободу", "демократію", "братерство" і "спільний котильок". І тоді, коли влада опинилася в руках неорганізованої маси, почалися дивні справи: "У 1917 році в Росії вибухнула революція. Цар уступив із престолу. Усі народи російської держави кинулись добувати собі волю. В Україні почалися всюди українські маніфестації, наради й з'їзди. Перший раз на вулиці показалися жовто-блакитні прапори, перший раз залунала широко пісня "Ще не вмерла Україна". У Києві 17.03.1917 року утворилася Українська Центральна Рада (УЦР), спочатку як культурно-громадський, а пізніше політично-державний орган українського народу. Тут зібралися представники всіх верств України для спільної ради й спільного діла. Головою Ради був професор Михайло Грушевський, що написав велику "Історію України". Спочатку українські діячі думали лишити Україну в союзі або федерації з Росією. Вони уявляли собі, що український народ не дозрів ще до самостійної держави. І це можна було зрозуміти в контексті тогочасних подій: Східна Україна близько двох з половиною століть перебувала під владою Росії, це не могло не позначитися на свідомості українців Наддніпрянщини, у тому числі на багатьох її провідниках.

Але не слід також заперечувати той факт, що автономістські і федералістські погляди М. Грушевського пройшли суттєву еволюцію. Після того як Тимчасовий уряд Росії відкинув автономістські вимоги, керованої ним Центральної Ради, вона сама нарешті розпочала будівництво свого життя та здійснення свого права на свободу і державну незалежність. Коли російський советський уряд послав свою "червону гвардію" на завоювання України (грудень 1917 р.), революційний парламент України – Центральна Рада (ЦР) – обережно проголосила Третім Універсалом 20.11.1917 року Українську Народну Республіку, яка була ще у складі Російської Федерації, а тоді 22.01.1918 року в Києві була проголошена Україну Самостійною Народною Республікою. Це було зроблено надто пізно, бо російські війська під командуванням М. Муравйова за вказівкою російської

більшовицької партії на чолі з Леніним здійснювали військову агресію проти УНР і наближалися до Києва. ЦР переважну частину українських військ демобілізувала, а частина військовиків піддалася агітації більшовиків і тримала нейтралітет під час війни між УНР і РФСРР, це загрожувало катастрофою українським державницьким устремлінням. Тільки проголошення IV Універсалу вивело УНР на шлях реалізації національної ідеї державної самостійності України. Та в ЦР бракувало злагоди і політичної єдності, тільки після наполегливих перемовин Михайлу Грушевському вдалося переконати опонентів, що ЦР є виразником волі усіх верств народу, і тоді після голосування Грушевський проголосив: "Четвертий Універсал ухвалено. Україна проголошена Самостійною і Незалежною Республікою" [1, с. 76]. Якщо у попередніх трьох Універсалах йшлося про тісні зв'язки між Україною і Росією, то в Четвертому – чітко записано, що Україна є незалежною Українською Республікою, вільною, суверенною державою, яка бажає жити з усіма сусідніми державами такими як Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та ін. "у згоді й приязні, але ніяка із них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки. Влада буде належати тільки народові, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, українська Центральна Рада, представництво робочого народу – селян, робітників і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народних Міністрів" [2, с. 15–18]. Під ним стоїть дата: 22 січня 1918 р. Це був триумф *державотворчої політичної діяльності М. Грушевського*.

Після проголошення Четвертого Універсалу 26.01.1918 р. було сформовано керівний уряд – Раду Народних Міністрів на чолі з В. Винниченком. Ідею самостійності України відстоювали дві українські газети: "Народна воля" М. Грушевського та "Робітничка газета" В. Винниченка. Інші газети (як "Киевская мысль") твердили, що "Україна не може бути економічно самостійною, бо вона є землеробською, приречена на панування над нею капіталістичних країн, і буде в промисловому відношенні відсталою. Відірвавшись від Росії, Україна економічно підпаде під вплив Австрії і Німеччини і стане об'єктом експлуатації" [1, с. 76–77]. Ідея самостійності України була на той час ще не досить сміливою і не всі сприйняли її однозначно. Навіть така щира українська газета "Нова рада", очолювана на той час українськими патріотами С. Єфремовим і А. Ніковським, виступила проти самостійності [1, с. 76–77]. Але все-таки вимоги державності і почуття відповідальності взяли гору над емціями деяких українців. Центральна Рада мала політичну і соціально-економічну програму.

Вона намагалася забезпечити українському народові національну незалежність, політичну свободу, добробут. Відомо, що національний рух кожного народу, скривдженого історією, має також глибокий соціальний зміст: це боротьба нижчих верств суспільства за поліпшення їх соціального становища. Провідники Центральної Ради добре розуміли, що поглиблення національної свідомості народу проходить через покращення соціальних здобутків в Українській державі, інакше, чужа демагогія може обернути несвідомі маси проти власної національної державності.

Завдяки піклуванню М. Грушевського українська преса та обладнання друкарень, які були знищені війною, стали організовуватися, як писав М. Грушевський, уже "... з кінця березня, шляхом відновлення "Нової Ради", а потім соціал-демократичної "Робітничої газети", а в квітні – селянської – "Народною волею" та іншими виданнями. Через неорганізованість української преси освідомлення українського громадянства про політичні завдання моменту йшли дуже пиняво, – через російську пресу, – поштою і телеграфом дуже неакуратним в сім часі" (г. "Вісти УНР", Київ, № 1 від 19.03.1917 р. Цих чисел газети було 9. Зараз зберігаються у Музеї-Архіві Дм. Антоновича при УВАН у Нью Йорку. – Д. Б.).

Хоч Українська державність через всілякі обставини виявилася нетривкою, слід віддати належне Центральній Раді, якою була проголошено і УНР та головні державотворчі акти періоду Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр.: Третій і Четвертий Універсали, Акти Злуки українських держав УНР і ЗУНР 22 січня 1918 року в одну Соборну Українську державу. Як зазначив український журналіст Іван Кедрин (Рудницький), "... Четвертий Універсал був найважливішою подією років 1917–1921 ... бо наведені слова його стали завершенням української політичної думки і стали політичною програмою та політичною ціллю по нинішній день" [3, с. 136].

Отже, Четвертий Універсал став головним кульмінаційним явищем у процесі державотворення в новітній період історії України.

Однак на той час не тільки український народ, а передусім його тодішня провідна верства, наша еліта, не дозріла до самостійності. Та й вона була дуже мала, вона цілком була не підготовлена до керма держави. Навіть у мільйонній армії не було фахівців високого вишколу, українці не мали кваліфікованих інженерів, техніків, телеграфістів, машиністів, водіїв, стенографістів та ін. фахівців, які потрібні для творення великої національної держави.

Як пише І. Крип'якевич в "Історії України", "у 1917 р. вибухнула в Росії революція. Цар уступив із престолу. Усі народи Російської держави кинулися добувати собі волю. В Україні почалися всюди

українські маніфестації й з'їзди. Перший раз на вулиці показалися жовто-блакитні прапори, перший раз залунала широко пісня "Ще не вмерла Україна"....

Спочатку українські діячі думали лишити Україну в союзі або федерації з Росією. Центральна Рада вела переговори з російським "Тимчасовим Урядом" Керенського, сподіваючись, що повстане нова Росія, з якою можна буде порозумітися" [4, с. 77]. Та не так сталося, як бажалося.

Автор "Історії України" Іван Крип'якевич пише: "В країні розбурханій революцією, важко було завести лад і порядок. Робітництво піддавалося під впливи большевиків, які обіцяли трудящим рай на землі. Національні меншини вели свою власну політику, шукаючи порозуміння з чужими державами. Найбільше Україні шкодило те, що українське громадянство розбилося на кілька ворожих партій. Кожна партія думала, що тільки її програма справедлива, що тільки її провід уповноважений вести українську політику. Ніяка партія не хотіла іншим зробити ніяких поступок. Партії вели між собою завзяту, вперту боротьбу, не зважаючи на те, що Українська Держава була ще слаба й неорганізована" [4, с. 77].

Та й по другому боці теж не було краще. У Росії панував цілковитий хаос. Московські партії (Временное правительство і більшовики), вели між собою збройну боротьбу. Більшовики, що захопили владу, нещодавні підпільники-революціонери, також не мали ніякого досвіду у будівництві держави. А натомість мали в головах утопічні плани. А ще гірше – вони розстрілювали сотнями тисяч російську еліту та опиралися на низи. Люмпен–пролетаріат не морочив собі голову справами організації держави, а був цілком зайнятий справами грабежу: "Грабь награбленное!" Такі їхні військові вожді-генералісимузи, як Будьоний, Троцький, не мали більше військового досвіду від наших прапорщиків, а на додаток вони масово винищували старий офіцерський корпус.

Отже, становище по обидвох сторонах було не таким уже добрим. Суть полягала в тому, що наша ще довоєнна провідна верства бачила центр світу всюди, тільки не в Україні, орієнтуючись на міжнародний пролетаріат і соціалізм, на російську демократію і федералізм, на людство і світовий поступ. Ще М. Міхновський писав: "Українська інтелігенція приносить щороку великі й криваві жертви московському Молохові: вона еднається з московською інтелігенцією й приймає політичні ідеали й завдання останньої, бо не має власних окремих політичних ідеалів, витворених на ґрунті інтересів і бажань української нації" [5, с. 36–37].

Ось що згодом визнав тодішній найвищий провідник, голова Української Центральної Ради, один з провідників партії соціалістів-революціонерів і найвищий тоді авторитет, проф. М. Грушевський: "Українська Партія Соціалістів-Революціонерів (УПРС) завжди вважала своїм обов'язком дотримуватися старих федералістичних принципів, висунутих Кирило-Мефодіївцями... В минувшині ми ніколи не були прихильниками незалежності в ходячій, вульгарній розумінні цього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці й шибениці – це ніколи не захоплювало українських народників" [6].

М. Грушевський стверджував, що в часи Революції 1917 р. "справа суверенності українського народу й незайманості його волі стала гарячою, дразливою й вилилась у домагання повної самостійності й незалежності України у першу чергу військовими колами, а далі прийняте всім національно-свідомим громадянством..., ще тоді провідники українського життя стояли під владою гасел (федералізму) і я сам не відрікаюся їх" [6]).

Замість використання колосальної енергії повсталого велетня українського народу, що міг в своєму пориві творити великі діла, замість використати час катастрофи Росії, обернутися до неї спиною і взятися до будівництва своєї хати, вони, засліплені ідеалами федералізму, простягали руки до Москви і були здивовані, що ця сама Московщина чи то у формі "Временного правительства", чи то більшовицького уряду ніяк не думала про федерацію з Україною чи навіть про її автономію. Більшовики заснували іншу тактику боротьби за повну владу: "Вся власть Советам!", і одразу ж поставились вороже до України, безоглядно винищували всіх і все, що пахло українством, уже не говорячи про її самостійність. І саме ці факти змушували наших провідників поступатися своїми ідеями. І не тільки члени колишніх драгоманівських "Громад" підлягали соціалістичним впливам, а й інших, бо вплив Драгоманова був ширший і не обмежувався рамками однієї партії чи групи, незважаючи на відмінність їхніх програм. І такі особистості, як соціал-демократи М. Грушевський, В. Винниченко, комуніст М. Скрипник, що незабаром виступив на арену, це типові представники покоління Драгоманова, ідей якого не можна було позбутися. У світлі подій української національної революції люди, які опинилися в проводі тієї "Самостійної України", якої ніколи не прагнули, просто мали роздвоєну душу між соціалістично-революційною й національно-державною дійсністю. Згодом про це роздвоєння писав Антоненко-Давидович у творі "Смерть": "Хіба можна зміряти безмежні простори майбутнього соціалізму з чотирма стінами своєї хати, де "своя правда, і сила і воля?" Ще виразніше визначає це роздвоєння

для українських комуністів письменник Дудко у творі "Квіти й кров": "З одного боку нове майбутнє, а з другого – тендітний захист картяного домика, напівклеєного з національного мрійництва і романтизму. З одного боку твердо закреслена лінія руху вперед, без хитань і компромісів, з кам'яною вірою в переустрій життя на нових основах, з другого – хвиляста крива, що беручи початок у вивітрилих з народньої пам'яті традиціях, кінчалася в невпевненості ефемерного жовто-блакитного новотвору. У ньому тільки галушки, щире кохання, сахариново-медова пісня та брязкіт шабель".

Крім цього, наші провідники були здивовані розміром і розвитком подій в Україні, вони не вірили своїм очам, що ота, дотепер аморфна й інертна, маса маллоросів-хохлів за одну ніч змінилася до невпізнання.

Найцікавіше, що навіть IV Універсал, який стверджував, що більшовицький уряд "оповістив війну Україні й посилає на наші землі свої війська – червоногвардійців, більшовиків, які грабують хліб наших селян і без усякої плати вивозять його в Росію, не залишаючи зерна навіть на засів, убивають навіть неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодійство, безчинство. Одночасно з тим, що армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати додому деяких солдатів, а після затвердження мирних договорів – розпустити армію зовсім" [2].

Четвертий Універсал було проголошено, але через рік після революції він був скасований. Україна була роззброєна й духовно здеморалізована та опинилася без захисту перед більшовицькою загрозою, яка насувалася на Україну. Протягом одинадцяти місяців після революції, або восьми місяців після відкинення згаданих вимог Української Центральної Ради, в умовах спротиву російського революційного уряду, а далі збройного повстання петроградського більшовицького уряду (7.11.1917), Українська Революція пройшла довжелезний шлях ідейно-політичної перестанови від національно-культурної автономії до незалежної Української Народної Республіки, відобразивши всі етапи того шляху в своїх чотирьох Універсалах.

У грудні 1917 р. петроградський уряд Леніна-Троцького проголосив війну Українській Народній Республіці, бо в самому факті її існування як демократичної Народної Республіки він вбачав заперечення Жовтневої революції (7.11.1917). Завданням збройного нападу було встановити свою владу, підкорити Українську Народну Державу. Боротьба революційного "Петрограду, а далі Москви проти Української Держави набрала жорстоких форм уже від самого початку революції. Вони жонглювали гаслом "Самовизначення аж до відокремлення", але те гасло, як скоро виявилось, відносилось до

всіх народів, крім тих, що входили до складу колишньої Росії. А "Декларація прав народів Росії", що її опублікували більшовики через декілька днів після завоювання влади (3–16.11.1917), проголосила:

1. Рівність і суверенність усіх народів Росії.
2. Право народів на самовизначення аж до відокремлення і створення самостійних держав.
3. Знищення всіляких національних і національно-релігійних привілеїв.
4. Вільний розвиток національних меншин і етнографічних груп, що заселяють державну територію Росії¹.

Ця ніби справжня демократична декларація впроваджувалась під гаслом "спочатку советозація, а згодом рішення про відокремлення" й тому не дивно, що одразу після її проголошення більшовики оголосили війну проти Української Народної Держави (грудень, 1917) з метою її підкорення.

Скликаний у грудні 1917 р. в Києві I Всеукраїнський з'їзд робітничих і селянських депутатів, що на нього покладав багато надій петроградський більшовицький уряд, зайняв рішучу антибільшовицьку позицію. Зваживши на програш свого становища, більшовицька меншість (60 від 2500 делегатів) покинула цей з'їзд, переїхала до Харкова і там, разом із з'їздом советів Донецького і Криворізького районів, проголосила себе I Всеукраїнським з'їздом советів, який обрав "Центральний Виконавчий Комітет України", що фактично утворив 11 грудня 1917 року перший советський уряд України – "Народний Секретаріат", який за винятком декількох, складався з росіян-більшовиків та комуністів різних національностей.

Коли підготовлюване більшовиками на 12.12.1917 р. захоплення влади в Києві шляхом збройного повстання не вдалося, роззброєні більшовицькі частини вислано залізничними ешелонами за межі України, а друга частина 2-го гвардійського корпусу під командою більшовицької діячки Євгенії Бош, що мала підтримати повстанців у Києві, оточила біля Жмеринки I Український корпус генерала П. Скоропадського, але були роззброєні і так само виряджена через Білорусію на московську територію. Більшовицький уряд, що планував збройне захоплення України, поставив українському урядові ультиматум (19.12.1917), що починався з визнання прав України на незалежність. Цей ультиматум ставив перед Україною вимоги, прийняття яких було рівнозначним добровільній згоді на більшовицьку окупацію України [10]. Основні з тих вимог:

¹ Д-р Райгардт Маврах (проф. нім. Мюнхенського університету). Про правовий характер Східного блоку (Туркей за 1953 р.).

1. Припинити творення Української армії.
2. Не пропускати через територію України донських козаків, що поверталися з фронту додому.
3. Подавати військову допомогу Радянській Росії в її боротьбі проти Дону.
4. Не роззброювати російських військових відділів, що знаходились на теренах України [10, с. 143–145].

І в кінці було сказано: "В разі, коли протягом 48 годин не буде одержано на ці вимоги задовільної відповіді, то Совет Народних Комісарів вважатиме Українську Центральну Раду в стані відвертої війни проти советської влади в Росії і на Україні. Голова Совета Народних Комісарів В. Ульянов (Ленін), Народний Комісар Закордонних Справ Л. Троцький".

Звісно, що цей ультиматум спрямовувався на розв'язання війни з Україною. Для утримання Української держави потрібно було шукати зв'язків і допомоги з прогресивними колами світу, домогтися визнання демократичної України. Україна пережила, з одного боку, тяжкі криваві бої, що їх вели патріоти української справи – Симон Петлюра і Євген Коновалець, а з іншого боку, мир між урядами УНР та Центральними Державами (ЦД) (9.02.1918): Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією у Брест-Литовському. Цей союз чотирьох визнав Українську Народну Республіку самостійною державою, але цей мир для ЦД був "хлібним миром", щоб вивозити із України хліб, незважаючи на заборону УНР втручатися ЦД в українські справи. Український уряд не мав достатньої сили для оборони рідного краю, він мав лише дві можливості: прийняти допомогу Центральних Держав (ЦД), що визнали державну незалежність України, або вести партизанську війну проти більшовицької Росії. З надією, що уряди Центральних Держав (ЦД) дотримають умов Берестейського миру, уряд УНР звернувся з закликом до Німеччини за допомогою, щоб "охоронити наші північні кордони від дальшого вдирання ворога" і не допустити вивозу харчових продуктів на Московщину. Для Центральних Держав настав час використати "хлібний мир" з Україною. Армії ЦД почали похід в Україну, поділивши українські території на "сфери впливу": на півночі зосередили свої сили німці, на Південній Україні – австро-угорські дивізії. Тимчасом український уряд поспішав зібрати якнайбільше свого війська на боротьбу проти російської червоної гвардії. Великою надією українського уряду були військові відділи українців, які були створені заходами Союзу Визволення України в таборах полонених у Центральних Державах. Ці частини прибули в Україну в квітні 1918 р. Уряди ЦД мали на меті не

допомогти Україні, а в першу чергу використати її харчові засоби для своїх потреб. Ви ставились вороже до організації української армії, бо хотіли мати Україну під своїм контролем. Тому прислані українські дивізії, зорганізовані в Німеччині заходами Союзу Визволення України і прислані в розпорядження уряду УНР (т. з. синьожупанники) були роззброєнні військом ЦД. І тоді почалися незадоволення і конфлікти між УНР і німецьким військом, що було в Києві. Народ боявся, що з приходом армій Центральних Держав знову настане "кінець українській волі, свободі, знов будуть панувати пани, а селянам землі не буде".

Центральна Рада заперечувала такі чутки і видала декларацію до населення від 1 березня 1918 року, запевняючи, що земельний закон і інші видані закони українському народові залишаються в силі, і заборонила ЦД втручатися в українські закони.

Але фактична сила в Україні була в німецьких руках. Земельний закон Центральної Ради викликав сильну опозицію з боку російсько-польських поміщиків в Україні, а також у українського заможного селянства, бо, на підставі закону Центральної Ради, вони повинні були віддати частину своїх земель для наділу безземельним. Тому великі землевласники зверталися до штабів німецьких і австро-угорських армій з проханням знищити Центральну Раду та "завести порядок". Вони хотіли завести своє панування, як це було за царської влади. Таким чином, утворився єдиний фронт землевласників і поміщиків російських, польських, жидівських проти Української Народної Республіки, до проводу якої входило багато соціалістів. І Центральні Держави їх підтримали.

Командири німецьких і австрійських армій не зважали на закони й розпорядженні Української Народної Республіки: судили українських громадян своїми військовими судами, забирали збіжжя й інші харчові продукти. Міністр внутрішніх справ М. Ткаченко видав наказ 23.03.1918 р., спрямований проти втручання німецького війська у внутрішні справи України, що є незаконним. Але це не вплинуло на німецьких командирів. Головний командир німецького війська в Україні фельдмаршал Айхгорн видав наказ до населення 6.04.1918 р. про обов'язковий засів усіх земель, а 25.04 він повідомив про заведення німецьких польових судів в Україні, яким мали підлягати усі громадяни України. 26–27 квітня були роззброєнні німцями всі українські дивізії, організовані Союзом Визволення України в Німеччині з колишніх полонених російської армії і прислані в розпорядження уряду Української Народної Республіки. Це було явним доказом того, що в німецьких військових колах дійшли до рішення – знищити Українську Центральну Раду.

28 квітня відбулося засідання Центральної Ради, де було розглянуто питання про факти незаконного втручання німецької військової влади у внутрішні справи України. Це засідання було перерване німецьким військом, яке вдерлося до залу засідань і мало завданням заарештувати деяких міністрів. Голова Центральної Ради М. Грушевський висловив протест проти цього насильства, але засідання парламенту було перерване.

29 квітня 1918 р. Центральна Рада знову провела своє засідання, де було затверджено Конституцію Української Республіки.

Українську національно-визвольну боротьбу (1917–1922) описано в моїй книзі "Історії українських політичної еміграції" [5, с. 35–104]. Особлива увага зосереджена на реакційній зрадницькій політиці гетьмана П. Скоропадського з Росією – оголошення Скоропадським федерації України з Росією 14.11.1918 р. та скасування самостійності Української Держави. З волі німецьких генералів демократичний уряд УНР був знищений, владу над українським народом доручено генералові Павлові Скоропадському з титулом гетьмана. Уряд Скоропадського скасував усі закони та реформи Української Центральної Ради і завів в Україні диктатуру російських поміщиків. Влада Скоропадського, що спиралася переважно на російських монархістів, хотіла з України почати відновлення царської "єдиної неділимої Росії".

14 листопада 1918 р. П. Скоропадський своєю "Грамотою" проголосив, що "повинна бути відновлена давня могутність і сила Всеросійської Держави". "Україні, – писав Скоропадський у своїй "Грамоті", – першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, кінцевою метою якою буде відновлення Великої Росії"¹.

Як писав у своїх споминах В. Станкевич, Скоропадський, проголосивши федерацію України з Росією, "вніс нелад в офіцерські відділи, бо частина офіцерів визнала, що більше й нічого не треба" (В. Станкевич. Воспоминания, 1914–1919 гг.).

День збройного виступу був призначений на 14 листопада 1918 р. І треба було поспішити, бо було зрозуміло, що якщо не почнуть його українці, то революцію в Україні зроблять росіяни і піднімуть українські народні маси не тільки проти реакційного режиму, але і проти української національної ідеї. Про намір оголошення Скоропадським федерації України з Росією стало відомо в Українському Національному Союзі (УНС) ще до видання "Грамоти" 14 листопада.

¹Панас Феденко. Влада Павла Скоропадського / Панас Феденко. – Лондон–Мюнхен, 1968. – С. 20.

Провідники УНС зібралися ще 13.11.1918 р. на таємне засідання і вибирали для керування революцією проти Скоропадського Директорію Української Народної Республіки. До Директорії вибрано: соціал-демократів В. Винниченка і С. Петлюру, соціал-революціонера Ф. Швеця; Афанасія Андрієвського (соц.-самостійник) та Андрія Макаренка (безпартійний кандидат Професійної спілки залізничників). М. Грушевського навіть не ввели до складу Директорії. Яке розчарування і несправедливість!

У середині травня 1918 р. в Києві відбувся З'їзд Української Соціал-Демократичної Партії (УСДРП), який виявив своє ставлення до режиму Скоропадського в резолюції: "Цей переворот має метою знищення української державности і всіх здобутків революції" і "лише відстоювання цілковитої самостійности України може дати як Україні в цілому, так і українському пролетаріатові зокрема, максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного і соціально-економічного розвитку". Оскільки гетьманський уряд проводив пропаганду за федерацію України з Росією, з'їзд УСДРП оголосив "рішучу боротьбу з гаслом федерації з Росією, як з гаслом, направленим проти української революції і проти інтересів українського пролетаріату".

Новообрана Директорія Української Народної Республіки в ніч з 14 на 15 листопада видала звернення до українського народу, в якому зазначалося: "Громадяни! Генерал російської служби П. Скоропадський, порозумівшись з німецькими генералами, штиками німецькими, – тоді ще невірних, підлеглих їм солдатів, – назвавшись гетьманом, захопив всю владу на Україні й скасував Українську Народну Республіку. З того моменту почалось нищення всіх народних прав та нечуване знуцання над демократією України жандармами і поліцаями старого царського ладу. Класова помста поміщиків та буржуазії дійшли до такої міри, якої не знав і царський режим. І чим більше панування генерала-гетьмана посувало Україну до "єдиної неділимої" Росії, тим лютіше, одвертіше й цинічніше ставало топтання прав народу й глузування пануючих клас над усіма здобутками революції, як політично-соціальними, так і національними.

Останнім зрадницьким актом генерала-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійності Української Держави, український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичній реакції та на цілковите поневолення. Сформований новий уряд із представників реакційних класів, які мають творити "єдину неділиму" Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не встане рішуче й до останнього чоловіка в обороні свого життя...

Отже, настав час залишити мирні заходи. Від імені організації української демократії, від усього активного народного громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Української Народної Республіки, цим оповіщаємо: Генерал П. Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Вся влада його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним. Пропонуємо генералу П. Скоропадському і його міністрам залишити захоплені урядові посади обманом і насильством. В ім'я спокою і порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крові. Офіцерським руським організаціям пропонуємо мирно скласти зброю й виїхати за межі України, куди хто схоче. У противному разі місце висилки їх буде призначено урядом Української Народної Республіки. Застереігаємо генерала Скоропадського, його міністрів, руських офіцерів і всіх, хто з ними, що всякі насильства, утиски, образи й пошкодження українцям, а також демократичним особам і організаціям якої-небудь національності викличуть помсту, вибух, якої ніхто не може спинити. В інтересах цих груп і осіб пропонуємо утриматись від агресивних заходів проти демократії" [5, с. 94–95].

12.12.1918 р. був підписаний договір між делегатами уряду УНР і представниками німецької команди в Києві. Німці зобов'язалися покинути Київ. І тоді Скоропадському не було від кого чекати на допомогу.

14.12.1918 р. відділи армії УНР вступили у Київ, а 19.12 населення радо вітало Директорію УНР. Протягом тижня влада УНР була проголошена майже в усіх містах України: Харкові, Полтаві, Катеринославі, Вінниці та ін., а адміністрація Скоропадського і німців була скасована військами Директорії.

14.12.1918 р. Скоропадський подав заяву, що він зрікається влади. Він писав, що "сім з половиною місяців намагався вивести край із того важкого становища... Бог не дав мені сил справитися з цим завданням. Нині, з огляду на умови, які склалися я відмовляюся від влади". А Рада Міністрів під проводом Гербеля видала заяву в російській мові: "Обговоривши вимоги Директорії Рада міністрів постановила скласти свої уповноваження і передати владу Директорії" [11, с. 24]. Оскільки 9.11.1918 р. в Німеччина проголошена Республікою, то Скоропадському і його німцям довелося забиратися з України. Скоропадський, переодягнений у пораненого солдата, втік до Німеччини і жив у передмісті Берліна. Він мав підтримку реакційних кіл у Німеччині: пенсію від фельдмаршала Гінденберґа, що був президентом Німеччини з 1925 року, а пізніше, додатково, від Гітлера, як і його син Данило, який виїхав із Німеччини в Англію. В

Англії Данило як особа пов'язана з Гітлером, не мав ніякого довір'я у демократичні країні. Про діяльність сина і батька є листи в актах німецького Міністерства закордонних справ, які були опубліковані після Другої світової війни у Вашингтоні: архів і листи були захоплені під час окупації Німеччини [7, с. 163]. Скоропадський, щоб одержати гроші від угорського уряду, подав заяву угорському прем'єрові графу Бетлену, що він визнає право Угорщини на Закарпатську Україну (в той час ця область належала Чехословацькій Республіці). На питання Бетлена, скільки він хоче грошей, Скоропадський відповів: "Чем больше, тем лучше!" Тому й угорський уряд пообіцяв платити пенсію Скоропадському в розмірі 50 000 пенгів щорічно. Обурений щодо політики Скоропадського В. Липинський, творець ідеї "трудової монархії", переконався, що його надії на Скоропадського, якого підтримував, були помилкові, і він зрікся торговця українськими територіями. У вересні 1930 р. Липинський цитував слова із щоденника Скоропадського г. "Діло", який записав розмову монарха із Бетленом у Будапешті.

Спомини сучасників про М. Грушевського. Діяльність за кордоном

Про роль проф. М. Грушевського у часи національно-визвольної боротьби за самостійність України писали уже багато. Отже, 17.03.1917 р. було створено Цетральну Раду, на чолі якої був проф. Михайло Грушевський. Як згадує Борис Мартос із Полтави, який добре знав Грушевського, він приїхав до Києва з проханням, щоб Грушевський рекомендував йому кілька осіб для керівництва у Полтаві. М. Грушевський йому відповів: "Не тільки нікого Вам не дам, але й Вас самих реквіруємо, у нас не хватає людей" [8, с. 74]. І далі він характеризує М. Грушевського: "Сміло можна ствердити, що найбільш популярною особою в той час, був М. Грушевський не тільки, як голова Центральної Ради, а як особа: професор, дослідник, автор монументального твору й цілого ряду статей. Сам зовнішній вигляд ще не старої, бадьорої, а разом з тим поважної людини з довгою, сивою бородою й проникливими, розумними очима, викликав у кожного пошану до нього. Коли він з'являвся на Всеукраїнські З'їзди з вітаннями від Центральної Ради, його зустрічали оваціями і обирали почесним головою. В українських часописах можна було часто бачити його фотографію...

Ерудиція, ознайомленість із західноєвропейським політичним життям і природні здібності ставили його значно вище багатьох тодішніх наших громадських діячів і політиків. Недаром ЦР обрала його

... своїм головою, і він займав цей пост аж до кінця існування ЦР... Спокійно, але авторитетно керував він засіданнями Ради. Як учасник, можу засвідчити, що на засіданнях ЦР був такий порядок, яким не завжди можуть похвалитися західні парламенти. Я не пригадую, щоб хтось із членів ЦР, в запалі полеміки, дозволив собі грубий або образливий вираз..., щоб перебивали криком промовця, не пригадую випадку парламентарної обструкції..., я міг йому закинути його поблажливість до промовців, що говорили занадто довго, часом відходячи від теми, повторюючи сказане іншими" [8, с. 74–75].

До складу ЦР входили представники багатьох партій, які мали свої різні розходження, але він вмів їх налагодити, виступаючи в ролі посередника. Підтвердженням цього було те, що протягом майже року було прийнято чотири Універсали, за які голосували одногосно всі українці – члени Ради. Це відноситься і до прийняття постанов, законів тощо.

Дехто із публіцистів закидав йому, що ЦР "нічого не робила, що партії гризлися" і т. д. Але це не так, бо ЦР прийняла: Статут Вищого Управління України, закони про українські гроші, Генеральний суд, про монополії, про громадянство Української Народної Республіки, земельний закон, Українську Конституцію тощо.

Як пише Борис Мартов, "... одного разу я випадково попав на засідання Комісії де розроблявся проект Конституції України як Самостійної Держави. Я був здивований, коли почув, що він не є правником, а поучував наших правників, членів Комісії, що свого часу студювали державне право, але "русское", себто монархічне, а він, історик, знав, які зміни в державний лад має внести революція, та й жив довгий час в умовах західнього, хоч і не республіканського, бодай конституційного ладу" [8, с. 76].

Ніхто в той час не користувався таким впливом і авторитетом, як М. Грушевський. Це визнавав проф. Д. Дорошенко: "... ніхто в даний момент не підходив для ролі національного вождя, як Грушевський; ніхто навіть і рівнятися не міг із ним рівнятися щодо загальнопризнаного авторитету і пошани, якою оточувало його все українське громадянство" [8, с. 76].

М. Грушевський був переконаний і, як послідовний демократ, не намагався бути диктатором чи вождем. Він разом із своїми членами Центральної Ради та українським народом ішов до однієї мети – здійснення національних і соціальних прагнень народу. Це виявилось в одногосному прийнятті I Універсалу Центральною Радою і тим бурхливим ентузіазмом українського народу, який зустрів цей Універсал. Цей духовний зв'язок між Центральною Радою і її головою

та українським народом залишався протягом усього 1917 р. Особливо він виявився під час виборів до Всеросійських Установчих Зборів в кінці листопада й на початку грудня 1917 р., коли українські партії, що входили до ЦР, особливо соціалістичні, одержали велику перевагу там, де українці складали великий відсоток населення (напр., за даними Дорошенка, 70,2 % на Київщині М. Дорошенко. Історія / М. Дорошенко. – Т. I, ч. 212)).

М. Грушевський знаходив час і для на написання статей, брошур на актуальні теми, ("Хто такі українці?", "Чого хочуть українці?" та ін.), а також статей про деморалізацію та створення народної міліції. Борис Мартов писав, що, головуючи в Раді, М. Грушевський одночасно правив свої статті.

Часто можна чути нарікання на ЦР, що вона IV Універсалом нібито "демобілізувала" армію, бо соціалісти "мріяли" про "якусь народну міліцію". Але це якесь непорозуміння, бо, по-перше, у IV Універсалі не було проголошено про негайне проведення демобілізації, але зазначено, що армія буде демобілізуватися після закінчення війни, а в той час потрібно "не жаліючи життя, боронити добробут і свободу" від "большовиків та інших напасників". По-друге, створення народної міліції передбачалося аж після закінчення воєнних дій. Багато хто і тоді і тепер не розуміють способу поступового переходу від армії до народної міліції. Тому М. Грушевський в своїх статтях пояснював: "Нормальною формою охорони для держави демократичної – є всенародна міліція... Але... при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо – міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість, і нам якийсь час буде доконче потрібна, хоч невеличка, але добра, тверда, дисциплінована армія... таким чином постійна армія є у нас інститутом переходовим, тимчасовим... його існування буде тим коротше, чим краще сповнить він свої завдання". Далі він пише, що принцип створення армії демократичної, що робить із вояка не "бездушного манекена, а національного борця, не за напасть, не за страх, а за совість" [10, с. 104–105]. І в інших статтях М. Грушевський накреслював перспективи української державності, план державного зміцнення, культурного і господарського розвитку самостійної України [10, с. 69–110].

Слід звернути увагу на те, що деякі дослідники говорять, що діячі ЦР "думали виключно про соціалізм", але вони помиляються, бо при уважному читанні праць М. Грушевського слід відрізнити "соціалізм" від "соціального ладу", "соціяльних реформ", "соціяльних здобутків" або "націоналізації" окремих галузей народного господарства.

Так, Грушевський переймався ідеями соціалізму, але не ленінського типу. Його політичні погляди наближались до поглядів англійських або скандинавських соціалістів, які проводять соціальні реформи, а соціалізм відкладають до того часу, коли буде для того відповідний ґрунт. Що хотів М. Грушевський, що хотіла Центральна Рада? Вони творили "Нову Україну", "Велику Україну". М. Грушевський відповідь сформулював так: "Громадянство, нарід наш неповинні занадто ома-теріалізовуватись, обміщанитись, дійти до занедбаня духовних і соціальних завдань і обов'язків... для того, щоб підняти наш добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України... [9, с. 85]. "Коли хочу для України й економічної сили й мілітарної й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про котрий я говорив" [9, с. 87]. Ось це і є зміст політики М. Грушевського.

Як описують його сучасники (Б. Мартос), Грушевський був завжди живий, бадьорий, поважно-усміхнений. Але після нападу армій Муравйова на Київ із великою кількісно переважаючою армією, це був не той Михайло Сергійович: в очах у нього перестали грати іскорки. Більшовики навмисно збомбардували будинок запальними бомбами, де він жив: згоріли його всі наукові матеріали, результат багаторічної праці, всього "передуманого й перестражданого за останні роки, – як він писав, – найтяжчі й найзначніші роки"; його стару матір "півжи-вою винесли з пожару, і вона за кілька днів померла від сих страшних зворушень і потрясінь" [9, с. 56]. Він змушений був покинути Київ, хоч незадовго повернувся назад, але ... з німцями. Товарообмін з Німеччиною виявився, як тоді казали, "товарообманом". Німці ставили все нові та нові вимоги, а самі нічого не давали. Уряд Голубовича був не в змозі опанувати ситуацію і робив помилки. Грушевський до-кладав зусиль, щоб допомогти, сам їздив на переговори з німецьким послом, але нічого не міг добитися. Він пропонував вислати делегатів від українських соціалістичних партій за кордон для нав'язування відносин із тодішніми соціалістичними партіями, але цю пропозицію відхилено, та коли і посилали на Конференцію у Париж по два деле-гати від соціал-демократів та соціал-революціонерів, то М. Грушев-ського між ними не було. М. Грушевський відчув негативне ставлення Директорії, уряду і навіть партії до нього. У нього через це розвива-ється депресія і навіть манія переслідування. Він навіть доповів делегації Української партії соціалістів-революціонерів, що його хочуть зробити "нешкідливим для Директорії на Україні (включно до різних планів фізичного усунення)" [9, с. 158].

В кінці лютого 1919 р. М. Грушевський виїхав за кордон. Про свою роботу він писав голові федерації українців Мирославу Січинському 23.08.1919 р.: "Шестий місяць виїхав я за кордон, щоб працювати на поправу нашого міжнародного становища, підірваного вигадками Поляків і Росіян та погіршеннями нашої дипломатії. Прожив два місяці в Празі, півтора в Парижі, потім був на Інтернаціональній конференції в Люцерні (Австрія. – Д. Б.). Приїхав трохи спочити, і з осені хочу продовжити роботу в зв'язках з Інтернаціоналом соціалістичною і радикальною пресою в Парижі, в Швейцарії, в Англії. Кликати мене земляки прибути до Америки і коли час дозволить хотів би зробити се..., американські Українці можуть зараз відіграти дуже важливу роль... Взагалі життя, українське останніх літ пішло дуже розбіжними дорогами, і се при недокладній інформованості і не досить обережнім відношенню до чужої думки і тих обставин, які нею кермують... як відносини між Галичиною і Українцями Східними... Як Ви може знаєте, в Східній Україні від початку революції провід взяли соціалістичні партії, за котрими йшло й селянство, особливо за соціалістами революціонерами. Стаючи завсіди на ґрунті селянських інтересів, і їх провідництва, і я через те йшов разом з соціалістами революціонерами, хоч з огляду на свою позицію позостався формально безпартійним. Нині обидві партії – соціалісти революціонери і соціалісти демократи – працюють в тісному контакті, і я принципно стою за єдину соціалістичну українську партію, бо реальна різниця між соціалістами проходить не по відмінам програм, а по питанням тактики. Старався я у моїй подорожі установити тісніші зв'язки між соціалістичними групами малих народів Східної Європи і відновити старі зв'язки, які існували раніше, а також між сими народами і народами Західної Європи, взглядно між їх соціалістичними партіями і групами. На сій плятформі організував ся журнал "Л'Європа Орістале" французькою і англійською мовою. Для підтримки його зав'язали ми комітет Незалежної України з тимчасовим осідком в Парижі; його відозва мала бути післана і Вам, не знаю, чи Ви дістали? Коли Ліґа націй осяде в Женеві, треба буде центр нашої діяльності перенести туди...

Українців в Празі є зараз багато, і їх дуже займає справа угорської України. В сій справі вони і я також мав розмову з Масариком і ріжними особами. За допомогою Українського уряду зав'язалося товариство "Всесвіт" (при місії), яке має вести видавничу і культурну діяльність для угорської України. На останнім побаченню зі мною, Масарик говорив, що просить спуститися на нього – він допильнує, що народна мова і народний елемент буде забезпечений. Сю

розмову має продовжувати з ним посол Славинський – я не маю змоги ближше займатися тим, бо виїду.

Витаю Вас щиро, Ваш Михайло Грушевський.

Нове Место на Мет. 23-8.1919".

(Лист передруковано із ж.: "Український історик. – Нью-Йорк–Торонто.–Мюнхен, 1978. – Ч. 1–3. – С. 161–162.)

Отже, ведучи переговори з різними політичними діячами, М. Грушевський бере участь у Міжнародному кооперативному конгресі в Амстердамі і в Міжнародному конгресі II Інтернаціоналу в Люцерні разом з іншими представниками українських соціал-демократів і соціал-революціонерів. Тут йому вдалося підняти питання і провести постанову Конгресу про право на політичну самостійність народів колишньої Росії, в тому числі й України. Ось яка сила переконань і наполегливість М. Грушевського! Але марні його зусилля: світова політика йде своєю дорогою. Та ця драма його не зломилася. Він переходить на наукову працю: засновує у Відні Соціологічний інститут, згуртовує своїх прихильників і розпочинає працю. Для цього потрібні гроші. Він звертається до українців Південної Америки, які йому висилають кошти, хоч цього мало було для реалізації запланованих планів. Та все-таки Інститут видає кілька праць українською та французькою мовами самого Грушевського, М. Лозинського й П. Христюка та деяких праць, які готувались на базі віденських архівів (Б. Мартос).

Але і тут з'явилася заздрість деяких українців. Не шануючи його заслуг щодо єдиного за кордоном ж. "Воля" пишуть різні наклепи, епітети "грошолюб", малюють на нього карикатури, наприклад поруч з сейфом, на якому зображено знак доляру ... Остання крапля, що переповернула чашу – конфлікт з Микитою Шаповалом, який призвів до розколу Партії укр. соціал-революціонерів, що дало змогу ж. "Воля" надрукувати цю ганебну сатиру на М. Грушевського.

М. Грушевський був сумний і розчарований не тільки в політиці, але й у науці. Молоді колишні члени Центральної Ради та вчені-історики із Харкова просили його приїхати, обіцяючи усі матеріальні блага, щоб поставити на належне місце їхню працю. З іншого боку, йому наполегливо радили не їхати в Україну, пропонували катедру й ректорство в Українському Вільному Університеті в Празі, а також катедру в Господарській академії в Подєбрадах; це давало йому повне матеріальне забезпечення, але не давало перспектив для широко поставленої науки. Науковий інтерес і надія принести більшу користь українській справі переважали, і Грушевський поїхав у советську Україну, як писала Л. Українка:

"Я на вбогім, сумнім перелозі / Буду сіять барвисті квітки!
Буду сіять квітки на морозі / Буду лить на них сльози гіркі..."
Мабуть, так думав М. Грушевський, їдучи з Відня до Києва.

Я б кинула гіркі слова українській еміграції, що не зуміла створити відповідні умови для праці цього великого патріота, науковця і політичного діяча. Напевно, через свій низький науковий рівень і заздрість, не навчилися і в наш час шанувати жертвовну працю людей, які часто розчаровані, як М. Грушевський. Тож єднаймося, будьмо сильними, вольовими, небайдужими, чесними і щирими, любімо себе й інших, і нас будуть поважати інші держави.

Література

1. Лавринович М. І. Українська національна ідея в діяльності М. С. Грушевського / М. І. Лавринович // Історія України: маловідомі імена, події і факти: збірник статей / ред. П. Т. Пугонько та ін. – Київ, 1999. – Вип. 5. – С. 76.
2. Четвертий Універсал Української Центральної Ради. 22 січня 1918 // Золоті роковини: до 50-річчя Великої Української Національної Революції та відновлення української державності. 1917–1967 : календар-альманах УНСоюзу на 1967 рік. – Джерсі Сіті, 1966. – С. 15–18.
3. Кедрин І. 70-ліття новітньої української Держави / І. Кедрин // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1988. – Джерсі Сіті–Нью Йорк, 1988. – С. 136.
4. Крип'якевич Іван. Історія України. – Київ–Львів–Відень : Т-во "Вернігора", 1918. – С. 77.
5. Тетеріна-Блохин Дарина. Історія української політичної еміграції в славних іменах / Дарина Тетеріна-Блохин. – Полтава–Мюнхен, 2011. Т. II. – 2011. – 412 с.
6. Проф. д-р Оглоблин О. Михайло Грушевський / О. Оглоблин // Українська Трибуна. – Мюнхен, 1948. – 27 березня.
7. Das Nationalsozialistische Deutschland und Sowjetunion. 1939–1940. – S. 163.
8. Мартос Борис. М. Грушевський, яким я його знав / Борис Мартос // Український історик. – Мюнхен–Нью-Йорк, 1966. – Ч. 1–2 (9–10). – С. 73–81.
9. Грушевський Михайло. Вибрані праці / Михайло Грушевський. – Нью-Йорк : Вид. М. Галія, 1960.
10. Винниченко В. Відродження нації. Історія Української Революції / В. Винниченко. – Ч. II. – С. 143–145.
11. Феденко Панас. Влада Павла Скоропадського / Панас Феденко. – Лондон–Мюнхен, 1968. – С. 24.

В. О. Хоменко

Співпраця Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у документах Комуністичної партії більшовиків України та органів влади УСРР

У статті висвітлюється питання співпраці М. Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів. Розглянуто та проаналізовано документи українських комуністів і органів влади Радянської України, які проливають світло на цю проблему. Зроблено висновок про їх значний інформаційний потенціал. Досліджуються погляди більшовиків на політичну діяльність славетного історика в еміграції.

Ключові слова: УПСР, Закордонна делегація, Михайло Грушевський, еміграція, українські більшовики, грушевськознавство.

В статье освещается вопрос сотрудничества М. Грушевского с Украинской партией социалистов-революционеров. Рассмотрены и проанализированы документы украинских коммунистов и органов власти Советской Украины, которые проливают свет на эту проблему. Сделан вывод об их значительном информационном потенциале. Исследуются взгляды большевиков на политическую деятельность известного историка в эмиграции.

Ключевые слова: УПСР, Заграничная делегация, Михаил Грушевский, эмиграция, украинские большевики, грушевскоеведение.

The question of M.Hrushevskiy's and Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries' cooperation is being illuminated in the article. The documents of the Ukrainian communists and the Soviet Ukraine authorities, which shed light on this problem, have been analyzed. The conclusion concerning their considerable informational potential has been made. The Bolsheviks views of the famous historian political activity during the emigration are being examined.

Key words: USRP, Foreign delegation, Mykhailo Hrushevskiy, emigration, ukrainian bolsheviks, M. Hrushevskiy studies.

З проголошенням української незалежності у 1991 році життя та діяльність Михайла Сергійовича Грушевського стали надзвичайно прискіпливо вивчатись українськими істориками. Можна сказати, що українська історична наука заново відкривала для себе весь науковий та суспільно-політичний спадок великого українця після десятиліть забуття в умовах радянської тоталітарної системи. Такої проблеми не існувало для українських зарубіжних дослідників. Для

них постать М. Грушевського завжди була в центрі уваги їх наукових студій. Звісно, що нові умови створили для вітчизняних вчених і нові можливості для реалізації надзвичайно важкого завдання – ознайомити український народ зі спадщиною славетного історика. Відсутність партійного диктату та можливість писати історію без обов'язкових в попередню історичну епоху ідеологічних настанов і штампів дозволяло зробити якісний ривок у питанні вивчення біографії М. Грушевського та його наукової діяльності. За роки незалежності на основі виявлених в архівах документів вітчизняні історики відповіли у своїх статтях, розвідках, монографіях і дисертаціях на багато складних питань, пов'язаних з життям славетного історика.

Але у грушевськознавстві є численні проблеми, що залишаються наразі дискусійними. Однією з таких маловивчених проблем є політична діяльність суспільствознавця, зокрема в Українській партії соціалістів-революціонерів (далі – УПСР). На думку переважної більшості дослідників, історик був пов'язаний з цією партією, починаючи з 1917 року. Зокрема, так вважають Т. Бевз [1], Ю. Шаповал та І. Верба [2], П. Овдієнко [3], Р. Пиріг [4], С. Плохий [5]. Вплив М. Грушевського на УПСР тривав, фактично, аж до його повернення з еміграції до Радянської України в 1924 році. Наприклад, відомий американський історик українського походження Л. Винар вважає, що здачу М. Грушевським у 1922 році свого делегатського есерівського мандата "не треба утотожнювати із виходом Грушевського з лівого крила партії українських соціалістів-революціонерів" [6], а дослідник-грушевськознавець з Франції А. Жуковський припускає наявність після 1922 року, якщо не формального, офіційного, то принаймні морального лідерства суспільствознавця серед лівих есерів [7]. Більше того, вчені відмічають, що еміграційний період життя історика є найменш вивченим у його біографії. Саме про це згадують у своїх працях І. Гирич [8], С. Панькова [9], В. Тельвак [10], а оскільки цей період безпосередньо пов'язаний з політичною діяльністю М. Грушевського в УПСР, то важливість дослідження даної проблематики є очевидною.

Звісно, що для системних висновків потрібно проаналізувати достатню кількість історичних документів. Отже, джерельну базу дослідження слід постійно розширювати. Відтак метою нашої статті є вивчення інформаційного потенціалу документів Комуністичної партії більшовиків України (далі – КП(б)У) та органів влади Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) у питанні взаємовідносин М. Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів.

Відразу потрібно зазначити, що більшість проаналізованих нами архівних джерел стосуються вже еміграційного періоду життя М. Грушевського, тобто його перебування на чолі Закордонної делегації УПСР (Далі. – ЗД УПСР). Як відомо, славетний вчений виїхав за кордон у 1919 році, а повернувся на Батьківщину аж у 1924 році. Радянська влада уважно стежила за емігрантськими політичними організаціями, в тому числі й українськими, намагаючись будь-якими засобами послабити їх вплив, а за можливості і підпорядкувати їхню діяльність власним інтересам.

Чи не першим таким документом, який подає інформацію про зв'язки М. Грушевського з українськими есерами, є довідка закордонного відділу ЦК КП(б)У про склад, політичні позиції і партійні угруповання української еміграції у Відні, Празі та Берліні, датована 1919 роком. У ній зазначається, що на чолі емігрантської групи соціалістів-революціонерів стоїть так звана "Заграничная делегация Укр. П. С.-Р.", яку і очолює професор Грушевський [11]. Бачимо, що відомий історик прямо названий лідером ЗД УПСР. Слід зазначити, що на 1919 рік М. Грушевський ще не був офіційним членом есерівської партії, але, перебуваючи на чолі Закордонної делегації, фактично, визначав і спрямовував її політичну діяльність. Відмічено, що група Грушевського заснувала у Празі "Социалистический институт" [Український соціологічний інститут. – В. Х.], вона налаштована різко негативно до уряду С. Петлюри і "признает единственно законным правительством Украины – Украинское Советское правительство, однако не соглашаясь с его политикой в национально-украинских вопросах, стоит к нему в "оппозиции" [12]. Згадане негативне ставлення до С. Петлюри та його кроків на посаді фактичного глави Української держави було характерним для М. Грушевського. Відтак ЗД УПСР протягом усього часу свого існування дуже часто у своїх документах критикувала петлюрівське бачення вирішення українського питання. Крім того, варто підкреслити і факт визнання групою Грушевського радянської влади в Україні. Важко повірити також, що автор чи автори повідомлення могли б приписати М. Грушевському, який ще з 1917 року був серйозним супротивником російських комуністів, ті політичні ідеї, яких він не розділяв. Радянська влада дуже добре знала своїх ворогів. Незгода ж славетного історика з тим, як саме більшовики вирішували українське питання і, як наслідок, його опозиційність до українського радянського уряду, теж дуже добре вписуються в систему політичних поглядів колишнього голови Центральної Ради, який, по-перше, намагався побудувати українську державність на суто українських етнічних територіях, а по-друге,

прагнув бачити на чолі держави саме українську владу, нехай навіть вона і буде соціалістичною радянського зразка.

Важливим питанням є намагання М. Грушевського легалізувати діяльність есерівської партії на території Радянської України, що було надзвичайно важливою умовою повернення на Батьківщину, як самого славетного історика, так і його однодумців по ЗД УПСР. Для М. Грушевського сама по собі еміграція не була самоціллю. Виїхавши за межі України, суспільствознавець намагався підняти українську проблематику на міжнародному рівні, донести до владних кіл Антанти погляди власне самих українців на своє політичне майбутнє. Але зазнавши невдачі на дипломатичному фронті, М. Грушевський змінив лише тактику своєї боротьби, але не стратегічне завдання, яким була українська державність. Зрештою виникла ідея з поверненням до Радянської України.

Досить таки інформативним у цьому плані є бюлетень під назвою "Украинская контрреволюция" відділу преси та інформації Народного комісаріату закордонних справ УСРР від 17 липня 1921 року [13; 14]. У ньому повідомляється, що "Руководящим органом УСР за границей является так назв. "Закордонна Делегація УПСР" (М. Грушевський, Н. Шраг, Н. Чечель, А. Жуковський, Н. Шаповал, Штефан, Христюк)" [15]. Тобто підтверджується той факт, що саме ЗД УПСР, одним із лідерів якої і був славетний історик, офіційно мала право визначати політичний курс есерівської партії в еміграції. Аналізується та критикується резолюція IV конференції УПСР за кордоном, а також резолюція Закордонної делегації, винесена з питання суду над ЦК УПСР у Харкові. Цікавою, але дискусійною, є думка, що саме ставлення до повернення В. Винниченка з Радянської України розділило есерів на дві ворогуючі групи: групу Грушевського та групу Шаповала [16]. У підсумку "Группа Грушевского осталась на прежнем положении "лояльной оппозиции" к ныннешнему советскому правительству Украины". Вона зайнята переважно "высокой" политикой. Издает журнал "Боритесь-Поборете", книги, устраивает лекции, ведет переговоры с советским правительством за границей... ее представители в конце мая заверяли одного из работников ВКИД, что они "признают данную Советскую власть на Украине и обязуются ее всеми силами поддерживать" [17]. Крім того, відмічається, що обидві групи есерів за кордоном прагнуть консолідації "украинских социалистических советских партий", але прихильники М. Грушевського вважають, що таке об'єднання може мати місце тільки на території України. У результаті більшу підтримку серед есерів має Празька група М. Шаповала, а "шансы группы

Грушевського среди закордонних с-р-ов зависят от шансов этой группы на возможность возвращения ее на Украину в качестве легализированной советской партии – партии "лояльной оппозиции" [18]. Безсумнівно, що легалізація УПСР в Радянській Україні змогла б кардинальним чином вплинути на посилення позицій ЗД УПСР у середовищі закордонних емігрантів-соціалістів, але важко уявити, що, по-перше, більшовики реально пішли б на розділення своєї влади з есерами, а по-друге, УПСР отримала б дійсно вагомі важелі впливу на органи державної влади в УСРР.

Також у документі зазначається, що група Грушевського планує "... подчинить своему влиянию партию у. с.-р. в целом и если это им не удастся, отколоть от нее наиболее левые элементы, образовав совместно с ними партию революционного коммунизма" [19]. Погоджуємось, що ЗД УПСР як політична сила цілком могла і повинна була планувати об'єднання навколо себе всіх есерівських організацій. Більше того, саме Закордонна делегація офіційно представляла УПСР за кордоном. До того ж ЦК УПСР в Україні втратив можливість впливати на ситуацію, адже ще в травні 1921 року над очільниками УПСР більшовики провели показовий судовий процес. Відтак есерівська партія в Україні остаточно перейшла на становище нелегальної політичної організації. Якщо ж спроба ЗД УПСР утворити вищезгадану партію не буде вдалою, то "... группа Грушевского собирается в полном своем составе вступить в КП(б)У, так-как с остальными с.-р.-ами ей не по пути" [20]. Такий розвиток подій видається нам сумнівним. Якщо з думкою про різні політичні шляхи ЗД УПСР та решти есерів і можна частково погодитись, то версія про спроможність прихильників М. Грушевського у повному складі вступити до КП(б)У видається малоімовірною. В жодному документі, як есерів, так і їх ідеологічних опонентів, ми не знайдемо ані натяку на можливість такого розвитку подій. Зауважимо, що навіть після повернення на Батьківщину славетний історик не став членом комуністичної партії, що вже говорити про часи, коли М. Грушевський щиро вірив, хоч і дещо наївно, у перспективу української державності.

Варто звернутись і до доповідей уповноваженого представника УСРР в Чехословаччині М. Левицького, які він надсилав до народного комісара закордонних справ України Х. Раковського. У документі від 16 серпня 1921 року М. Левицький написав: "Во время моего прибывания в Вене, ко мне обратилась группа Грушевского с просьбой выяснить как можно скорее об их отезде на Украину" [21]. Далі доповідач розмірковує про можливість повернення ЗД УПСР до

України та на яких умовах це слід зробити. З тексту можна виокремити і принципові позиції есерів: вони визнають радянську владу [22], просять амністії для групи Голубовича, прагнуть легальної діяльності УПСР в Радянській Україні [23]. Від їх імені на переговори до України поїхав М. Чечель. Можемо бачити, що свій поворот до України М. Грушевський продовжував пов'язувати з можливістю політичної діяльності, тому ним та його есерівськими однодумцями і висувались певні умови до більшовицької влади.

У наступній доповіді Х. Раковському, яка датована 8 жовтня 1921 року, М. Левицький зазначає, що "... уже сообщал о действиях Украинских эсеров и о группе Грушевского, которые пока от поездки на Украину воздерживаются, требуя от Украинского правительства легализации их партии" [24; 25]. Знову ж таки бачимо потребу в офіційному визнанні УПСР як легальної партії в УСРР, що спонукало б ЗД УПСР до повернення.

Основною тематикою повідомлення від 14 листопада 1921 року є реакція ЗД УПСР на повернення з УСРР М. Чечеля, який привіз не дуже втішні вісті, адже на жодну з умов групи Грушевського радянська влада не пристала. М. Левицький пише, що в Україні М. Чечель зустрічався із заарештованими членами ЦК УПСР Голубовичем, Часником та Лизанівським. Відтак він повідомив своїм однодумцям по Закордонній делегації, що "их ЦК стоит на той же самой линии что и группа [група Грушевського. – В. Х.], т. е. признает данную Советскую власть на Украине и желает работать". Важливим моментом є інформація про факт підтримки дій ЗД УПСР з боку ЦК УПСР, який перебував в Україні, адже в цьому постійно сумнівались політичні опоненти М. Грушевського в середовищі українських есерів за кордоном. У цьому сенсі достатньо згадати регулярну критику ідеологічних позицій ЗД УПСР з боку керівника Празької групи есерів М. Шаповала. Також знову вказуються умови повернення ЗД УПСР, підкреслюється, що "группа как и в ЦК желает легализовать УПСР. Закордонная группа стала на ту точку зрения и без легализации их партии на Украину не выедет" [26]. М. Левицький вважає, що не можна допустити легалізації УПСР, "ибо это эсеровщина чистойшей воды к этому прикрашенная украинским национализмом, может очень много нам напакостить, а затем нечего нам обновлять старого, гнилого трупа" [27]. Насамкінець він підсумовує: "Группа вынесла резолюцию в которой указывает почему они не возвращаются на Украину и думают эту резолюцию опубликовать. Если они опубликуют, я выступлю с решительной борьбой против них" [28]. Певним чином доповнюється дана інформація доповіддю М. Левицького від

3 грудня 1921 року: "Украинских эсеров группы Грушевского мы к работе не привлекаем, за исключением Штефана..., а я лично заявил ему [М. Грушевському. – В. Х.], что если они опубликуют свою резолюцию, которую вынесли по приезде из Украины Чечеля, то мы прерываем с ними наши бы то ни было сношения и поступим с ними как поступили с Винниченко" [29]. У підсумку ні в 1921, ні в 1922 роках, не дочекавшись офіційного визнання УПСР від владних кіл Радянської Росії, М. Грушевський зі своїми партійними однодумцями до України так і не повернулися. На нашу думку, причини цього є досить таки очевидними, адже, не маючи можливості займатись політичною діяльністю на Батьківщині, а відтак і певним чином впливати на прийняття важливих рішень в українському питанні та реалізовувати своє бачення майбутнього України, М. Грушевський втрачав сенс у поверненні.

У зв'язку з цим суспільствознавець був змушений продовжувати свою майже безперспективну діяльність у політичній сфері, саме в еміграції. Здійснювати її ставало дедалі важче. 22 жовтня 1922 року на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У М. Левицький виступив з доповіддю, в якій описав ситуацію з політичною діяльністю М. Грушевського: "Еще есть центр, который находится в Вене, поскольку там сидел Грушевский, который сейчас остался без ничего, потому что все грушенята разбежались... и этот центр сейчас отживает" [30], а також: "Грушевский совершенно сам один остался" [31]. Справді, на кінець 1922 року М. Грушевський фактично втратив свій вплив на есерівські партійні осередки за кордоном. З ним залишалось лише кілька однодумців зі складу Закордонної делегації. Але визначний вчений не зрадив своїм проукраїнським політичним поглядам, не пішов на компроміс з російськими більшовиками, а продовжував плекати ідею про можливість української державності.

Потрібно згадати також і матеріали виступу завідувача агітпропу ЦК КП(б)У М. Попова від 3 лютого 1922 року, який він виголосив на Всеукраїнській нараді агітпропів. Він стосувався так званої "боротьби з дрібнобуржуазними партіями", до яких комуністи відносили і УПСР. Доповідач зазначає, що "... начиная с 1919 г. мы видим на Украине целый ряд попыток сочетания национализма и советского социализма. Мы имели целый ряд партий, выставявших лозунг украинской национальной советской власти... Самое последнее время об этом говорит группа социалистов-революционеров Грушевского, бывшее так называемое Центральное течение" [32]. Тобто бачимо, що більшовики досить чітко уявляли собі політичні прагнення славетного українського історика, який намагався побудувати саме українську

державність, хай навіть і радянську, але з українськими соціалістами чи, навіть, комуністами на чолі. Надалі М. Попов зазначає, що такі погляди М. Грушевського та його партійних однодумців не знайшли підтримки в середовищі українського еміграційного політикуму: "... в настоящее время эти попытки уже в сильной степени обанкротились... об этом свидетельствует то обстоятельство, что группа Грушевского за границей совершенно изолирована и не пользуется влиянием..." [33]. Зрозуміло, що московське більшовицьке керівництво теж не могло підтримати пропозицій лідера ЗД УПСР, адже успадкувало від своїх попередників – владних кіл царської Росії – кардинальне несприйняття державницьких устремлінь українського народу. І навіть визнання того факту, що група Грушевського захищала "более или менее середину-наполовинную политику по отношению к Советской Власти..." [34], не дозволяло радянським комуністам піти з ними на компроміс.

Варто наголосити, що поряд з неприйняттям проекту М. Грушевського щодо легітимзації діяльності УПСР на території Радянської України та розділення з українським соціалістами влади більшовики все ж таки намагались вирішити питання повернення колишнього голови Центральної Ради на Батьківщину. Відтак проблема рееміграції М. Грушевського активно піднімалась і розглядалась комуністичними партійними органами та органами влади УСРР, які чудово розуміли роль та вплив історика в еміграційному політикумі. В основному вони обговорювали питання, чи дозволяти повернення історика до УСРР та на яких умовах це можна буде зробити. Наведемо кілька прикладів документів, які переважно є вже опублікованими та доступними для дослідників.

Вперше, офіційно, повідомлення про бажання М. Грушевського повернутися до України розглядалось на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921, і в його протоколі читаємо: "Слушали: 5. Сообщение т. Шумского, что Грушевский желает выехать на Украину. Постановили: Высказаться против приезда Грушевского на Украину" [35]. Така скупість повідомлення пояснюється форматом протоколу, але причини відмови цілком добре можна визначити з вищеназваних документів: по-перше, ЗД УПСР не погоджувалась з умовами московської більшовицької влади, а по-друге, комуністи і самі не поспішали йти з есерами на компроміс і приймати вже їхні пропозиції співпраці.

Але можемо зауважити, що радянські владні кола ніколи не забували про М. Грушевського і регулярно розглядали матеріали про його політичну діяльність. Наприклад, наступне повідомлення про

УПСР датоване 26 квітня 1921 року: "Слушали: 19. О Грушевском и других украинских соц.-револ. Постановили: Признать приезд Грушевского на Украину в настоящее время несвоевременным" [36]. Надалі до цього питання повернулися 4 червня 1921 року. Тепер риторика рішень дещо змінилась. Знову ж таки, в легалізації УПСР було відмовлено, але дозволялось повернутись "для советской или ученой работы отдельным членам УПСР, которые заявят о своем выходе из партии и ее осудят" [37]. Тобто ініціатива в питанні повернення надавалась самим емігрантам, від яких вимагалось не тільки зректися своїх есерівських партійних переконань і вийти зі складу УПСР, а навіть засудити її діяльність. Натомість на засіданні, датованому 30 січня 1922 року, Політбюро постановило "Поручить т. Раковскому выяснить за границей вопрос о возможности приезда на Украину группы Грушевского" [38]. Отже, тепер вже більшовики відверто демонстрували зацікавленість в М. Грушевському та його однопартійцях. Слід ще раз наголосити, що цей інтерес до постаті колишнього голови Центральної Ради ніколи і не зникав. Завдання зруйнувати політичну єдність українських емігрантів-соціалістів, яка й без більшовицького втручання була лише ситуативною та примарною, ніколи не знімалось з порядку денного КП(б)У.

Нарешті, восени 1923 року більшовицька влада остаточно вирішила дозволити М. Грушевському повернутися на Батьківщину. На це досить чітко вказують наступні архівні документи. Наприклад, 2 листопада 1923 року на засіданні Політбюро ЦК КПУ "Слушали: О проф. Грушевском (т. Квириг). Постановили: Не возражать против въезда на Украину проф. Грушевского. Поручить его использование т. Затонскому" [39]. А вже 10 листопада того ж року до справи долучилось московське керівництво: "Слушали: Вопросы НКВД: б) о допущении проф. Грушевского в Россию (тт. Литвинов, Чубарь). Постановили: 1. Не возражать против допущения проф. Грушевского в СССР. 2. Приведение в жизнь настоящего постановления поручить ЦК КПУ" [40]. З цих лаконічних за змістом рішень радянських партійних органів неможливо зрозуміти, чому змінилось ставлення до повернення славетного історика. Швидше за все комуністичні лідери вважали, що М. Грушевський, політичні проекти якого за кордоном зазнали невдачі, вже зневірився у можливості політичної боротьби та не становить небезпеки для радянської влади. Тому його вже можна використати для побудови комунізму в Україні. І саме народному комісару освіти В. Затонському довірили це завдання.

14 листопада 1923 року Л. Велічко, який обіймав посаду заступника уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР О. Шліхтера, писав

представнику УСРР в Австрії М. Левицькому наступне: "Питання про повернення Грушевського як мені сказав тов. Фрунзе, якому ЦК доручив мати постійний зв'язок з нами, вже рішення наперед в позитивному характері. Воно буде оформлено в найближчому засіданні Політбюро, де вже поставлено нами. Як тільки буде постанова, зараз повідомимо Вас телеграфічно" [41]. А вже у телеграмі самого О. Шліхтера до того ж таки М. Левицького, яка датована 21 листопада 1923 року, говориться, що рішення в справі повороту Грушевського в Україну відбулось. Політбюро ухвалило не перешкоджати в'їзду в Україну професора Грушевського з тим, щоби використання його було доручено Наркомосові. І з цього питання М. Левицькому рекомендовано зв'язатися з В. Затонським [42]. Дана інформація частково повторюється в листі вже згаданого Л. Велічка знову ж таки до М. Левицького. Поряд з цим він повідомляє, що "... Затонський гадає пристроїти його [М. Грушевського. – В. Х.] при Академії наук. Зі слів тов. Затонського, можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатуру було виставлено на президента Академії, то Наркомосвіти таку кандидатуру підтримуватиме" [43]. Поряд з цим Л. Велічко пише, що "... ми маємо відомости, що українські академіки настроєні проти Грушевського і, очевидно, Наркомосвіті доведеться витримати певну боротьбу, бо посада ця – виборна" [44]. З цього документа дізнаємось про те, як радянські керівники України хотіли використати М. Грушевського, а саме запропонувати його кандидатуру на виборну посаду президента Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН). ВУАН того часу не мала жорсткої управлінської структури і володіла значним рівнем автономності у прийнятті рішень. Зрозуміло, що такий стан речей не задовольняв комуністичне керівництво, яке намагалось тримати під своїм контролем абсолютно всі суспільні процеси в державі. Крім того, було дуже добре відомо, що М. Грушевський мав, м'яко кажучи, не надто приязні стосунки з тодішніми фактичними керівниками ВУАН: віце-президентом С. Єфремовим та вченим секретарем А. Кримським. Таким чином, більшовики мали за мету, використовуючи М. Грушевського, втрутитись у роботу ВУАН та остаточно підпорядкувати собі її діяльність.

Крім того, варто процитувати витяг з протоколу засідання Малої Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, яке відбулось 28 листопада 1923 року: "Слушали: О разрешении на въезд Грушевского на Украину. Постановили: Ходатайство проф. Грушевского о разрешении ему въезда на Украину удовлетворить, выдав ему соответствующий охранный лист" [45]. Звернемось до

тексту вищезгаданого охоронного листа, що теж датований 28 листопада: "Цим посвідчується, що Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом надається право дійсному членові Української Академії наук Михайлові Сергійовичу Грушевському свobodного проживання в межах УСРР і, що з боку Радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред'являється" [46; 47]. Згодом, 14 лютого 1924 року, подібний за змістом охоронний лист був направлений Радою Народних Комісарів УСРР до Київського губернського відділу Державного політичного управління [48]. Отже, радянські органи влади, остаточно вирішивши дозволити М. Грушевському повернутися на Батьківщину, на прохання останнього надали йому і спеціального охоронного листа. Він мав гарантувати славетному історика відсутність політичних переслідувань на території України.

У підсумку проаналізовані джерельні матеріали дозволяють зробити наступні висновки. По-перше, бачимо їх значний інформаційний потенціал у питанні співробітництва М. Грушевського з УПСР. На нашу думку, не вірити відомостям з радянських джерел не має причин, адже ці документи були призначені лише для внутрішнього використання, власне, для КП/б/У та радянських органів влади. По-друге, для комуністів славетний історик був беззаперечним політичним лідером есерів-емігрантів. Про це є численні згадки в джерелах. По-третє, саме він визначав партійну політику та ідеологію ЗД УПСР. По-четверте, з'ясовуються політичні погляди суспільствознавця на майбутнє есерівської партії, яке він планував для неї вже у Радянській Україні. Відтак вважаємо, що не зовсім доцільно пов'язувати поступове згорання М. Грушевським своєї політичної діяльності за кордоном з припиненням його членства в УПСР. По-п'яте, за документами прослідковується процес рееміграції М. Грушевського на Батьківщину, мета, яку історик ставив повертаючись, а також мотивація більшовиків, які дозволили йому це зробити.

Література

1. Бевз Т. М. Грушевський та Українська партія соціалістів-революціонерів / Т. М. Бевз // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С. 208.
2. Шаповал Юрій. Михайло Грушевський / Юрій Шаповал, Ігор Верба. – К. : Видавничий дім "Альтернативи", 2005. – С. 154, 198.
3. Овдієнко П. М. С. Грушевський як політичний діяч / П. М. Овдієнко // Материали міжнародної научної конференції "М. Грушевський – історик, общественный и политический деятель, человек". – Уфа : Изд. Центр Филиала МГОПУ им. М. А. Шолохова в г. Уфе, 2005. – С. 42.

4. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою / Р. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 8.

5. Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохий. – К. : Критика, 2011. – С. 90.

6. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / Л. Винар – Нью-Йорк–Мюнхен–Торонто : Українське історичне товариство, 1981. – С. 34–35.

7. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції, 1919 – 1924 рр. / А. Жуковський // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 109.

8. Гирич І. Біля джерел наукового грушевськознавства / Ігор Гирич // На службі Кліо : збірник наукових праць на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ–Нью-Йорк–Париж–Львів, 2000. – С. 88.

9. Грушевський Михайло Сергійович. Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. – Львів : Світ, 2002.

Т. 4, кн. 2. – 2002. – С. V.

10. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років / Віталій Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 15. – С. 181.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 86, арк. 3.

12. Там само.

13. Центральний державний історичний України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 63, арк. 37–38.

14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 761, арк. 186–188 зв.

15. Там само, арк. 186 зв.

16. Там само.

17. Там само, арк. 186 зв. – 187.

18. Там само, арк. 187.

19. Там само, арк. 188 зв.

20. Там само.

21. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВ України), ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 60.

22. Там само.

23. Там само, арк. 61.

24. Там само, арк. 62.

25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 408, арк. 167.

26. ЦДАВОВ України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 77.

27. Там само.

28. Там само, арк. 77–78.

29. Там само, арк. 81.

30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 20, арк. 35.

31. Там само, арк. 36.

32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1454, арк. 141.
33. Там само.
34. Там само, арк. 142.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 13, арк. 12.
36. Там само, арк. 86.
37. Там само, арк. 112зв.
38. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 22 зв.
39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 40, арк. 189.
40. Там само, арк. 146 зв.
41. ЦДАВОВ України, ф. 4, оп. 1, спр. 615, арк. 69.
42. Там само, арк. 81.
43. Там само, арк. 82.
44. Там само.
45. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 12, спр. 1900, арк. 9.
46. Там само, арк. 10.
47. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ України), ф. 1, спр. 26295, арк. 10.
48. ІР НБУВ України, ф. 357, спр. 3, арк. 1.

УДК 930.1:303.446.4

Г. М. Михайленко

О. Лотоцький у Празі: від політичних змагань до науково-викладацької роботи

Стаття відтворює діяльність Олександра Лотоцького протягом декількох років перебування у Празі. Замість участі у політичних змаганнях на українських теренах протягом 1917–1920 рр. О. Лотоцькому випадає нагода зайнятися викладацькою, просвітницькою та науковою діяльністю. У статті відображено, що такі умови склалися в середовищі української еміграції в Празі. Прослідковано участь О. Лотоцького у роботі навчальних установ: український вільний університет, Українська господарська Академія в Подєбрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Український інститут громадознавства. Також зазначено, що науково-організаційну діяльність діяч має можливість провадити, беручи участь у роботі таких організацій: Товариство "Ліга української культури", Українське історично-філологічне товариство, Український республікансько-демократичний клуб. Відтворення цього етапу творчої активності О. Лотоцького розширює уявлення щодо сторінок інтелектуальної біографії науковця.

Ключові слова: О. Лотоцький, інтелектуальна біографія, українська еміграція, викладацька діяльність, науково-просвітницька діяльність.

Статья отображает несколько лет пребывания Александра Лотоцкого в Праге. Вместо участия в политической борьбе на украинских землях в 1917–1920 гг. перед А. Лотоцким открывается возможность заняться преподавательской, просветительской и научной деятельностью. В статье отображается, что такие условия сложились среди украинской эмиграции в Праге. Прослеживается участие А. Лотоцкого в работе учебных заведений: Украинский свободный университет, Украинская хозяйственная академия в Подєбрадах, Украинский высокий педагогический институт им. М. Драгоманова, Украинский институт общиноведения. Также отмечается, что научно-организационной деятельностью А. Лотоцкий имел возможность заниматься, принимая участие в работе таких организаций: Общество "Лига украинской культуры", Украинское историко-филологическое общество, Украинский республиканско-демократический клуб.

Ключевые слова: А. Лотоцкий, интеллектуальная биография, украинская эмиграция, преподавательская деятельность, научно-просветительская деятельность.

The proposed article reproduces several years of Alexander Lototskiy's life in Prague. Instead of participating in political competitions in Ukraine during

1917–1920. O. Lototskiy had the opportunity to engage in teaching, educational and scientific activities. The article shows that such conditions were not in the Ukrainian lands, but among the Ukrainian emigration environment in Prague. The author studied O. Lototskiy's role in the work of such educational institutions as the Ukrainian Free University, the Ukrainian Academy of Economics in the Podebrady, the Ukrainian High Pedagogical Institute of M. Drahomanov, Ukrainian Institute of Social Science. It is also noted that he had the opportunity to conduct scientific and organizational activities by participating in the work of the following organizations: Society "League of Ukrainian Culture", Ukrainian Historical and Philological Society, Ukrainian Republican-Democratic Club. The reproduction of this stage of O. Lototskiy's creative activity extends the information field of his intellectual biography.

Keywords: O. Lototskiy, intellectual biography, Ukrainian emigration, teaching activity, scientific and educational activity.

Початок ХХІ ст. зберігає багато викликів для науковців, громадських діячів, викладачів. На жаль, на сьогоднішній день питання виїзду за межі України талановитих особистостей залишається актуальним. Звичайно, життя в новій державі містить багато труднощів, проте часто відкриває нові горизонти для професійного зростання. Зважаючи на це, розвідки, пов'язані з відтворенням закордонного етапу життєвого шляху українців, є наразі актуальними.

Життєвий шлях Олександра Гнатовича Лотоцького (1870–1939) якраз має своєю складовою емігрантський період, що відкрив перед дослідником нові горизонти інтелектуального та професійного розвитку. Різні віхи життя О. Лотоцького та сфер його діяльності презентовані у працях В. Швидкого [1], О. Дудко [2], Г. Михайленко [3]. Менш висвітленим порівняно з іншими етапами життя діяча є празький період. Проте для повноцінного відтворення інтелектуальної біографії О. Лотоцького він є важливим, адже дає змогу зрозуміти, що сприяло розширенню професійної діяльності науковця та перетворенню його на активного організатора української історичної науки в еміграції. Отже, мета статті полягає саме у заповненні цієї лакуни в інтелектуальній біографії О. Лотоцького.

Емігрантське життя змінило уклад звичної професійної діяльності О. Лотоцького, адже позаду залишилась служба у Державному контролі, політична діяльність протягом 1917–1920 рр. Натомість на перше місце у професійному плані виходять наукова та викладацька робота.

Налагодити життя в еміграції було складно. Становище родини Лотоцьких спочатку було дуже важким. Родина проживала в малому помешканні, а сам Олександр Гнатович змушений був шукати роботу

нічним сторожем на фабриці [4, с. 35]. Однак О. Лотоцький зумів налагодити активну громадську, наукову, публіцистичну, літературну діяльність, відновлення якої було пов'язано з викладацькою роботою, а далі продовжено на ниві науково-організаційній.

На початку 20-х рр. ХХ ст. сприятлива обставина склалася для українських емігрантів в Празі, де з розумінням і прихильністю поставилися до представників політичної еміграції з України, до їх національно-культурних прагнень. У Празі 1920-х рр. виникла низка українських вищих навчальних закладів, метою яких визначалося виховання української молоді, збереження власних наукових традицій. Зокрема, Український вільний університет, Українська господарська академія в Подебрадах, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Український інститут громадознавства. У цих установах працювали Д. Дорошенко, В. Щербаківський, Д. Чижевський, Д. Антонович, В. Сичинський та багато інших науковців [5, арк. 9–11]. У 1922 р. О. Лотоцького було запрошено на посаду доцента історії канонічного права Українського вільного університету (УВУ). Він викладав такі дисципліни: Церква і держава, догми церковного устрою, відносини Церкви і держави в сучасних умовах, церковне управління, устрій Церкви, міжконфесійні відносини, церковна адміністрація, церковний суд [6, с. 24–25]. З викладанням цих курсів учений отримав змогу відновити свої наукові студії у галузі історії Церкви.

Викладаючи в УВУ, науковець 1924 р. отримав звання надзвичайного професора після видання праці "Устав князя Володимира Великого". 1926 р. за працю "Церковне право" став звичайним професором університету [7, арк. 5].

О. Лотоцький викладав у ці роки і в Українському технічно-господарському інституті у Подебрадах [8, с. 27–28].

Видавничий відділ УВУ випустив у світ чимало наукових праць, збірників лекцій та навчальних посібників. Тут побачили світ кілька праць О. Лотоцького з історії становлення українського церковного права, зокрема "Церковне право" [9, с. 481–483].

Підсумком спеціальних курсів, які ректор УВУ Д. Антонович читав студентам, стала його документальна монографія "Українська культура", у підготовці якої брали участь С. Наріжний, А. Яковлів, В. Сичинський, Д. Дорошенко і О. Лотоцький. У цій праці можна ознайомитись і зі статтею О. Лотоцького "Українське друковане слово" [10, с. 98–111].

Також Д. Антонович став засновником Музею визвольної боротьби України, у якому було створено низку відділів: табірної

життя з часів війни і таборів післявоєнних, військовий, архівів Союзу Визволення України, політично-дипломатичний, еміграційний тощо. Високий рівень роботи музею та багатогранність його діяльності забезпечували такі визнані на той час особистості, як професори С. Смаль-Стоцький, А. Яковлів, В. Біднов, О. Колесса і серед них – О. Лотоцький [11, с. 8–10].

У 1926 р. П. Скоропадським було засновано у Берліні Український науковий інститут, який очолив Д. Дорошенко. Навчальний заклад видав низку праць представників української еміграції з метою ознайомити німецького читача з українською культурою. Серед них були мемуари О. Лотоцького та його праця "Автокефалія".

На початку травня 1923 р. у Празі почало діяти товариство "Ліга української культури". Діяльність ліги проявлялася головним чином в організації публічних виступів. З доповідями у Товаристві виступала майже виключно професура українських вищих шкіл: О. Лотоцький, В. Біднов, Л. Білецький, С. Смаль-Стоцький, Д. Дорошенко, С. Шелухін та інші [11, с. 29]. Зокрема, на засіданнях прозвучали такі виступи О. Лотоцького: "Боротьба за національну Церкву", "Громадянин-патріот П. Я. Стебницький" [12, с. 11].

У травні 1923 р. у Празі була створена ще одна організація – Українське історично-філологічне товариство (УІФТ). Головою товариства було обрано Д. Антоновича. УІФТ займався у першу чергу науковою діяльністю. Основною її формою були наукові засідання, на яких зачитувалися реферати, влаштовувалися їх обговорення та наукові дискусії. Вони були прилюдні, і деякі збирали сотні слухачів, головним чином, студентів. Тематика стосувалася історії України, воєнної історії, освіти, історії української літератури, мовознавства, філософії. О. Лотоцький виступав на цих наукових засіданнях з доповідями, що розкривали різноманітні проблеми української історії. Серед них учасники товариства відзначали наступні: "Українська полемічна література як джерело канонічного права", "Правні основи автокефалії", "Свиток Ярослава Мудрого", "Літературна та громадська діяльність Василя Доманицького" [13, с. 12], "Так званий Lex Josephoviana (закон 18 травня 1876 р.)" [14, с. 28]. Загалом за 5 років діяльності УІФТ О. Лотоцький виступив з 7 доповідями [15, с. 21]. Протягом наступних років співпраця продовжувалася, вчений і далі презентував свої виступи на засіданнях УІФТ [16, с. 21]. 18 травня 1926 р. на одному з засідань УІФТ учений оповідав про свою роботу в архіві Державного контролю в Петербурзі, про справи, з якими йому там довелося працювати, зокрема, про ревізію полтавських будівель та роль в цій справі кн. М. Репніна. За цю інформацію О. Лотоцькому

був дуже вдячний Д. Дорошенко, який займався дослідженням відносин Д. М. Бантиш-Каменського та кн. М. Репніна [17, с. 27]. 15 грудня 1926 р. О. Лотоцький брав участь у зборах УІФТ, присвячених українському філософу П. Юркевичу [18, с. 35]. Із повідомленнями про діяльність вже самого Олександра Гнатовича виступали на засіданнях Товариства відомі українські діячі: Д. Антонович "О. Г. Лотоцький – лицар української книжки", Д. Дорошенко "Громадська діяльність О. Г. Лотоцького", В. О. Біднов "Наукова праця О. Г. Лотоцького" [19, с. 9–11]. Товариство влаштовувало також ювілейні засідання на честь своїх членів та інших видатних українських діячів. Одне з них було присвячено 40-річчю наукової діяльності О. Лотоцького [20, с. 3–4]. З товариством у вченого склалися досить тісні і плідні стосунки, тож навіть коли він переїхав 1928 р. до Варшави, відносин не переривав і продовжував бути активним учасником діяльності УІФТ [21, с. 3–4].

Наприкінці 1924 р. було засновано Український академічний комітет (УАК) як автономний орган Історично-філологічного товариства у Празі. Метою його створення було об'єднання українських наукових діячів і координація їхньої співпраці у міжнародних наукових організаціях. Членами УАК були українські вищі школи і наукові товариства в Празі, наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, Український науковий інститут у Берліні. Комітет мав також і індивідуальних членів, серед яких був О. Лотоцький [22, с. 211].

Також у Празі виник, як продовження подібної ж організації у Відні, Союз українських журналістів і письменників на чужині. Діяльність союзу виявлялася насамперед в організації публічних засідань, академій, дискусій, літературних вечірок тощо. Тут об'єдналося порівняно небагато письменників, зате значно більше було журналістів. Членом союзу був і О. Лотоцький [11, с. 66–67].

28 червня – 1 липня 1926 р. у Празі проходив Міжнародний бібліологічний з'їзд, на якому з доповіддю "Правне становище української книги в Росії" виступав О. Лотоцький [23, с. 31]. Також він входив разом з Д. Антоновичем, О. Колессою, С. Сірополко до складу комісії, що займалася організацією книжкової виставки у рамках з'їзду [24, с. 40]. Під час бібліологічного з'їзду учасниками було прийнято рішення створити товариство прихильників української книги та видати бібліографічний часопис. Для укладання статуту товариства було створено комісію у складі О. Лотоцького та С. Сірополко [25, с. 27].

21 грудня 1925 р. у Празі було засновано Український республікансько-демократичний клуб. Першим головою клубу і фактичним

його організатором був професор О. Лотоцький. У ньому влаштувалися зустрічі його членів і гостей, виступи, концерти, літературні вечори [26, с. 31]. Сам учений виступав на засіданнях клубу з доповідями про так звану "реєміграцію" та про релігійну справу в Україні [27, с. 41]. 29 січня 1927 р. клуб організував урочистості з нагоди річниці проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради. О. Лотоцький у ході святкувань виголосив промову, присвячену історії боротьби України за незалежність [28, с. 27]. На загальних зборах клубу на початку березня 1927 р. О. Лотоцького було обрано головою управи цієї організації, крім того, учений виступив з доповіддю про українську еміграцію у Франції [25, с. 25]. У цьому ж році, 9 квітня, з ініціативи Українського республікансько-демократичного клубу відбулися ще одні урочистості, з нагоди 10-ої річниці становлення Української Центральної Ради, на яких О. Лотоцький мав можливість ознайомити громадськість зі своєю доповіддю "Пропаший час" та національно-державні висліди з нього" [30, с. 23]. Вступне слово виголосив учений на урочистостях, влаштованих Клубом на честь 40-річчя літературної діяльності Ольги Кобилянської [31, с. 30]. 29 березня 1928 р. клуб організував урочистості, присвячені Т. Шевченку, на яких науковець виступив з промовою [32, с. 25]. Діяльність О. Лотоцького у клубі з пошаною згадували його учасники і після того, як він переїхав до Варшави. Зокрема, на загальних зборах у січні 1929 р. було ухвалено рішення надіслати привітання першому голові клубу – професору О. Лотоцькому [33, с. 26].

10 вересня 1925 р. при Українській господарській академії проходили урочистості, присвячені вшануванню пам'яті В. М. Доманицького з нагоди 15-ої річниці його смерті. О. Лотоцький виступив на цьому зібранні з доповіддю "Василь Доманицький як громадський діяч" [34, с. 35]. На I Українському науковому з'їзді, що проходив у жовтні 1926 р. у Празі, на історичній секції О. Лотоцький виступав з доповідями: "Державно-правні основи автокефалії", "Канонічно-правові основи автокефалії", "Українське полемічне письменство як джерело церковного права" [35, с. 8].

У ці роки учений брав також участь у культурному житті української еміграції у Франції. Він читав лекції у Парижі разом зі М. Славінським, О. Шульгиним, П. Андрієвським, А. Яковлівим та іншими [11, с. 108]. Зокрема, 1 січня 1927 р. в Об'єднаній українській громаді у Парижі О. Лотоцький проголосив доповідь про Українську автокефальну церкву [36, с. 28].

А вже 16 січня в Українському клубі у Варшаві він виступав на тему "Перспективи української державності", в якій доводив, що ідея

української державності з року у рік поглиблюється і міцнішає серед українського народу [37, с. 30].

У Парижі Комітетом для вшанування пам'яті С. Петлюри була заснована Українська бібліотека ім. С. Петлюри. Завданням бібліотеки, як воно сформульоване в першому розділі статуту Бібліотечного товариства, було "сприяти у Франції студіями, присвяченими вивченню України". На чолі Бібліотечного товариства стояла Рада, до якої почесним членом було обрано професора О. Лотоцького, що надіслав свої привітання з нагоди відкриття бібліотеки [38, с. 4–8]. Протягом наступних років О. Лотоцький залишався доволі частим, як для мешканця іншої країни, відвідувачем бібліотеки [39, с. 26]. В архівному відділі Бібліотеки була портретна серія, до якої бібліотека від редакції журналу "Тризуб" одержала портрет професора О. Лотоцького роботи Л. Перфецького [11, с. 34–39]. Власне, сам журнал "Тризуб" побачив світ за ініціативи С. Петлюри, П. Чижевського та В. Прокоповича. Перший його номер вийшов 15 жовтня 1925 р. у Парижі. О. Лотоцький був серед перших співробітників видання і продовжував цю співпрацю до своєї смерті в 1939 р.

У червні 1926 р. загальні збори Празького міжорганізаційного комітету для вшанування пам'яті С. Петлюри прийняли постанову про видання "Збірника пам'яті Симона Петлюри" та затвердили редакційну комісію в складі О. Лотоцького, І. Мазепи, М. Мондрики, М. Славінського, О. Шульгіна [40, с. 5]. С. Петлюрі учений присвятив свою окрему працю "Симон Петлюра як політик і державний муж" [41]. О. Лотоцький брав участь і в урочистостях на вшанування пам'яті Симона Петлюри, що відбулися 1929 р. у Варшаві, на яких він виступив із промовою [42, с. 28].

У 1929 р. О. Лотоцький був учасником VI з'їзду Союзу українських емігрантських організацій у Франції, виконував обов'язки секретаря президії з'їзду [43, с. 15].

Діяльність О. Лотоцького у перші роки еміграційного періоду була дуже насиченою й активною. Однак життя у Празі не задовольняло повною мірою Олександра Гнатовича. Нова перспектива постала ще у 1925 р., коли йому запропонували професорську посаду у Варшавському університеті. Запрошення на кафедру церковного права відбулося за ініціативи Українського Центрального Комітету і Польського комітету допомоги емігрантам з України [44, с. 280]. Учений дав згоду і з 1926 р. мав почати викладати. Проте питання остаточно вирішилося дещо пізніше. 6 червня 1928 р. Організаційна комісія Варшавського університету прийняла рішення укласти з О. Лотоцьким угоду на 3 роки з 1 вересня 1928 р.,

запросивши його на кафедру Історії Православних слов'янських церков та Румунської церкви Православного Богословського відділення Варшавського університету [7, арк. 4–6, 17]. Наступні роки перебування у Варшаві вчений залишався викладачем і завідувачем цієї кафедри і активним учасником науково-просвітницької діяльності українських емігрантів на теренах Європи.

Таким чином, на завершення можна підсумувати, що роки проживання в Празі стали для О. Лотоцького дуже плідними. Викладацька робота та участь у діяльності науково-просвітницьких організацій протягом 1920-х рр. стали гарним підґрунтям для розширення протягом наступних років наукових студії та сприяли перетворенню діяча на активного організатора української історичної науки в еміграції.

Література

1. Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) / В. П. Швидкий. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – 366 с.
2. Дудко О. О. Олександр Лотоцький: життя в еміграції (1920–1939) / О. О. Дудко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Історія". – К., 1999. – Вип. 63–64. – С. 74–75; Дудко О. О. Олександр Лотоцький: сімнадцять років у "російському Римі" / О. О. Дудко // Література та культура Полісся. – Полісся в історичному та культурологічному контексті: до 195-річчя заснування Ніжинської вищої школи / Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя ; відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДПУ, 2000. – Вип. 14. – С. 148–151.
3. Михайленко Г. Історик в еміграції: наукові студії О. Лотоцького у Варшаві / Г. Михайленко // Література та культура Полісся : Регіональна історія та культура XVII–XX ст.: сучасний погляд на проблеми та особи. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – Вип. 51 – С. 135–143 ; Михайленко Г. М. Становлення О. Лотоцького як інтелектуала-гуманітарія / Г. М. Михайленко // Література та культура Полісся. Серія "Історичні науки". – № 2 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2014. – Вип. 76. – С. 322–333.
4. Зайцев П. Мало було – Лотоцьких / П. Зайцев // Лицар праці і обов'язку : зб. присвячений пам'яті Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто ; Нью-Йорк : Євшан-зілля, 1983. – С. 30–38.
5. Archiwum Główny Akt Nowych, Zespołu 9/1. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych z lat 1917–1939, спр. № 1055. Materiały informacyjne o działalności Ukraińców w Czechosłowacji; 1931–1934 pp., 11 арк.
6. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 50, 17 жовтня. – С. 17–28.
7. Archiwum Główny Akt Nowych, Zespół 14. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie z lat 1917–1939, – спр. № 4086. Akta osobowe – Lotocki Aleksander; 1928–1938 pp., 68 арк.

8. Українська Висока Політехнічна школа на чужині. – Нью-Йорк, 1962. Український Технічно-Господарський Інститут (Подебради, Регенсбург, Мюнхен) 1932–1952. – 162.
Т. II. – 1962. – 272 с.
9. Український Вільний Університет в Празі в роках 1926–1931. – Прага, 1931. – 458 с.
10. Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська ; вст. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича ; додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.
11. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / С. Наріжний. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
12. Поперешній В. Ліга української культури / В. Поперешній // Тризуб. – 1926. – № 31, 16 травня. – С. 9–12.
13. Поперешній В. Наші товариства / В. Поперешній // Тризуб. – 1925. – № 8. – 6 грудня. – С. 11–12.
14. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 33, 30 травня. – С. 27–32.
15. Наріжний О. П'ять літ діяльності УІФТ в Празі / О. Наріжний // Тризуб. – 1928. – № 50 (156). – 23 грудня. – С. 19–26.
16. Хроніка // Тризуб. – 1930. – № 44 (252), 23 листопада. – С. 18–22.
17. Андреев Віталій. Історія однієї зниклої праці або про те, що відбувається із знищеними рукописами (робота Д. Дорошокна "Дмитро М. Бантиш-Каменський і його "Історія Малої Росії"). Дорошенко Дмитро. Дмитро М. Бантиш-Каменський і його "Історія Малої Росії" / Віталій Андреев // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / голов. ред. В. Смолій ; відпов. ред. І. Колесник. – К. : Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 2. – Ч. 2. – 74 с.
18. Хроніка // Студентський вісник. – 1926. – № 1. – С. 35–38.
19. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923–1938) / С. Наріжний. – Прага, 1940. – 16 с.
20. Праці Українського Історично-філологічного Товариства в Празі. – Прага, 1926. – Т. 1. – 281 с.
21. С. Н. Шостий рік діяльності Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі / С. Н. // Тризуб. – 1929. – № 26 (182), 23 червня. – С. 3–6.
22. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (частина перша) / С. Наріжний. – К., 1957. – 268 с.
23. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 40, 8 серпня. – С. 29–31.
24. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 26–27, 18 квітня. – С. 34–48.
25. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 41, 15 серпня. – С. 26–31.
26. Хроніка // Студентський вісник. – 1926. – № 2. – С. 31–32.
27. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 26–27, 18 квітня. – С. 34–48.
28. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 9 (67), 27 лютого. – С. 20–32.
29. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 11 (69), 13 березня. – С. 23–28.
30. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 13 (71), 27 березня. – С. 17–29.
31. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 45 (103), 4 грудня. – С. 29–32.
32. Хроніка // Тризуб. – 1928. – № 17 (123), 6 травня. – С. 21–31.

33. Хроніка // Тризуб. – 1929. – № 7 (163), 10 лютого. – С. 21–29.
34. Українське життя на еміграції // Український Вісник : орган незалежної республікансько-демократичної думки. – Жовтень, 1925. – 36. II. – С. 34–37.
35. Т. О. Український науковий з'їзд у Празі / Т. О. // Тризуб. – 1926. – № 50, 7 листопада. – С. 8–12.
36. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 3 (61), 16 січня. – С. 23–32.
37. Хроніка // Тризуб. – 1927. – № 6 (64), 6 лютого. – С. 26–32.
38. Петлюрівець. Відкриття Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі // Тризуб. – 1929. – № 23 (179), 2 червня. – С. 4–11
39. Хроніка // Тризуб. – 1931. – № 38 (296), 11 жовтня. – С. 23–29.
40. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К. : МП "Фенікс", 1992. – 260 с.
41. Лотоцький О. Симон Петлюра, як політик і державний муж / О. Лотоцький. – Париж ; Лондон, 1951. – 76 с.
42. Хроніка // Тризуб. – 1929. – № 24 (180), 9 червня. – С. 21–32.
43. Гість. VI з'їзд Союзу Українських Емігрантських організацій у Франції / Гість // Тризуб. – 1929. – № 23 (179), 2 червня. – С. 15–18.
44. Хроніка // Тризуб. – 1926. – № 25, 4 квітня. – С. 24–30.

УДК 352.07(477.7)"17/19"

О. В. Черемісін

Плани політичних партій на реформування міського самоврядування на початку ХХ ст.

Стаття присвячена проблемам діяльності та реформування міського самоврядування в планах російських, українських політичних партій та партій національних меншин України на початку ХХ ст. Розкривається сутність поглядів політичних партій на роль та значення органів громадського інституту в розвитку держави та регіонів. Характеризуються розбіжності у цих поглядах та аналізуються їх причини. Розглядаються погляди політичних партій на доцільність процесу реформування органів міського самоврядування та регіональні особливості. Аналізуються нововведення, які пропонували різні політичні сили в муніципальному питанні, та проблеми, які піддавалися критиці у вже існуючій моделі самоврядування. Зроблено висновки про різницю в поглядах у різних політичних партіях. Проаналізовані роль, значення та перспективи реформування органів міського самоврядування в ідеальних конструкціях майбутнього життя України. Зазначено перспективи подальших досліджень у даному напрямі.

Ключові слова: міське самоврядування, Південь України, політичні сили, громадське управління, муніципалітет.

Статья посвящена проблемам деятельности и реформирования городского самоуправления в планах российских, украинских политических партий и партий национальных меньшинств Украины в начале ХХ в. Раскрываются смысл взглядов политических партий на роль и значение органов гражданских институтов в развитии государства и регионов. Характеризируются различия у этих взглядах и анализируются их причины. Рассматриваются взгляды политических партий на необходимость процесса реформирования органов городского самоуправления и региональные особенности. Анализируются нововведения, которые предлагали политические силы в муниципальном вопросе, и проблемы, которые критиковались в уже существующей модели самоуправления. Сделаны выводы про разницу во взглядах в политических партиях. Проанализированы роль, значение и перспективы реформирования органов городского самоуправления в идеальных конструкциях будущей жизни Украины. Определены перспективы дальнейших исследований в данном направлении.

Ключевые слова: городское самоуправление, Юг Украины, политические партии, гражданское управление, муниципалитет.

The article is devoted to the problems of the activity and reformation of the city government in the plans of the Russian and Ukrainian political parties, parties of national minorities of Ukraine at the beginning of the XX century. The essence of the views of political parties on the role and significance of public institution in the development of the state and regions is disclosed. The differences in these views and the analysis of their causes are characterized. Innovation that offered different political parties in municipal issues and problems that had been criticized in the existing model of government are analyzed. Conclusions are drawn about the difference in the views of different political parties. The role, importance and prospects for reform of municipal government structures in ideal constructions of the future life of Ukraine are analyzed. Prospects for further research in this area is specified.

Key words: city self-government, South Ukraine, political forces, civil administration, municipality.

На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи державного управління на принципах децентралізації. Прагнучи сформувати сучасну українську модель місцевого самоврядування, зокрема міського, суспільство не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і національно-історичний. Саме цим визначається актуальність теми дослідження.

У попередніх дослідженнях досить ґрунтовно висвітлено історію, діяльність, формування, погляди політичних партій, як російських, так і українських. Так, наприклад, програмними положеннями науковці та громадські діячі зацікавилися ще на початку ХХ ст. М. Міхновський виклав основні позиції на краще майбутнє України [8]. У праці С. А. Голубцова зроблений ґрунтовний аналіз російським політичним партіям [4]. О. Ольжич присвятив роботу проблемі українського націоналізму [9]. А. Стеблов і І. Сахаров опублікували програми найголовніших партій Російської імперії [11]. Вже в наш час інтерес до програмних положень політичних партій не згасає. Так, А. І. Павко присвятив власне дослідження становленню та діяльності політичних партій України [10]. О. С. Ядловська провела цікаве дослідження із діяльності партій та громадсько-політичних організацій національних меншин Півдня України [17]. В. М. Фомін присвятив дослідження історії та діяльності російських політичних партій [15].

Разом з тим вдалося визначити, що, на жаль, порівняльному аналізу в поглядах політичних партій стосовно реформування органів міського самоврядування увага майже не приділена.

Тому автор робить спробу проаналізувати майбутнє самоврядних інституцій у програмних документах політичних партій на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. виникло гостре протиріччя: значна частина городян, що бажала залучитися до активної ролі в управлінні містами, у тому числі за допомогою виборів, була позбавлена такої можливості, а тому виявляла цілковиту апатію до виборів та невдоволення до муніципалітетів; натомість більшість тих, хто мав виборче право, не бажали його реалізовувати. Норми закону й реальний стан у міському управлінні не відповідали тим очікуванням, які мала більшість городян. Система міського управління, зосереджена в руках купки найбільш заможних городян, усе більше не відповідала соціальній структурі, потребам і умовам життя міст.

Також у цей період посилилася критика міського самоврядування як з боку громадськості, так і з боку політичних сил. Власне, виникла кризова ситуація, коли громадськість бажала продовження реформ, а держава не бажала їх проводити. Муніципалітети Півдня вже не могли виконувати подвійне та потрійне навантаження, а тому потрібно було виходити з кризи та обирати єдиний напрям розвитку самоврядних інституцій. Очікування більшості громадськості стосувались збільшення автономності самоврядування.

Критика ситуації в муніципалітетах, поєднана із загальними тезами про неієздатність самодержавної влади на початку ХХ ст., лунала з боку громадськості, політичних кіл і зі сторінок преси, як столичної, так і південноукраїнської, наприклад, у газеті "Юг" [2, с. 3; 3, с. 3; 5, с. 4; 12, с. 3; 13, с. 3; 14, с. 3]. Відмінність позицій із муніципальних проблем полягала насамперед у питанні про компетенцію міського самоврядування, ступінь його самостійності від державної влади.

Партія "Союз 17 жовтня" в своїй програмі закликала до "розвитку й зміцнення начал міського самоврядування й залучення до участі в самоврядуванні широкого кола осіб". Згідно з "октябристською" програмою, представники від міського самоврядування, разом із особами, обраними від земств, духівництва, закладів торгівлі й промисловості, вищих навчальних закладів, повинні були становити половину членів верхньої палати органу народного представництва – Державної ради. Представники ліберальної течії в своїй програмі визначали, що місцеве самоврядування має поширюватися на всю державу. Представництво в органах місцевого самоврядування повинне ґрунтуватися на загальному, рівному, прямому та закритому голосуванні місцевих жителів, без відмінності статі, віросповідання й національності. Що стосувалося питання про компетенцію муніципалітетів, то вказувалося, що це повинні бути "за можливості всі сторони місцевого життя", що мали "центристський" ліберальний напрям [11, с. 5–64].

Кадетська партія загалом відстоювала інтереси ліберальної громадськості, зокрема щодо діяльності місцевих органів влади – зменшення податків на населення та оптимізацію витрат із метою звільнення бюджетів від непотрібних видатків на адміністративні потреби. Міському самоврядуванню пропонували відкривати для населення народні університети, бібліотеки, читальні та інші типи освітніх закладів з метою подальшого розширення освіти [4, с. 41–42].

Народні соціалісти виступали за народовладдя не тільки на державному, а й на місцевому рівні. Передусім пропонували створити умови для рівного отримання освіти, для цього надати повну свободу дій як приватним, так і громадським організаціям, у тому числі й самоврядуванню. Усі землі планували націоналізувати й поділити на дві категорії: державну та муніципальну. А на користування земельними наділами створити для всіх однакові умови [4, с. 62–63].

У документах соціалістичної течії містилася вимога демократизації, повсюдного введення організованого на широких демократичних засадах міського громадського управління й розширення повноважень органів самоврядування. Значну увагу муніципальним питанням приділила партія есерів, незважаючи на те, що вважалася селянською. У результаті зміст частин програм меншовиків і есерів, що стосувалися міст, можна звести до концепції "муніципального соціалізму". В її основі лежить ідея про можливість без взяття влади в країні загалом, на основі приходу до влади органів місцевого самоврядування, почати перетворення міського господарства на соціалістичних засадах. Втілення ідей "муніципального соціалізму" бачилося шляхом здійснення муніципалізації, всебічного розвитку міських підприємств, соціальної підтримки трудового населення, скасування непрямих податків шляхом заміни їх прямими, що стягувались із забезпечених власників, і тому подібних заходів [11, с. 5–64]. Партія "Народна свобода" прямо не зазначала власних переконань стосовно міського самоврядування, але обстоювала принципи демократизму, рівності, братерства, загального виборчого права, захист прав, свобод та майна громадян. Важливою для неї була ідея свободи агітації. У партійній програмі наголошувалось на необхідності надати рівні права для всіх національностей. Діяльність муніципалітетів пропонували побудувати згідно з демократичними цінностями на принципах децентралізації. Надати громадським інституціям повну свободу у вирішенні місцевих проблем, а частину коштів передавати від державної скарбниці. Водночас зазначалось, що вони не можуть брати участь у вирішенні аграрного питання. Місцеві органи влади пропонувалось зробити автономними утвореннями з

правом видання місцевих законів, а земства зберегти, але повністю звільнити їх від державного втручання [7, с. 2–6]. Роль державних органів влади – стежити за законністю виконання місцевими органами влади покладених обов'язків.

Далі всіх у питаннях розвитку самоврядування пішла партія соціалістів-революціонерів. Ідеальний державний устрій вони планували розробити таким чином, щоб основу держави складали самоврядні міські й сільські громади. Наступним ступенем повинні були стати місцеві автономні національно-територіальні громади. Таким чином, соціалісти-революціонери вимальовували федеративний державний устрій з правом кожної нації на самовизначення. Усі закони, які прийме парламент, повинні вноситися на народний референдум, і саме народ має затверджувати закони. Партія виступала за передачу земельної власності органам самоврядування, а користування землею повинно було стати зрівняльно-трудовим. За це орендар мав сплачувати фіксований податок, а землі поділити таким чином, щоб ділянки приносили приблизно однаковий прибуток у такому розмірі, в якому її можливо було обробити однією особою. Отриманий дохід від використання муніципальних земель самоврядування мало витратити на громадські потреби [4, с. 47–51, 71–72].

Соціал-демократична партія планувала поліпшити життя робітничого класу й передати йому в управління промислові підприємства, у той же час участь його в органах самоврядування не передбачалася. Нічого в програмі не було сказано щодо прав самоврядування на земельну власність. Партія вважала за необхідне у вирішенні аграрного питання провести муніципалізацію земель таким чином, щоб можна було їх здавати в оренду всім бажаючим у необмежених розмірах. Причому передбачалося проводити муніципалізацію землі примусовим чином [4, с. 54–62]. У результаті таким становищем могли скористатися насамперед заможні представники населення, а бідним нічого не залишилося. Водночас капіталізація мала необмежений характер, що в перспективі могло б призвести до витіснення дрібних власників і формування монополістичних об'єднань. Відповідно соціал-демократів не можна назвати виразниками інтересів широкої маси населення [16, с. 62–92].

Українська партія соціалістів-революціонерів із самого початку своєї діяльності висувала ідею національно-територіальної автономії України. Була найбільш масовою партією із соціальною селянською та інтелігентською основою. Особливий акцент партія робила на аграрній перебудові, мала значний авторитет на селі. Головна мета – адаптувати соціалістичні ідеї до конкретних умов існування

української демократії. У той же час соціалісти-революціонери планували кардинальне вирішення проблеми муніципального господарства та встановлення прогресивного податку на дохід і спадок населення.

Українська соціал-демократична робітничка партія висувала ідеї на право кожної нації на культурне та політичне самовизначення. Головними тезами в програмі партії були: демократизація суспільства; автономія України; конфіскація великої земельної власності. Владу повинен отримати освічений робітничий клас, хоча в програмі містилися тези про ліквідацію класової диктатури. У межах організації самоврядування в програмі містилися ідеї щодо надання місцевим громадам прав широкої автономії як на місцевому, так і на крайовому рівнях для всього населення країни. У галузі освіти планувалося передати всі навчальні заклади (в тому числі й муніципальні, земські) в підпорядкування майбутньому парламенту. В обов'язок місцевим органам влади ставили нагляд за промисловими підприємствами, а муніципалітети повинні були створювати біржі праці представникам від робітників [15, с. 16–23].

Українська партія соціалістів-федералістів обстоювала ідеали соціалізму, автономії України, широких демократичних свобод і культурної діяльності та децентралізовану внутрішньоадміністративну будову. В її програмі не розглядалися проблеми будівництва влади на місцевому та самоврядному рівнях.

Українська партія самостійників-соціалістів своїм ідеалом бачила самостійну та незалежну Україну, яка повинна бути Республікою вільних людей і вільної праці. Основними завданнями були: зорганізувати українських робітників, хліборобів та інші верстви населення, що стоять на варті інтересів працівників. З приводу місцевого та міського самоврядування проголошувалися автономність областей і країв на виборних засадах. На погляд соціалістів-самостійників, на відповідальних посадах мають бути українці. Школи повинні належати міським і сільським громадам та обслуговуватися ними самостійно, а освіта має бути безкоштовною. Так само, як і соціалісти-революціонери, самостійники-соціалісти планували запровадити прогресивний податок [1, с. 297–305].

Українська радикальна партія виступала за боротьбу проти самодержавства, встановлення конституційного ладу, а Україна повинна була бути автономною складовою Російської держави. На їхнє переконання, українські землі мають володіти правами широкого самоврядування, як міського, так і сільського. У ці самоврядні одиниці громади могли об'єднуватися за територіальним принципом. Кожний

округ повинен мати власний окружний сейм як регіональний представницький орган місцевого управління. Представники місцевої влади були відповідальними тільки перед судом, а право обиратися в окружні сейми мали тільки місцеві мешканці округу.

Українська демократична партія висувала на перший план гасла автономії України із більшою самостійністю у вирішенні місцевих проблем. Гостро критикувала централізовану побудову російського самодержавства, яка веде до несправедливого розподілу матеріальних благ між різними народами.

У 1905 р. Українська демократична партія та Українська радикальна партія об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію, що висувала ідею перетворення Росії на децентралізовану державу з автономною Україною з власним краєвим законодавством, із розумним розподілом прав парламентів федеративного та краєвого. Зазначені партії обстоювали права самовизначення народів, а також територіальних громад об'єднуватися в самоврядні інститути влади на місцях та керувати землями округу [6, с. 100–105].

Програмним документом Револьюційної української партії (створена в 1900 р.) стало гасло незалежної України на основі праці М. Міхновського "Самостійна Україна". Після гострих внутрішньопартійних дискусій у 1902 р. частина рупівців відкололася й утворила, на чолі з М. Міхновським, Українську народну партію. Вона проголосувала себе представником міського та сільського пролетаріату, визнавала соціалістичний ідеал єдиним, який зможе задовольнити потреби українського народу. Тому, на переконання представників партії, фабрики повинні належати робітникам, а земля – селянам. Майбутнє України – це Самостійна Україна – спілка вільних і самоврядних українських земель. М. Міхновський гостро критикував колоніальний статус України в складі Росії, а також русифікаторську та великодержавну політику [8, с. 50–58].

Українська соціалістична партія (створена в 1900 р.) проголосувала революційне повалення царизму та встановлення демократичних прав і свобод, свободи від капіталізму. Програмою зазначалося усунення цілковитої залежності України від Росії. Україна повинна була стати демократичною республікою з повним рівноправ'ям усіх націй, які населяли її територію, із загальним виборчим правом. Принцип існування громадського самоврядування був серед головних пріоритетів майбутньої української республіки. Земля та засоби виробництва повинні були пройти шлях до повного усупільнення [10, с. 94–186].

Партії національних меншин України займалися проблемами політичного майбутнього власних народів. Зокрема, єврейська соціал-демократична робітничка партія "Поалей-Ціон" (в Україні перша організація створена в Катеринославі в 1900–1901 рр., а згодом – і в інших містах) намагалась поєднати ідеї соціалізму з сіонізмом. Партія обстоювала пріоритети територіального вирішення єврейського питання шляхом створення власного центру в Палестині. Також ставила завдання з ліквідації капіталістичної системи та повалення класової переваги буржуазії над пролетаріатом. У 1904 р. в Одесі частина представників партії відкололася та виключила положення про Палестину, почала називатися Сіоністсько-соціалістичною робітничою партією. Її члени вважали національну автономію недостатньою для вирішення єврейського питання та розширили вимоги до національного рівноправ'я. Інша частина партії об'єдналася в 1905 р. в Єврейську соціал-демократичну партію та проголосила створення національної автономії на базі самоврядування громад. Про розвиток самоврядування України або Півдня в програмних документах не йшлося, оскільки найбільш актуальною проблемою для них було вирішення національного питання [15, с. 93–105].

До політичної та культурної діяльності початку ХХ ст. підключилися й інші національні меншини південноукраїнського регіону. Активно заявили про свої позиції болгари, вірмени, греки, татари, турки, литовці та інші. Зокрема, греки утворили декілька громадських культурних організацій, які працювали в напрямку їхнього культурного розвитку. Болгари заснували в Одесі культурний центр з розвитку національної самосвідомості. Турки й татари, як зазначала О. Ядловська, не утворювали ні власних партій, ані громадських організацій, хоча переслідувалися владою за будь-які збори.

Вірмени сформували власні політичні партії соціалістичного спрямування "Дашнакцутюн" і "Гнчак". Вони активно збирали кошти й відправляли на батьківщину, оскільки головною метою їхньої діяльності було здобуття незалежності Вірменії та повалення самодержавства. Активно діяли парторганізації в Криму та Одесі.

Представники грузинської національності, що компактно мешкали в Одесі, виступали за більш тісні економічні, торговельні та транспортні зв'язки з Грузією. Активні революційні виступи литовців відбувалися в межах Катеринославської губернії, де був сформований Литовський соціал-демократичний союз [17, с. 43–46].

Отже, російські політичні сили країни висунули ідею трансформації самоврядування в бік демократизації та більшої самостійності, причому можливість перетворення муніципалітетів пов'язувалася з

політичними змінами в суспільстві, у системі центральної державної влади. Суттєвим соціалістичні партії вважали надання широких виборчих прав. У самоврядуванні вони вбачали потужну силу, яка здатна провести суспільство шляхом розвитку буржуазного громадянського порядку з широкими повноваженнями місцевих громад з правом регіонального самовизначення різних національностей, що в межах південноукраїнського регіону було надто актуальним питанням. Вони планували провести різке розмежування між земським, обласним, міським і сільським самоврядуванням. До самоврядних проблем пропонували віднести весь спектр місцевих нестатків. Муніципалітети повинні були володіти такими самими повноваженнями, як і центральна влада, але в межах певних місцевостей, міст і сіл, а тому необхідний розподіл між місцевою законодавчою та виконавчою гілками. У їхніх судженнях, загалом, панувала позитивна оцінка діяльності дореволюційної моделі міського самоврядування, яке було потужним стимулом міських процесів.

Українські політичні партії на початку ХХ ст. виступали за національне, культурне та політичне самовизначення українського народу. Більшість із них бачили автономію українських земель у складі Російської федерації. Ідеї самостійності та незалежності української держави відстоювала лише УНП на чолі з М. Міхновським. У програмних документах українських партій містилося мало інформації з приводу розвитку самоврядних інститутів влади. Загалом визнавалася необхідність їхнього існування на основі автономії, децентралізації, виборності, територіальної належності, відповідальності перед судом, управління землями, господарством, освітою. Але взагалі питання розвитку самоврядування займали пропорційно меншу частину програмних вимог, оскільки більш актуальною проблемою було на той час вирішення майбутнього української держави. Українські політичні партії не давали чіткої та вичерпної відповіді на запитання: яким хочемо бачити власне самоврядування?

Партії та громадські організації національних меншин на території Півдня України до 1917 р. діяли досить активно, але не виявляли особливого бажання співпрацювати з українським національно-визвольним рухом. Самоврядування їх не цікавило, власну діяльність спрямовували на вирішення проблем національної ідентифікації, проголошення власних незалежних держав, культурного, економічного, торговельного розвитку.

У перспективі подальших наукових пошуків на дану тематику можна уточнити історію та діяльність міського самоврядування наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст.

Література

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. / упоряд. В. С. Журавський. – К. : Наук.-інформ. підприємство "Пошук", 1992. – С. 53–72.
2. Вокруг новой думы // Юг. – № 965. – С. 3.
3. Вокруг да около // Юг. – № 967. – С. 3.
4. Голубцов С. А. Русские политические партии / С. А. Голубцов. – М. : Тип. Изд. Комиссии московского совета солдатских депутатов № 385, 1917. – С. 5–34, 41–42, 47–51, 71–72, 62–63.
5. Городская дума (заседание 12 марта) // Юг. – № 920. – С. 4.
6. Григорук Н. Українська демократична партія та Українська радикальна партія: утворення, програми та об'єднання / Н. Григорук // Україна – Європа – Світ. Міжн. зб. – Тернопіль, 2011. Вип. 8. – С. 100–105.
7. Державний архів Херсонської області, ф. 4, оп. 1, спр. 25, арк. 2–6.
8. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. – К. : Діюкор, 2002. – С. 50–58.
9. Ольжич О. Український націоналізм / О. Ольжич. – К. : Дніпро, 1994. – С. 297–305.
10. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ – початок ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність / А. І. Павко. – К. : Іван Федоров, 1999. – 248 с.
11. Программы главнейших русских партий / под ред. А. Стеблова и И. Сахарова. – М., 1917. – С. 5–64.
12. На городские темы // Юг. – № 1008. – С. 3.
13. Наблюдатель. Городская дума // Юг. – № 1046. – С. 3.
14. Новая дума // Юг. – № 964. – С. 3.
15. Фомин В. М. Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец ХІХ в. – 1917 г.) : сборник документов / В. М. Фомин. – М. : ИНИОН РАН, 1996. – Вып. 1. – С. 16–23, 93–105.
16. Черемісін О. В. Думська модель міського самоврядування Півдня України у ХVІІІ–ХХ століттях / О. В. Черемісін // *Scriptorium nostrum*. – 2016. – Вип. 1 (4). – С. 62–92.
17. Ядловська О. С. Партії та громадсько-політичні організації малочисельних етнічних груп на Півдні України в добу Центральної Ради / О. С. Ядловська // Чорноморський літопис. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2013. – Вип. 8. – С. 43–46.

УДК 94.09(477)"1919/1921"

Є. М. Луняк, В. В. Баров

Повстанська річкова війна на Дніпрі в 1919–1921 рр.

У статті досліджується річкова війна українських повстанських формацій та їх річкових флотилій в період 1919–1921 рр. як складова частина української військової історії та історії України доби Перших визвольних змагань 1917–1921 рр. в минулому. Річкові комунікації були вагомим фактором у тактиці, а інколи, й стратегії протиборчих сторін, зокрема різних повстанських загонів в період 1919–1921 рр. Одним з засобів контролю над водними комунікаціями ставали річкові флотилії. Наявність у найбільших повстанських з'єднань власних флотилій стала одним з факторів, який дозволяв їм вести більш маневрені військові дії та бути менш вразливими за несприятливих умов. Втім навіть повна чи часткова втрата повстанцями своїх флотилій не призводила до припинення ними річкової війни – бойових дій на Дніпрі.

Ключові слова: річкова війна, річкові флотилії, Дніпровська флотилія, повстанський рух.

В статье исследуется речная война украинских повстанческих формаций и их речных флотилий в период 1919–1921 гг. как составная часть украинской военной истории и истории Украины периода Украинской революции 1917–1921 гг. в целом. Речные коммуникации были весомым фактором в тактике, а иногда и стратегии противоборствующих сторон, в частности, различных повстанческих отрядов в период 1919–1921 гг. Одним из способов контроля над водными коммуникациями становились речные флотилии. Наличие у крупнейших повстанческих соединений собственных флотилий стало одним из факторов, который позволял им вести более маневренные военные действия и быть менее уязвимыми при неблагоприятных условиях. Однако даже полная или частичная потеря повстанцами своих флотилий не приводила к прекращению ними речной войны – боевых действий на Днепре.

Ключевые слова: речная война, речные флотилии, Днепровская флотилия, повстанческое движение.

In article "The rebel's river war on the Dnipro in 1919–1921" is aimed at the research of the river war of the Ukrainian rebel formations and their river flotillas in 1919–1921, as a part of the Ukrainian military history and the history of Ukraine during the first liberation struggle of 1917–1921. River communications were a significant factor in the tactics and sometimes in the strategies of the opposing sides, including various rebel groups during the 1919–1921. River flotillas became one of the means of control over

water utilities. The largest rebel detachments had their own flotillas at their disposal, which became one of the factors that allowed them to conduct more maneuverable military actions and to be less vulnerable under adverse conditions. In fact, even a complete or partial loss of the rebels' flotillas did not lead to the termination of the river war – the hostilities on the Dnipro.

Key words: river war, river flotillas, Dnipro flotilla, insurgency.

Доба Перших визвольних змагань 1917–1921 рр. ще до сьогодні має чимало нерозроблених у вітчизняній історичній науці сюжетів. Одним з таких недосліджених аспектів є історія річкової війни українських повстанців на Дніпрі у 1919–1921 рр. Цей аспект, пов'язаний з проблемою організації та тактики повстанського руху у Подніпров'ї, зумовлює актуальність теми для комплексного дослідження вітчизняної історії зазначеної доби.

Хоча тематика річкової війни українських повстанців ще не стала предметом окремого дослідження, вона представлена у значній кількості як опублікованих, так і неопублікованих джерел. Серед неопублікованих матеріалів основним джерелом стали архівні фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО), що містять документи, які охоплюють досліджуваний період. Окремі документи стосовно річкової війни на Дніпрі 1919–1921 рр. раніше не були опубліковані. В контексті нашого дослідження був використаний ф. 5 "Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У 1917–1938 рр.", який проливає світло на діяльність радянської влади, Червоної армії та Дніпровської флотилії, спрямовану на придушення повстанського руху у Подніпров'ї.

Серед опублікованих основними джерелами стали мемуари провідних політичних та військових діячів того часу. Саме до такого типу джерел відносяться спогади командира червоної Дніпровської флотилії Андрія Полупанова [10]. Багатими на фактологічний матеріал є праці радянських військових істориків, написані у 1920-х рр., що засновані на даних, зібраних авторами в учасників подій. До них належить праця О. О. Саковича "Речные и озерные флотилии" [12] та колективна праця "Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах" [3]. Певною мірою ці роботи самі по собі вже стали джерелами. Не менш значущим для дослідження річкової війни 1919–1921 рр. є доробок української історіографії з проблем організації та діяльності повстанського руху в зазначений період. Праці Р. М. Коваля [5; 6], Ю. С. Митрофаненка [7], В. А. Савченка [11], В. П. Чопа та І. І. Лимана [16] присвячені розвитку повстан-

ського руху на території Наддніпрянської України. Серед спеціалізованих досліджень слід відзначити розвідку І. Ю. Парнікози [9], яка присвячена історії дніпровського судноплавства, а також роботу Я. Ю. Тинченка [13], присвячену історії українського військово-морського флоту (в тому числі річкових флотилій, які діяли в Україні). Побічно в цих дослідженнях розглядаються окремі аспекти застосування повстанцями водного транспорту у військових цілях. Тема війни повстанців на Дніпрі з Дніпровською флотилією червоних була розглянута в праці російського дослідника О.Б. Широкограда "Великая речная война 1918–1920 годы" [17]. Проте тенденційний та упереджений виклад, попри значний обсяг зібраного автором матеріалу, зменшують цінність цієї розвідки. Крім того, тема річкової війни повстанців знайшла відображення в художній літературі, створеній учасниками повстанського руху, як наприклад, "Холодний Яр" Ю. Горліс-Горського [2], що свідчить про розмах досліджуваного нами явища.

Таким чином, джерельно-історіографічна база з даної проблематики є репрезентативною для представленого дослідження.

Перед Першою світовою війною Дніпро мав розвинуте пасажирське та вантажне сполучення з Києвом, Чорнобилем, Черніговом, Катеринославом, Могильовом, Гомелем та Пінськом. В умовах революції та військових подій 1917–1921 рр. інфраструктура на Дніпрі занепала, однак сама річка продовжувала зберігати значення як стратегічна комунікація [3, с. 117–121].

Вже в період Другої україно-більшовицької війни 1918–1919 рр. Дніпро перетворюється на ще один театр військових дій. З захопленням більшовиками Київщини в лютому-березні 1919 р. відбувається конфронтація між ними та місцевим повстанським рухом, внаслідок чого з весни того ж року на Дніпрі розпочинається річкова війна – активні військові дії з використанням водного річкового транспорту. Помітною ознакою цього явища стала поява на Дніпрі річкових флотилій, що мали збільшити маневреність та тактичні можливості військових з'єднань, що діяли на обох берегах Дніпра.

Однією з перших за часом утворення стала Дніпровська флотилія більшовиків. Процес її організації розпочався одразу після окупації Києва – ще в лютому 1919 р. Початково флотилія мала обмежене коло завдань, що полягали в охороні мостів, переправ, транспорту та сполучення між містами – центрами дніпровського судноплавства [3, с. 130]. Цікаво, що ідею створення річкової флотилії на Дніпрі більшовики запозичили в німецьких військ – союзників гетьмана П. Скоропадського. Ще влітку 1918 р. в німецького командування

виник проект створення флотилії на Дніпрі, яка мала виконувати поліцейські функції. Восени того ж року до Києва були привезені кілька броньованих катерів з Риги, захоплених німцями як трофеї, але кінець навігації на Дніпрі, революція в Німеччині та антигетьманське повстання не дозволили реалізувати цю ідею. Саме ці катери стали основою флотилії червоних. Втім вони виявились надто вимогливими у своїй технічній експлуатації, зокрема потребували якісного палива, що призвело до поступової заміни їх на переобладнані цивільні пароплави. До цього спонукало і зростання активності повстанців у Подніпров'ї [13, с. 73–74].

В організаційному відношенні Дніпровська флотилія у 1919 р. підпорядковувалась командуванню 12-ї радянської армії, тому її організація на той момент наслідувала армійські частини. В цей час командиром флотилії був колишній матрос Андрій Полупанов. Після виводу флотилії до Гомеля восени 1919 р. відбувся перехід її до Морського відомства та реорганізація, після якої її новим командиром став Петро Смирнов. Окремої згадки заслуговує особовий склад Дніпровської флотилії. За свідченням радянської історіографії 1920-х рр., він був "незнайомий з особливостями плавання на річці, психологічно не вихований, не міг піднятися вище кустарництва, партизанщини та простого бандитизму" [3, с. 132–133].

Від часу свого виникнення Дніпровська флотилія брала активну участь у придушенні повстанського руху Подніпров'я. Власне, між березнем-липнем 1919 р. флотилія не мала на Дніпрі іншого супротивника, окрім повсталого селянства [10]. При цьому флотилія поєднувала суто військові завдання з каральними, що відповідало військовій практиці більшовиків, яка спиралася на доктрину "червоного терору". Так, звичайним методом протидії флотилії повстанцям були обстріли селищ, розташованих вздовж Дніпра. 3 квітня до серпня 1919 р. лише містечко Трипілля зазнало 8 обстрілів кораблями Дніпровської флотилії, під час яких гинуло мирне населення. Так, наприклад, внаслідок обстрілу 3 червня 1919 р. у Ржищіві загинуло 120 місцевих мешканців. В той же день Дніпровська флотилія спалила село Халеп'я [15, арк. 121–122]. Крім того, для боротьби з повстанцями флотилія використовувала і хімічну зброю. Зокрема, 9 липня 1919 р. пароплав флотилії, зустрівши опір повстанців на хуторі Рудяки, на березі Дніпра, обстріляв його хімічними снарядами [14, арк. 52]. Така тактика дій флотилії ставила за мету через залякування та терор зламати опір місцевого населення.

Закономірною відповіддю селянства на терор більшовиків та політику "воєнного комунізму" стала активізація повстанського руху.

Для успішного розвитку своїх дій повстанські загони мали навчитись протидіяти Дніпровській флотилії. В пригоді їм став раніше набутий досвід рейдерства на Дніпрі наприкінці 1918 р.

Контролюючи правий берег Дніпра, суттєво вищий за лівий, повстанці мали можливість завчасно помічати рух пароплавів та протидіяти ворожому десантуванню. Правий берег відрізнявся наявністю пригніблених місць, придатних для переправ та висадок з річкового транспорту [3, с. 122]. У зв'язку з цим повстанці вимушені були мати постійну брандвахту – спостерігачів і розвідників на Дніпрі, що мали стежити за рухом транспорту та вчасно повідомляти про наближення сил червоних.

Так, у квітні 1919 р., під час блокади Києва, повстанці отамана Зеленого (Данила Терпила) запровадили ефективну брандвахту. На лівому березі навпроти Трипілля ними була організована застава, а на правому березі, на горі поблизу Трипілля, встановлена гармата, що мала виконувати роль берегової артилерії [14, арк. 21]. Приблизно до цього періоду відноситься розміщення залоги з 20 зеленівців на правому березі у селі Плюти, яким на лівому березі допомагало троє спостерігачів [15, арк. 166].

Для розвідки повстанці активно залучали дніпровських рибалок, що мешкали в селах по обох берегах річки. Найчастіше вони займались розвідкою, переправою, часом агітацією – поширенням повстанських листівок. Крім того, рибальські човни, в разі потреби, використовувались як допоміжний флот. Більшовики відзначали, що під час підготовки повстанців до нових військових акцій на Дніпрі різко збільшується кількість човнів, які є повстанськими розвідниками та поширюють по селах "антирадянські матеріали" [14, арк. 229].

Протягом навігації 1919 р. повстанці намагались перехопити ініціативу у веденні річкової війни. Вже під час Куренівського повстання 10–11 квітня 1919 р. загони Ілька Струка та Зеленого прагнули використати тактичні переваги річкового транспорту. Власне, від цієї події бере свій початок явище отаманських флотилій на Дніпрі, які можна вважати феноменом річкової війни 1919–1921 рр. Існування цих флотилій перебувало в прямій залежності від доступу до річкової інфраструктури та достатньо тривалого контролю над районами поблизу Дніпра. Тільки контролюючи значний район дніпровського узбережжя, повстанські загони мали можливість організовувати власні імпровізовані флотилії. Збереглися свідчення про річкові флотилії повстанців Струка, Зеленого та Махна.

На початку навігації 1919 р. для активних дій на Дніпрі повстанці використовували допоміжний флот із човнів. Пізніше стали

використовувати цивільний річковий транспорт (пароплави та буксири), захоплені ними в більшовиків. Подекуди один і той самий пароплав протягом періоду навігації міг змінити кілька власників і, відповідно, назв. Через це важко відстежити долю окремо взятого пароплава, встановити кількісний та якісний склад флотилій усіх сторін річкової війни на Дніпрі [3; 10].

В умовах військових дій 1919 р. цивільний річковий транспорт піддавався довільній переробці. Мала кількість фотоджерел з даної тематики, переважна більшість яких до того ж репрезентують лише пароплави, що належали до флотилії більшовиків, не дають повного уявлення про різноманіття імпровізованих модифікацій. Проте типологічна подібність більшості дніпровських пароплавів та певні конструктивні закономірності, необхідні для боєздатності річкових флотилій, дозволяють зробити певні узагальнення.

Передусім, з пароплавів демонтувались будь-які надбудови та зайві палубні конструкції, щоб зробити профіль судна менш помітним. Палуба, у свою чергу, зміцнювалась. На пароплави встановлювався саморобний захист у вигляді обшивки з деревини та прошарку піску між дошками. Втім, цей метод захисту призводив до збільшення осадки, що було вкрай небажаним для маневрування суден. Тактико-технічні потреби річкового флоту вимагали малої осадки. З тих же причин не кращим рішенням було і встановлення листів м'якої сталі. Через це захист обох типів, здебільшого, встановлювався лише на найбільш вразливих або важливих частинах корабля, наприклад, моторне відділення та корабельна рубка [3, с. 131].

Озброєння пароплавів перебувало в залежності від особливостей конструкції. Основною проблемою всіх річкових флотилій того часу було встановлення важкого озброєння. Кріплення гармат на палубі мало забезпечувати цілковиту нерухомість лафету. Відповідно, віддача гармати при пострілах призводила до деформації корпусу та розходження корабельних швів. Крім того, ще одним недоліком жорсткого кріплення було зменшення в гармат кута наведення, що обмежувало дальність їх стрільби порівняно з аналогічними сухопутними зразками. Вкриті рослинністю береги та звивисте русло обмежували горизонт. Через це гармати частіше транспортувались для подальшого використання на березі та підтримки річкового десанту. Порівняно з артилерією, стрілецьке озброєння та кулемети потребували набагато менше клопоту. Їх кількість технічно не обмежувалась, що дозволяє вважати його основним озброєнням повстанських флотилій [3, с. 131–132].

Одна з перших подібних флотилій з'явилась у чорнобильського отамана Струка, виступ якого проти більшовиків відноситься до

березня 1919 р. Імовірно, ідея власної флотилії виникла в нього внаслідок зайняття ним в ніч з 7 на 8 квітня 1919 р. Чорнобиля – важливого для дніпровського судноплавства річкового порту [14, арк. 20]. В чорнобильському затоні трофеями повстанців стали пасажирський пароплав та буксири, з яких і була створена флотилія. У квітні вона нараховувала сім пароплавів: "Горностайполь", "Ретвизан", "Санитарный № 4", "Соля", "Петр Великий", "Пинск", "Полезный" [9]. В організації флотилії прослідковувались риси загальної повстанської організації, яка намагалась наслідувати форми доби козаччини. Так, кожен пароплав мав свого отамана.

Навесні 1919 р. Струк доволі багато уваги приділяв своїй флотилії. Зокрема, намагався налагодити пасажирське сполучення по Дніпру між Чорнобилем та Шепеличами, Горностайполем, Іванковим [14, арк. 313].

Приблизно тоді ж своя річкова флотилія виникла і в отамана Зеленого. Очевидно, початок флотилії поклато використання під час Куренівського повстання двох раніше захоплених пароплавів "Козак" та "Барон Гинзбург", які пізніше повстанці покинули, не маючи можливості утримати [5, с. 75]. На відміну від аналогічного формування Струка, флотилія Зеленого відрізнялась більш іррегулярним характером. Пароплави використовувались ситуативно, за потреби. В різний час у розпорядженні Зеленого перебували буксирний пароплав "Шарлотта" та ще три пароплави: "Зевс", "Санитарный" і "Днепровск" (відомий також як "Дніпровець"). В липні 1919 р. на "Шарлотті" розміщувався штаб Зеленого. Озброєння флотилії зеленивців складалось з кулеметів. Точних відомостей про встановлення та використання на пароплавах гармат немає [5, с. 85]. Однак відомо про транспортування пароплавами повстанської артилерії. Зокрема, дві тридюймові гармати (половина наявної на той час в Зеленого артилерії) були перевезені на "Шарлотті" і "Зевсі" під час рейду на лівий берег та м. Переяслав 15 липня 1919 р. [14, арк. 72].

До весни 1919 р. відноситься проект організації власної флотилії і в складі повстанських загонів Нестора Махна. Цьому сприяв контроль махновців над Бердянськом та Олександрівськом – містами, які мали портову інфраструктуру. Розгортання махновської армії, зміцнення її організації дали поштовх спробі утворити Азовсько-Чорноморську флотилію [4, с. 36–40].

Документальним свідченням про організацію флотилії є телеграма від 21 травня 1919 р. зі штабу 1-ї повстанської дивізії до штабу 2-ої Української армії за підписами начдива Махна та старшого помічника начштабу Бориса Веретельника. Вона містила вимогу

негайно вислати до Бердянська морські гармати малого калібру для суден і великого калібру для берегової охорони (для захисту порту і міста через появу англійського та французького флоту поблизу Бердянська). У разі затримки Махно вказував на можливі ускладнення у справі оборони міста [8, с. 146–147].

Початок флотилії, очевидно, поклала ініціатива кількох матросів-махновців у Бердянську почати патрулювання Азовського моря на катері, на який вони планували встановити 76-міліметрову польову гармату. Технічний стан плавзасобу не дозволяв встановити подібне озброєння. На думку інженерів, катер мав неминуче затонути через дію віддачі гармати на корпус. Всупереч експертним оцінкам, матроси таки встановили гармату на катері, який став виходити в море, виконуючи функцію охорони Бердянського порту [1, с. 187].

В кінці травня 1919 р. до Бердянська підійшла французька ескадра, яка піддала місто обстрілу. Саме під час цього інциденту став у пригоді згадуваний патрульний катер. Пішовши назустріч ескадрі супротивника, катер двічі влучив в один з французьких міноносців. Після цього уся ескадра припинила обстріл та відійшла в море. Ймовірно, що акція французької ескадри мала розвідувальний характер, не ставлячи за мету більш серйозні дії [16, с. 162].

Попри все основною базою Азовсько-Чорноморської флотилії був Олександрівськ, де з травня 1919 р. розміщувалась група з трьох пароплавів [14, арк. 126–127]. Флотилію очолював Камчатий, який, незважаючи на членство в компартії, підтримував Махна [8, с. 185, 897]. Діяти флотилія мала в Нижньому Подніпров'ї, протидіючи білій Дніпровській флотилії. Певний час існував план доставки пароплавів з Олександрівська через Дніпро, Чорне та Азовське моря, до Бердянська, де вона мала перетворитись на власне морську флотилію. Проте збереження контролю білих військ над Керченським півостровом не давало можливості реалізувати цей проект [16, с. 159].

Події червня-липня 1919 р., коли більшовики пішли на розрив союзу з Махном, поставив під питання подальше існування Азовсько-Чорноморської флотилії. У свою чергу, літній наступ військ Денікіна призвів до втрати тактичної ініціативи на Дніпрі як червоних, так і махновців. Як і повстанські формування Верхнього Подніпров'я, в цей період Махно переходить до рейдерської тактики. Найбільш активні бої в Нижньому Подніпров'ї між повстанцями Махна та білими військами припали на осінь 1919 р. Серед них можна відзначити бій поблизу селища Карай-Дубина (сучасна назва – с. Бережанка) 7 жовтня 1919 р., бій за переправу біля Береславля 25 жовтня 1919 р., спроба махновців оволодіти Херсоном 27 жовтня 1919 р. Дії

Махна викликали серйозне занепокоєння в командування білих військ стосовно безпеки портових міст – Херсона та Миколаєва [3, с. 92–93].

Втім бої махновців на Дніпрі не обмежувались лише протистоянням з білими. Так, наприклад, 29 липня 1920 р. поблизу с. Орлик відбувся бій махновців з Дніпровською флотилією більшовиків. Загін повстанців на чолі з Махном мав намір переправитись на правий берег Дніпра. На заваді цьому став канонерський човен "Грозящий" Дніпровської флотилії. Внаслідок затяжного бою човен отримав кілька попадань та втратив вбитими 10 осіб екіпажу. Усвідомлюючи ризик переправи під ворожим обстрілом, Махно був змушений залишитись на лівому березі [3, с. 213–214].

Загалом, річкові акції різноманітних за своїм політичним забарвленням повстанських формувань Подніпров'я підривали безпеку тилів Червоної армії та білих військ. Через це боротьба з українським повстанським рухом перетворилась для них на одне з першочергових завдань, для розв'язання якого залучались значні військові контингенти. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що Дніпро як стратегічна комунікація займав важливе місце у тактиці, а подекуди й стратегії повстанських загонів доби Перших визвольних змагань. Близькість до невідконтрольного їх супротивникам водного шляху розширювала можливості повстанців до тактичного маневрування, дозволяючи уникати оточення та цілковитого знищення, що було ключовим питанням для виживання їх формувань. Розуміючи військове значення Дніпра, повстанці протягом 1919 р. навіть створюють власні річкові флотилії, що мали забезпечити ініціативу їхніх дій на водних комунікаціях. Попри те, що ці повстанські флотилії відрізнялися технічною імпровізованістю, організаційною недосконалістю та іррегулярним характером, вони могли стати серйозною загрозою для Дніпровської флотилії більшовиків. Існування цих флотилій перебувало в залежності від багатьох тактичних та стратегічних чинників, що обмежували існування флотилій у довготривалій перспективі. Будь-який відступ повстанців від водних комунікацій призводив до втрати ними своїх флотилій. Однак навіть повне зникнення повстанських флотилій не призводило до припинення ними річкової війни – бойових дій на Дніпрі, що є доказом важливості водних шляхів у військовій історії Перших визвольних змагань.

Література

1. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993. – 592 с.
2. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Четверте видання. – Лондон : видав М. Мироненко, 1967. – 438 с.

3. Гражданская война. Боевые действия на морях, речных и озерных системах. – Ленинград : Типография морского ведомства, 1925.

Т. 3. Юго-Запад. – 1925. – 360 с.

4. Дутчак В. В. Українська революція на Катеринославщині та Херсонщині (огляд подій 1919 року) / В. В. Дутчак // Грані. – 2008. – № 1. – С. 36–40.

5. Коваль Р. М. Отаман Зелений : історичний нарис / Р. М. Коваль. – К. : Історичний клуб "Холодний Яр" ; Кам'янець-Подільський : ПП "Медобори-2006", 2011. – 464 с.

6. Коваль Р. М. Отаман Орлик : історичний нарис / Р. М. Коваль. – К. : Стікс, 2010. – 384 с.

7. Митрофаненко Ю. С. Українська отаманщина 1918–1919 рр. / Ю. С. Митрофаненко. – Кіровоград : Імекс, 2015. – 237 с.

8. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921 : документы и материалы "Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. : документы и материалы / под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 1000 с.

9. Парнікоза І. Ю. Київські острови та прибережні урочища на Дніпрі – погляд крізь віки. Розділ 2.6. Заплава Дніпра в Києві під час Перших визвольних змагань 1917–1921 рр. [Електронний ресурс] / І. Ю. Парнікоза. – Режим доступу:

<http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Kyiv/Islands/History/dnieper-kyiv-1917-1921.html>. – Назва з екрана.

10. Полупанов А. В. Из истории Днепровской флотилии [Електронний ресурс] / А. В. Полупанов. – Режим доступу:

<http://moremhod.info/index.php/9-dnepr-content/214-iz-istorii-dneprovskoj-flotilii>. – Назва з екрана.

11. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину / В. А. Савченко. – Харьков : Фолио, 2006. – 415 с.

12. Сакович А. Речные и озерные флотилии / А. Сакович. – М.-Л. : Гос. изд-во "Отдел военной литературы", 1927. – 134 с.

13. Тинченко Я. Ю. Військово-морські сили України 1917–1921 / Я. Ю. Тинченко. – К. : Темпора, 2012. – 116 с.

14. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 5, оп. 1, спр. 263.

15. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 5, оп. 1, спр. 268.

16. Чоп В. М. "Вольный Бердянск": місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА "Тандем-У", 2007. – 478 с.

17. Широкоград А. Б. Великая речная война. 1918–1920 годы / А. Б. Широкоград. – М. : Вече, 2006. – 416 с.

УДК 94(100)"16/19"

Р. А. Дудка

Есть у революции начало...

У статті аналізуються революції у трьох державах: Англії, Франції та Росії. Показані спільні мета та методи здійснення революцій, а також їх наслідки. Початком для всіх революцій слугували безбожні ідеї: в Англії це були ідеї реформаторів церкви, у Франції – просвітників Руссо, Вольтера та Дідро, в Росії – Маркса та Енгельса. Всі революції хотіли і досягли повалення монархій та жорстко розправились з членами царських родин. Бажаючи побудувати новий світ, революціонери розпочинали громадянські війни, знищували мільйони людей, розпалювали світові війни.

Ключові слова: революція, терор, Бог, християнство, диктатура, Англія, Франція, Росія.

В статье анализируются революции в трех государствах: Англии, Франции и России. Показаны общие цели и методы проведения революций, а также их последствия. Началом всех революций послужили безбожные идеи: в Англии это были идеи реформаторов церкви, во Франции – просветителей Руссо, Вольтера и Дидро, в России – идеи Маркса и Энгельса. Все революции хотели и добились уничтожения монархий и жестоко расправились с членами царской семьи. Желая построить новый мир, революционеры начинали гражданские войны, уничтожали миллионы людей, разжигали мировые войны.

Ключевые слова: революция, террор, Бог, христианство, диктатура, Англия, Франция, Россия.

The article analyzes the revolution in the three countries: England, France and Russia. The general methods of revolutions and their consequences are showing here. The beginning of the revolution related to ungodly ideas: in England it was the ideas of the reformers of the Church, in France – the ideas enlighteners as Rousseau, Voltaire and Diderot, in Russia – the ideas of Marx and Engels. All revolutions made the destruction of monarchies and eliminated of members the royal family. Wanting to build a new world, the revolutionaries began the civil war, killed millions of people and fomented world war.

Key words: revolution, terror, God, Christianity, dictatorship, Great Britain France, Russia.

Всякая революция пытается разрушить до основания старый мир, чтобы на его руинах воздвигнуть свой новый и захватить

власть. Так было и в Англии, и во Франции, и в России. Это мы наблюдаем и сегодня в "бархатных революциях", поэтому изучение опыта предыдущих революций актуально.

В советской историографии Октябрьская революция считалась величайшим событием в истории России и мира. В настоящее время это событие активно анализируется рядом российских и зарубежных исследователей: определяется название, хронология, уточняются причины, участники и последствия. Например, А. А. Искандеров писал, что Октябрьская революция "... была действительно великая революция. Во-первых, она вызвала коренные изменения в общественном развитии России, ликвидировав, по существу, все институты и структуры старых режимов. Во-вторых, было четко заявлено о целях и задачах строительства качественно нового общества. В-третьих, она оказала огромное влияние на весь остальной мир, бросив вызов давно утвердившимся в нем порядкам. Но, конечно, каждое социальное явление, особенно такое, как революция, имеет много сторон и аспектов". Л. Семеникова считает, что развитие России в 1917 г. могло пойти по западному, демократическому пути, "если бы не Октябрьская революция". Американский историк Ш. Р. Зайнетдинов продлевает события революции с февраля 1917 г. до репрессий 1937–1938 гг. По мнению А. И. Солженицына, революция продолжалась в течение 15 лет. Она закончилась лишь с искоренением крестьянства в 1930–1932 гг. и перетряхом всего уклада в первой пятилетке.

Хотелось бы посмотреть на эти события, в первую очередь, с позиций христианской веры. С чего же начинались все революции? Конечно, с идей. Идеи гуманизма, эволюционизма и материализма породили революции, решительно уничтожая главные идеи Библии и христианства. И в первую очередь революционеры боролись с Богом и с его "помазанниками" – монархами, а также с их окружением, со святой церковью. Как подчеркивает митрополит Анастасий (Грибановский), все революции всегда проходили под лозунгами свободы, и притом свободы абсолютной, свободы от Бога, обещание которой звучало в словах искусителя: "Будете, яко божи".

Дух гуманистической свободы в средние века, проникшей в недра католической церкви, произвел реформацию. От ее огня воспламенилась первая политическая и частью социальная революция в Англии (1640–1660). Именно из Англии и Германии – стран, где протестантизм укоренился наиболее сильно, – исходили самые крайние революционные учения. Первые масонские ложи возникли в Англии, украденные ими у христианства идеи и лозунг "свобода,

равенство, братство" стали лозунгами всех революций. Из Германии вышла немецкая классическая философия, а позже идеи Маркса и Энгельса, представившие весь мировой процесс в виде постоянной "диалектической борьбы противоположностей", классовой борьбы, которые легли в основу идеологии русской революции.

Именно в Англии впервые в истории по приговору парламентского суда казнили собственного короля Карла I 30 января 1649 г., придав этой казни вид "законного" действия, нарушив слова Священного Писания "не прикасайтесь помазанным Моим" (Пс. 104, 15). Во Франции казнили королевскую чету, а в России принесли в жертву сатане почти весь царский род Романовых.

В ходе Английской буржуазной революции произошло еще немало трагических событий. Две гражданские войны привели к уничтожению тысяч людей. Так, в июле 1644 г. в сражении при Марстон-Муре объединенная англо-шотландская армия парламента (27 000 чел.) под командованием Ферфакса, Манчестера и Ливена разгромила войска короля (18 000 чел.), которыми командовал принц Руперт. 17–19 июля 1648 г. произошла Престонская битва, в которой Оливер Кромвель, имея 8600 чел., успешно действуя против шотландских флангов, отрезал 4000 роялистов Лонгдейла и в четырехчасовом сражении наголову их разгромил. Вскоре пал опорный пункт короля Колчестер, и 10 000 роялистов попало в плен. 2 декабря 1648 г. армия вступила в столицу, а 6 декабря армейская верхушка провела так называемую "Прайдову чистку" парламента от пресвитериан. Около 150 депутатов было изгнано, часть их была брошена в тюрьму. Вскоре было принято постановление о суде над королем. 4 января 1649 г. парламента провозгласил себя носителем верховной власти в стране. Верховный суд из 135 чел. вынес королю смертный приговор. После его смерти спокойствие в стране не наступило. Революция длилась еще больше 10 лет.

Преимник Оливера Кромвеля, Ричард Кромвель, не имел в армии такого влияния, как отец. Это привело к тому, что гранды совершили дворцовый переворот и захватили власть. 7 мая 1659 г. гранды вновь созвали парламента. После 5 месяцев правления у него снова произошёл конфликт с армией. В октябре 1659 г. генерал-майор Джон Ламберт силой разогнал парламента и ввел в Англии военную диктатуру. Новой надеждой консервативных классов государства, напуганных радикализмом английской армии, стал бывший роялист генерал Джордж Монк, который восстановил монархию и господства землевладельческих классов. В мае 1660 г. новый парламента призвал Карла II занять престол трёх королевств.

Французская почва, возделанная идеями Вольтера, Руссо и энциклопедистов, оказалась наиболее восприимчивой после Англии для революционных семян, и они породили Великую Французскую революцию (1789–1799). Революция из средства превратилась в цель, в кумир, которому поклонялась вся французская нация, но за громкими лозунгами свободы, равенства и братства возвышалась "святая гильотина". Франция, провозгласившая "декларацию прав человека и гражданина", скатывалась в ужасы террора и несправедливости. Короли были свергнуты, Церковь объявлена пособницей старого режима. Вместо культа Христа объявлен "культ Разума", который в действительности стал культом необузданного безумия.

Парижские храмы закрывали, католическое богослужение было под запретом. Литургии заменялись кощунственными карнавалами, во время которых священников принуждали отречься от сана, осквернялись и уничтожались святыни.

Апофеозом антихристианского беснования стал "Фестиваль Разума" в ноябре 1793 г., когда одну из актрис парижской оперы, обрядив в "богиню разума", торжественно посадили на Престол в алтаре собора Парижской Богоматери.

Даже летоисчисление стало вестись не от Рождества Христова, а от установления республики, а неделя из семи дней сменилась декадой (промежуток в десять дней), чтобы стереть память о Воскресении запрещенного христианского Бога. Празднование Воскресения и Троицы были отменены.

Самим ярким моментом революции стал разгром королевской базилики Сен-Дени. В некрополе Сен-Дени покоился прах 46 королей, 32 королей, 63 принцев и принцесс и 10 государственных деятелей не королевского дома.

Возле собора были вырыты две ямы, куда предполагалось сбросить извлеченные из усыпальницы смертные останки правителей Франции. Первым на свет извлекли гроб одного из славнейших королей – Генриха IV. Короля, который смог объединить Францию после десятилетий гражданских и религиозных войн и пал от ножа религиозного фанатика. Когда гроб вскрыли и сдернули саван, оказалось, что тело короля нетленно (это неудивительно, тела практически всегда бальзамировали). Гроб Генриха прислоняют к колонне, и толпы народа в течение двух дней специально приходят посмотреть на невероятное зрелище – государя, умершего почти двести лет назад, некоторые даже целовали иссохшую руку монарха, как святые мощи.

Генриха IV перенесли из собора, опустили в подготовленную яму и принялись за остальные гробы. Когда очередь дошла до самого Людовика XIV, все невольно замерли в почтении – настолько грозно и величественно выглядел потемневший лик одного из знаменитейших монархов, но и его без всякого почтения сбрасывают в яму. Один из санюлотов спускается вслед за королем и на глазах у публики вспарывает его тело, извлекая наружу паклю, которой бальзамировщики заменили извлеченные внутренности усопшего.

С остальными покойниками уже не церемонились. В течение двух недель планомерно вскрывали склеп за склепом, гроб за гробом. Людовик Святой, Филипп Красивый, покровитель Леонардо да Винчи – Франциск I, королева Марго, "королева подвесок" Анна Австрийская... Тысячелетняя монархия, все пять династий – Меровинги, Каролинги, Капетинги, Валуа и Бурбоны, все пронумерованные Карлы, Людовики, Филиппы, Генрихи, их жены и дети сбрасываются в ямы как ненужный хлам.

Волна осквернения могил пронеслась по всей стране. Везде, куда только могла добраться рука революции, уничтожались гробницы принцев и знати. В самом Париже возле разгромленной церкви университета Сорбонны, основанной кардиналом Ришелье, прохожие с ужасом могли наблюдать, как чернь разрывает на части тело одного из величайших государственных деятелей Франции и как парижские мальчишки гоняют по мостовой голову великого Ришелье.

В те дни, когда в Сен-Дени расправляются с королями прошлого, в Париже обезглавили Людовика XVI и королеву Марию-Антуанетту.

Революционный террор длился около двух лет. Затем революция "свернулась", наиболее рьяные ее поборники вскоре сами взошли на эшафот, а власть толпы и идеологических фанатиков сменила власть казнокрадов и коррупционеров. Закончилось все провозглашением диктатуры Наполеона и десятилетиями непрекращавшихся войн.

Как оказалось, история ничему не учит. Этот кошмарный революционный эксперимент повторили в России. Широкое культурное влияние Франции, которое издавна она оказывала на Европу, облегчало распространение революционных идей. Русское образованное общество особенно увлекалось ими с тех пор, как офицеры принесли их на концах своих штыков после своего победоносного похода в Париж.

Русская революция есть одно из самых сложных явлений, какие когда-либо были в истории. В этой революции не менее характерных национальных черт, чем во Французской, но мы увидим здесь тот же

мировой революционный процесс, вступивший в новую стадию своего развития. В начале страну наполнили листовки и газеты, а потом "из искры возгорелось пламя".

Русская революция смело выступила со своей всемирной миссией и с углубленной радикальной программой. Она с самого начала поставила своей задачей отречение от старого мира и создание абсолютно нового строя общественной жизни – с новыми идеалами и новыми методами общественного строительства. Её целью было не только открыть новую страницу в мировой истории, но совершенно порвать связь с последней и создать новую землю с новым человеком, апофеоз которого она поставила в центр своей догмы. Для этого нужно было частично уничтожить старых людей и воспитать новых – безбожных. Террор начался после революции 1905–1907 гг. После февраля 1917 г. в провинции ходили слухи об огромном количестве убитых и раненых. Например, некоторые члены Исполкома Архангельского Совета рабочих и солдатских депутатов считали, что в Петрограде было убито во время революции до 15 000 чел. Депутаты IV Государственной думы кадет П. А. Леванидов и трудовик А. И. Рыслев, находившиеся 8 марта 1917 г. в Архангельске, опровергли эти данные. По их словам, убитых и раненых было всего около 1000 человек. Однако и эта цифра была неверна. 24 марта в прессе сообщалось, что Всероссийский союз городов собрал сведения о 1443 убитых, раненых и больных жертвах революции в Петрограде [2].

После Октябрьской революции красный террор растянулся на десятилетия. Самим жестоким образом сначала была уничтожена царская семья: царь Николай, царица Александра, Ольга, Мария, Татьяна, Анастасия и царевич Алексей. Потом всех Романовых, кто не успел эмигрировать. Князья, белая гвардия, помещики, фабриканты, обычные люди и дети – никто не сможет назвать точное число жертв революции.

Одних только священнослужителей в годы революции было умерщвлено около 100 тысяч! Единновременно такого количества священников никогда не было, а это значит, что выбивали поколение за поколением.

На февральском пленуме партии большевиков принимается решение о проведении массовых репрессий. В июле 1937 г. Наркомом внутренних дел Ежовым издается оперативный приказ № 00447 о проведении операции по репрессированию бывших кулаков, церковников, дворян и других "антисоветских элементов". В нем была дана разнарядка по регионам, какое количество людей необходимо

арестовать и какое число из арестованных должно быть расстреляно. Операция продолжалась с августа 1937 по октябрь 1938 г. В результате в 1937 и 1938 годах было арестовано 1 500 000 человек, из них почти 700 000 расстреляно. Вынесение смертных приговоров в большинстве случаев производилось несудебными органами, тройкой или вообще "особым совещанием", состоявшим из двух человек. Приговоры выносились заочно, т. е. без вызова обвиняемого, а также без участия защиты и обвинения, обжалованию приговоры не подлежали. Специально указывалось, что приговоры к расстрелу должны приводиться в исполнение "с обязательным полным сохранением в тайне времени и места приведения".

Бутовский полигон стал крупнейшим в Московском регионе местом массовых расстрелов и захоронений жертв террора середины XX столетия. По официальным данным, расстрелы на полигоне происходили с конца 1935 г. и, по свидетельским показаниям вплоть до конца 40-х – начала 50-х гг. здесь производились захоронения умерших и расстрелянных в московских тюрьмах. Общее количество захороненных неизвестно, но только в период с 8 августа 1937 г. по 19 октября 1938 г., т. е. в период "Большого террора", по имеющимся документам, здесь было расстреляно и захоронено 20 762 человека.

Основную часть расстрелянных составляют жители Москвы и Московской области, но вместе с ними пострадали жители других областей и бывших республик Советского Союза, а также граждане и выходцы из Германии, Польши, Франции, США, Австрии, Венгрии, Италии, Греции и других стран. Вслед за русскими, которые составляют большинство убиенных, следуют латыши, поляки, евреи, украинцы, немцы, белорусы. Всего же среди жертв полигона представители более семидесяти национальностей.

Среди расстрелянных преобладают простые крестьяне и рабочие, которых арестовывали иногда целыми семьями. Расстреливали и подростков 13–15 лет, и 80-летних стариков. Подавляющее число пострадавших – беспартийные, имевшие низшее образование или вовсе неграмотные. Но наряду с ними немало ученых, деятелей искусства и культуры, бывших государственных и общественных деятелей, военных.

Около тысячи убиенных были осуждены на смерть за принадлежность к Русской Православной Церкви. Это 7 архиереев, 500 священнослужителей, монахи и монахини, церковные старосты и активные миряне. 332 из них прославлены в лике святых.

Это был целый период гражданских войн, грабежей, разорения и голода. Потом была Вторая мировая – как следствие революций.

Всякая революция есть величайший соблазн, которым пользуется дух злобы, чтобы увлечь за собою не только отдельных людей, но целый народ. В истории русской революции они выступают яснее, чем в какой-либо другой. И чем больше было дано русскому народу, чем выше было его призвание, тем глубже было его падение в эти годы.

Таким образом, мы видели, что все революции начинались со слов, с идей, которые увлекали массы людей и разжигали революционный "пожар", а дальше в этом "пожаре" уничтожались монархи, их близкие, армии, простые люди, сами революционеры – никто не сможет посчитать точное число жертв. Целые периоды гражданских войн, установление диктатур, реставрация монархии, но уже других династий. И, наконец, мировые войны – вот последствия революций.

В заключении хотелось бы напомнить слова Святителя Филарета Московского об истинной свободе: "Истинная свобода есть деятельная способность человека, не поработенного грехом, избирать лучшее при свете истины Божией и приводить оное в действие при помощи благодатной силы Божией.

Некоторые под именем свободы хотят понимать способность и невозбранность делать все, что хочешь. Это мечта, и мечта не просто несбыточная и нелепая, но беззаконная и пагубная... Они не умеют создавать ничего твердого. Внезапно по их чертежам строятся новые правительства и так же внезапно рушатся. Они вводят слепую и жестокую власть народной толпы и бесконечные распри искателей власти; они прельщают людей, уверяя, что ведут их к свободе, а на самом деле ведут их от законной свободы к своеволию, чтобы потом низвергнуть их в угнетение... Поймите, мечтатели безграничной свободы, гибельное безумие ваших мечтаний, поймите, наконец, хотя после жестоких опытов, когда сокрушавшая свои пределы свобода, не раз обаграла лицо земли невинной кровью и, проливая потоки крови человеческой, утепляла в них и сама себя...

Возлюби свободу христианскую – свободу от греха, от страсти, от порока, свободу охотно повиноваться закону и делать добро Господа ради, по вере и любви к Нему".

Литература

1. Библия. Ветхий Завет. Псалтирь. – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005.
2. Булдаков В. П. Имперство и российская революционность (критические заметки) / В. П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 51.

3. Будник Г. А. Новые подходы к изучению революции 1917 г. в России / Г. А. Будник // Вестник ИГЭУ. – Вып. 1. – 2008. – С. 1–5.
4. Зайнетдинов Ш. Р. Революция, насилие, прогресс / Ш. Р. Зайнетдинов // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 130.
5. Каледа Кирилл. Бутовский полигон как Русская Голгофа / [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
www.pravmir.ru/butovskij-poligon-russkaya-golgofa/. – Назва з екрана.
6. Марченко Дмитрий. Как французская революция уничтожала историю Франции. Православная жизнь. – [Электронный ресурс] / Дмитрий Марченко. – Режим доступа:
<http://pravlife.org/content/kak-francuzskaya-revoljuciya-unichtozhala-istoriyu-francii>. – Назва з екрана.
7. Медушевский А. Н. Февраль 17-го – типичная реакция общества на традиционализм (Круглый стол "Февральская революция 1917 года в российской истории") / А. Н. Медушевский // Отечественная история. – 2007. – № 5. – С. 5–6.
8. Митрополит Анастасий (Грибановский). О Русской революции [Электронный ресурс] / Митрополит Анастасий (Грибановский). – Режим доступа:
http://ruskline.ru/monitoring_smi/2017/01/2017-01-30/o_russkoj_revoljucii/ – Назва з екрана.
9. Николаев Андрей. Отрезанные головы февральской революции / [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://rys-strategia.ru/publ/1-1-0-1817>. – Назва з екрана.
10. Святитель Филарет Московский О самодержавии, мире и свободе. [Электронный ресурс] / Святитель Филарет Московский. – Режим доступа:
<http://3rm.info/publications/5837-o-samoderzhavii-mire-i-svobode-svyatitel-filaret.html>. – Назва з екрана.

Революційні процеси 1917–1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького

У статті проаналізовано пасторські послання Андрея Шептицького, в яких подано оцінку історичних подій 1917–1921 років, що відбувалися в Україні. Акцентовано на державницьких ідеях Галицького митрополита та підтримці ним політики УНР та ЗУНР у 1918 році. Висвітлено погляди А. Шептицького на більшовицьку ідеологію та політику комуністів, засудження ним репресивної політики СРСР стосовно української інтелігенції. Окреслено чітку проукраїнську позицію Галицького митрополита в українсько-польському протистоянні 1919 року.

Ключові слова: А. Шептицький, атеїзм, більшовизм, державницькі ідеї, ідеологія, комунізм, революція, репресії, Греко-Католицька Церква, УНР, ЗУНР, СРСР.

В статье проанализированы пасторские послания Андрея Шептицкого, в которых представлена оценка исторических событий 1917–1921 годов, которые происходили в Украине. Акцентировано на государственных идеях Галицкого митрополита и поддержке им политики УНР и ЗУНР в 1918 году. Освещены взгляды Шептицкого на большевистскую идеологию и политику коммунистов, осуждение им репрессивной политики СССР в отношении украинской интеллигенции. Определена четкая проукраинская позиция Галицкого митрополита в украинско-польском противостоянии 1919 года.

Ключевые слова: Шептицкий, атеизм, большевизм, государственные идеи, идеология, коммунизм, революция, репрессии, Греко-Католическая Церковь, УНР, ЗУНР, СССР.

In this article the analysis of pastor dispatches of A. Sheptycky was made. These dispatches show the estimation of historical events of 1917–1921 in Ukraine.

The stress is made on the ideas of Galician metropolitan and his support of the Ukrainian National Republic (UNR) and West Ukrainian National Republic (ZUNR) politics in 1918. It was covered A. Sheptycky's views on Bolshevik ideology and communistic politics; he condemned repressive politics of USSR concerning Ukrainian intellectuals. Precise pro-Ukrainian position of Galician metropolitan in Ukrainian and Polish confrontation of 1919 was outlined in this article.

Key words: A. Sheptycky, atheism, bolshevism, statehood ideas, ideology, communism, revolution, repression, Greek Catholic Church, UNR, ZUNR, USSR.

Андрей Шептицький був справжнім патріотом і далекоглядним політиком. "Очолоючи протягом сорока чотирьох років греко-католицьку церкву, митрополит А. Шептицький (1865–1944 рр.) здійснював безпосередній вплив на релігійні, національно-культурні та суспільно-політичні процеси, що відбувалися в Україні і в цілому у Східній Європі в першій половині ХХ століття. В його практичних діях та теоретичних надбаннях відобразилась ціла епоха боротьби українського народу за державну незалежність, досягнення релігійної та національної єдності" [3, с. 3]. За спостереженням М. Вавжонка, А. Шептицький орієнтувався на кирило-мефодіївські ідеї і вважав, що "немає кращих або гірших культур, немає кращих або гірших народів. [...] Галицькому митрополитові вдалося укріпити й обґрунтувати право українців у Галичині на свою, неполонізовану й нелатинізовану культуру. Крім того, це піднесло рівень національної самосвідомості галицьких українців. Утверджувало воно їх та їхнє оточення у тому, що вони – не якась підрядна нація у відношенні до "супернародів" – російського та польського" [1, с. 26].

У листі (від 25.01.1918 р.) до дипломата й посла УНР графа Михайла Тишкевича А. Шептицький розповів про складне становище українців та проукраїнської влади в Галичині: "... трудне їх положення, бо не можуть ані мовчати, ані говорити, тому і так неясно ставлять національну справу. Я маю найліпшу надію, що і без енерґічного жадання з нашої сторони, дістанемо положення можливе, навіть добре" [7, с. 669]. Митрополит Андрей засуджує можливість відокремлення Галичини від Австрії та приєднання її до Польщі чи анархічної Росії. На думку А. Шептицького, українці Східної України теж особливо не прагнуть такого об'єднання, "бо їм іде о скорий мир "без анексій". Тому не виджу, щоби Галичина могла дістатися до України. Палити мости за собою, жадаючи одверто відділення від Авс[трії], було би, по моєму, неосторожно, в данім случаю небезезпечне; а передусім – безхосенне" [7, с. 669].

Так, позиція Галицького митрополита була суголосна з баченням політичної ситуації Михайлом Тишкевичем, який був щирим патріотом і дуже багато зробив для збереження та розвитку української культури. Перебуваючи в Швейцарії, М. Тишкевич у листі від 3 січня 1918 року висловив А. Шептицькому свої міркування стосовно розвитку подій в УНР і бажання, "щоб соціалізм не зв'язав України і наново не віддав під московське ярмо" [6, с. 668]. Адже "царі вирвали Україні її грамоти, а революція може вирвати її душу" [6, с. 668]. Особливо непокоїть М. Тишкевича можливість прилучення Галичини до Росії, тому пропонує "улагодити на Волині плебісцит, як

в Курляндії і Литві, який би запротестував проти прилучення до Росії, а зажадав би прилучення до Галичини? Галичина повинна остатись українським Піємонт. При Австрії, а не Польщі, з архикнязем на чолі, – хто знає, що ще чекає нещасну Україну? Федерація з московською Анархією? Не дай Боже!" [6, с. 668].

Думка А. Шептицького стосовно державного ладу в Україні була важливою для багатьох політиків та громадських діячів. У цьому контексті цікавим є лист Григорія Микетея (громадсько-політичного діяча, співробітника секретаріату закордонних справ ЗУНР у Відні) від 2 лютого 1918 року до А. Шептицького. У листі йшлося про суспільно-політичну ситуацію в Східній Галичині й УНР та необхідність утвердження самостійної об'єднаної України. Г. Микитей, аналізуючи ситуацію в Східній Україні, був переконаний, що "одинокорієнтація для нас і на далі повинна бути чисто самостійницька. Чому?! Констатую, що вісти про анархію на Україні – се видумки Троцького-Бронштейна та показуються неправдивими, що не лиш У. Центр. Рада та Секретаріат і далі удержуються, противно, що Україна виступила зовсім як суверенна й незалежна держава" [5, с. 671]. Водночас Г. Микитей розглядає можливість захоплення влади в Києві більшовиками, але це не лякає його: "І навіть, хочби прийшли до влади в найгіршій разі укр. большевики, то справа самостійности вже пересуджена – (особисто сього не бажав би я). Але стверджую, що центральні держави і тепер і на будуче потребують конечно України – вона, однак, без них може обійтись. Коли б навіть большевики оволоділи Україною, то вони для неї не так страшні, як в першій мірі для укоронованих голів центральних держав, бо тоді б зі звичною силою вели б свою пекольну акцію соціалістичного комунізму, щоби викликати переворот в Австрії і Німеччині, се вже вони тепер роблять, що ж доперва тоді. Центральним державам, отже, більше залежить на удержанню "буржуйної Ради", як самим може українцям. Се перше підчеркаю, тим більше, що про сей страх перед большевиками, – мене як офіцера втаємничено, отже добре здаю собі з сього справу" [5, с. 672].

Сприйняття Г. Микетеєм ситуації в Україні було дещо оптимістичним. Окрилений перемогою УНР, політик вірив у сильну військову й політичну позицію держави: "України визволити не треба, вона Є, військо теж має власне, отже, коли має вона ратувати центральні держави в прикрій для них хвилі, та допомагаючи при "durchhalten", тож чи її тим більшим правом не належиться Східна Галичина" [5, с. 672].

А. Шептицький теж радів утвердженню Української Народної Республіки 22 січня 1918 року в Києві, сподіваючись на можливість

відродження Соборної України й приєднання Галичини до УНР. У зв'язку з цим ним та єпископами Григорієм Хомишиним та Йосафатом Коциловським було написано Спільне Пастирське послання до духовенства й вірних про завдання Церкви і народу в післявоєнний період (від 21 лютого 1918 року). А. Шептицький акцентував на необхідності визнання українського народу окремим і незалежним від великоросійського всіма громадянами, а також священиками всіх обрядів, які мають враховувати це, виголошуючи проповіді для мирян: "В виду змін і прояснень, які спричинила світова війна, та кличів принятих цілим культурним світом про самоозначене народів, погляди тих священиків, які уважали наш нарід за оден нарід з російським, во всіх народних питаннях мусіли підпасти змінам і зблизити їх до загалу нашого духовенства. Від хвилі упадку царату, переворотів в Росії і признання цілим світом Українського народу за нарід самостійний, відмінний від великоруского, стаєся неможливий той розділ в народних понятях, який ділив наше духовенство до війни" [10, с. 447]. На переконання єпископів Греко-Католицької Церкви надалі не можна керуватися засадами, якими керувалися перед війною "найбільше умірковані члени москвофільської чи староруської партії" [10, с. 447], оскільки це означало б "безумовно шкодити нашому народови і противитися його добру" [10, с. 447].

А. Шептицький наголосив, що особисті, політичні чи національні переконання священиків не повинні впливати на їх проповідницьку діяльність. Галицький митрополит висловив вимогу до священиків всіх віросповідань перейнятися українським національним духом та ідеями, близькими цілому народу: "Священики, які мали би інші почування національні як весь нарід, є в совісти обов'язані примінитися в цілій зовнішній праці до всіх прочих, свої особисті пересвідчення мусять в праці залишити і во всім примінитися до народа, якого суть душпастирами. Ми такої праці жадали би від кожного німця, француза чи бельгійця, якому мали би повірити душпастирство над українським народом, ми не могли би позволяти на яку-небудь агітацію політичну чи національну, противну національним почуванням українського народа. Такої самої праці будемо домагатися і від кожного священика, що належав до т. зв. москвофільської чи староруської партії. Будемо домагатися, щоби без взгляду на які-небудь особисті національні пересвідчення не ставляв ніхто ніякої перепони в всестороннім розвитку національного життя і культури українського народа; а навпаки служив йому і зичливо відносився до всіх його справ. З сего не випливає, щоби ми на священиків накладали якісь політичні обов'язки. З натиском стверджуємо, що працю в Церкві вважаємо за

найважнійший, найсуттєвіший обов'язок священика" [10, с. 447]. 1 листопада 1918 р. митрополит Андрей приймав групу січовиків-старшин і благословив утворення Західно-Української Народної Республіки.

Всебічну працю А. Шептицького для українського народу вдало охарактеризував В. Лаба: "Не було української людини, яка не користувалася б безпосередньо, чи бодай посередньо, ділами Великого Митрополита: не було української установи, яка постала б і діяла б без піддержки Митрополита. Великий Митрополит робив для українського народу те, чого не міг зробили ніхто інший. Він один мав усі дані бути провідником народу – і ним був". [4, с.52].

28 лютого 1918 року А. Шептицький виступив в австрійській Палаті Панів з оцінкою Брест-Литовського мирного договору. Зокрема, Галицький митрополит схвалив приєднання Холмщини до УНР як цілком правильне й умотивоване історичним розвитком рішення. А. Шептицький наголосив, що "всі українці вважають Холмщину старою українською територією, яка не тільки що є етнографічно тісно пов'язана з Україною, але також на протязі століть була інкорпорована в українську державу. Пригадую лиш часи Київського князівства й королівства Галицького та Володимирії" [12, с. 676]. Будучи одним з трьох українців, включених до складу Палати Панів, А. Шептицький часто звертався до політичних тем, відстоюючи інтереси свого народу. У своїй промові 28 лютого 1918 року митрополит Андрей наголосив на двох можливих сценаріях розвитку політичних подій в Україні, коли Австро-Угорщина мала вибрати собі союзника. Він порівняв позиції двох партій, які змагалися між собою за владу, і переконливо довів, що керівництво УНР запропонувало цілком прийнятні умови співпраці з Австро-Угорщиною. Натомість більшовики дбали лише про власні політично-ідеологічні інтереси: "Коли ж у мирних переговорах було до діла з двома партіями, з котрих одна вимагала майже все, друга за те лиш дещо, що ж можна було зробити кращого, як поступитися перед одною в одному й, тим самим, змусити другу поступитися у всьому? Большевики, іменно, вимагали всього: вони хотіли накинути ... народам центральних потуг всі свої большевицькі принципи. Вони намагалися зробити Австро-Угорщину й Німеччину большевицькими. Українці, зате, вимагали лиш одного, що з їхньої точки зору вимагало лиш резигнацію з анексії" [12, с. 676]. А. Шептицький вважав великим успіхом встановлення миру між УНР та Австро-Угорщиною. Ця подія, на його думку, була надзвичайно важливою для всього східного фронту й мала наблизити перемир'я з Румунією й загалом сприяти встановленню миру в Європі. Галицький митрополит визначив як провідну

ідею Берестейського договору окреслення етнографічних границь територій. Водночас, він наголосив, що це буде не до вподоби тим країнам, які прагнуть бути імперіями: "Принцип географічного обмежування не може подобатися тим, які звикли до гегемонії над іншими" [12, с. 678]. На думку А. Шептицького, гегемонія одного народу над іншими має залишитися в минулому й зникнути, як пережиток війни, однак, як відомо, згодом політика СРСР була побудована саме на такому принципі.

Андрей Шептицький відстоював інтереси українського народу за різних соціально-політичних обставин, часто всупереч дискримінаційній політиці тієї чи іншої держави. Багато зусиль для утвердження прав і свобод українського народу доклав Галицький митрополит, ведучи діалог з владою Польщі в різні історичні періоди.

28 червня 1919 року Польща підписала Малий Версальський трактат (інша назва – Трактат про меншини), який зобов'язував цю країну забезпечити всім своїм громадянам, незалежно від національності, раси чи віросповідання, охорону життя, свободи, рівність перед законом, а також мав гарантувати свободу релігійного віросповідання й вільний доступ до адміністративних посад та професій. Галичина була на той момент частиною Польщі, а цей документ передбачав безперешкодне використання мов національних меншин у публічному і приватному житті. Однак польські політичні еліти недбало поставилися до Малеого Версальського трактату, вважаючи свободи для нацменшин, проголошені тут, зайвими. На їх думку, для посилення Польщі як європейської держави слід прагнути асиміляції нацменшин, їх вливання до "основної" (польської) нації, у такому ракурсі українці (та інші нацменшини) сприймалися як неповноправні громадяни. Відтак багато нацменшин Польщі почувалися обдуреними й обкраденими у своїх правах після Першої світової війни, адже раніше, як відомо, імперія Габсбургів "забезпечувала їм культурну та релігійну автономію поряд із формальною рівністю у політичних правах" [2, с. 91].

Недовіра польського уряду до українців була обумовлена також існуванням імовірності приєднання Галичини до СРСР, до якого вже увійшла Східна Україна. Відповідно політика Польщі 1919–1925 років. мала на меті розмежувати українців по обидва боки кордону через запровадження різноаспектних процесів асиміляції в Західній Україні – через мову, культурні цінності, релігію, нав'язування своїх стереотипів мислення.

26 серпня 1919 року А. Шептицький разом з кількома єпископами написав Спільне Пастирське послання "До духоуєнства й вірних про

жертви українського народу в українсько-польській війні". Згадуючи про тяжкі втрати в Першій світовій війні, Галицький митрополит аналізує ту суспільно-політичну ситуацію, в якій опинилася Галичина: "Ми ще не встигли вилічити тяжких ран, завданих попередньою війною, коли нова війна, гірша від першої, перейшла знищенням цілу нашу вітчизну. Нещасливий для нас був її оборот. Польські війська заняли цілий край. Оден Бог знає, кільки прийшлося перетерпіти нашому бідному народови. А до нещастя війни прилучаються інші. Тисячі невинних жертв мирного населення ув'язнені по тюрмах гинуть на пошести або голодують і зносять невисказані фізичні і моральні терпіння. Видається, що весь нарід сказаний на загладу. Премного убійств і грабунків уходить безкарно. П'ятох священників замордованих, а сотки їх в'язнених або вивезених. Много церковей, найчільніші монастирі зрабовані. Множество парохій позбавлених душпастирів" [9, с. 453]. Галицький митрополит, не лякаючись переслідувань польської влади, мужньо говорить правду про ті страшні події, жертвами яких стали його земляки. Він закликає українців стійко витримати це випробовування, послане Богом, проаналізувати своє життя й спробувати віднайти опосередковану причину теперішнього стану речей і у власних діях та життєвих цінностях. Митрополит Андрей передусім має на увазі атеїзм, матеріалізм, егоїзм симпатії частини населення до більшовицької ідеології: "Коли приходиться нам днесь тяжко терпіти, то може в части з вини людей, що не лишень без Бога хотіли зачинати працю для будучини народа, але і прямо зачати боротьбу проти Божого закона, проти Бога і проти Його св. Церкви, заким еще дана була можливість якої-будь ширшої, тривалішої праці. Здається, що терпимо і через тих, що більше дбали о свою наживу, чим о добро народу, що не уміли для загального добра, з любові до ближних, пожертвувати власну користь. Правдоподібно з нашої вини безхосенними стали досі найкрасші жертви найбагородніших наших синів, що впали в обороні вітчизни" [9, с. 453–454].

Послання "До духовенства й вірних про жертви українського народу в українсько-польській війні" мало в першу чергу морально-етичне спрямування, автори прагнули переконати вірних у тимчасовості цієї складної ситуації й необхідності дотримання християнських приписів: "Одного лиш потреба, щоб весь нарід зрозумів конечність повернути до Господа Бога, щоби всі поставили собі метою життя, дбати передусім о Боже Царство, о Божу праведність, о справедливість і правду, щоб зрозуміли, що основою життя є Божі правди, які запевняють обичайність одиниць і народів. Іншою дорогою не дійде ніхто до багородних і тривалих успіхів. Нехай терпіння нинішньої

хвилини будуть для нас наукою історії. Надією вносимся над всі труднощі і всі болі в сильнім пересвідченню, що крестна дорога, се дорога спасення, що лиш через терпіння доходиться до тривалого добра. Не упадаймо на душі. Боронімся перед зневірою" [9, с. 454].

У лютому 1930 року Андрей Шептицький написав пастирське послання "Про переслідування християнської віри в Радянській Україні, Білорусії й Росії", намагаючись привернути увагу громадськості до безчинств, що коїлися в СРСР протягом 1919–1929 років. "Святотатська боротьба на Радянщині проти Всевишнього Бога й усякої релігії, а передусім християнської віри, збільшається майже з кожним роком, і доходить до так шаленого нехтування всяких Божих правд і людських приписів етики, приличности чи навіть людяності, що видається, перебрала всяку міру. Горстка злочинців, що завдяки дивним обставинам змогла захопити в свої руки всяку владу у Москві, а відтак військовою силою заняла цілу Велику Україну, поставила собі за задачу боротися проти Бога, проти людської совісти й усього того, що є якою-небудь благороднішою чи вищою ідеєю" [11, с. 462]. А. Шептицький з боєм пише про знищення церков і релігії, про переслідування священників і глумління над християнською ідеологією. Митрополит наголошує на нетерпимості більшовиків до священнослужителів усіх обрядів і зазначає, що радянська влада "переслідувала на рівні католицьку Церкву чи нашого, чи лат. обряду, як і Церкву православну, старовірців, чи яке-небудь інше християнське ісповідання, чи секту, замінюючи храми Божі на кіна, шпіхлірі, салі чи по prostu не допускаючи в них до ніякого Богослуження. Під яким-небудь позором засуджували (з процесами чи без них) священників на смерть, на довголітню в'язницю або на вислання до страшної тюрми на Соловецьких островах" [11, с. 462]. Репресії, яким піддавалася українська інтелігенція і священники зокрема, боляче сприймалися А. Шептицьким. Галицький митрополит співчував співвітчизникам, що жили на території СРСР, але допомогти їм міг хіба молитвою та гнівними інвективами, адресованими комуністам.

Особливо продуманою була система виховання молоді, якій більшовики прищеплювали атеїзм – забороняли вивчення релігії в школах, а завданням вчителів було "впоювати в молоді душі ненависть до Бога й релігії" [11, с. 462]. За спостереженням А. Шептицького, мільйони дітей захочували до злочинів, "відбираючи їм всякі навіть природні етичні принципи і викривлюючи їх поняття про Бога, про релігію, про справедливість, слушність, моральність" [11, с. 463].

Аналізуючи політику більшовиків у Східній Україні, А. Шептицький усвідомлював незворотність запущеного процесу духовної

руйнації й антиукраїнської політики і зауважував, що більшовики "доправили християнський нарід до крайньої розпуки. Видавалося, що по 10 літах такої влади, проповідники того безбожного і свято-татського правління опам'ятаються й зрозуміють, що й самих себе й нарід ведуть до заглади. На жаль, так не сталося. Останні місяці принесли нові переслідування, нові численні церкви замкнені, нові ув'язнення священиків. Спалено і знищено безліч св. Ікон, знесено неділю й насилувано робітників і учеників шкіл працювати у святі дні, а робітників і урядників змушувано під карою позбавлення карток на хліб, одіж і мешкання, – без яких майже не можна жити, – до підписання формального акту відступлення від віри й ненависти до Господа Бога. Тепер, здається, вже всі священики й інокіни нашого обряду в тюрмах, а одинокий і останній священик нашої Єпархії о. Микола Щепанюк, що в Києві від літ з пожертвуванням працював для наших вірних, вже засуджений на 10 літ. І мабуть, вже висланий на Соловецькі острови" [11, с. 463].

Вразило Митрополита також глумління над християнськими цінностями, нехтування традиціями та звичаями, нівелювання ментальності українського народу. А. Шептицький у своїх посланнях детально описує безчинства, які відбувалися в СРСР, і дає їм належну оцінку. Як особа духовна Галицький митрополит закликає українців молитися за спасіння людських душ, які зазнали жорстоких переслідувань, й "випросити у Господа пільги для бідного народу, що стогне під страшним ярмом і щоби вкінці устав той великий і страшний Божий допуст та щоби одиниці й народи якнайскорше вернули до одинокої загороди, св. католицької Церкви, одинокого Спасителя й Ізбавителя Господа нашого Ісуса Христа" [11, с. 463].

Отже, у пастирських посланнях А. Шептицького, його листах, виступах в Австро-Угорському парламенті ми знаходимо об'єктивну оцінку тих історичних процесів, які відбувалися в Україні в період революцій та міждержавних протистоянь. Політична позиція митрополита Андрея завжди була вираженою, об'єктивною, спрямованою на захист інтересів українського народу. А. Шептицький покладав великі сподівання на УНР та ЗУНР, вірив у можливість утвердження незалежної Української держави й докладав багато зусиль для підтримання патріотичного духу серед населення Галичини. Підтримуючи тісні взаємозв'язки з політиками УНР, А. Шептицький намагався вберегти Україну від руйнівної політики більшовиків, усвідомлюючи руйнівний вплив ідей атеїзму та комунізму. На жаль, сумні прогнози, пов'язані з соціалістичним режимом, здійснилися, і А. Шептицький яскраво описав постреволуційні реалії у пастирському

посланні "Про переслідування християнської віри в Радянській Україні, Білорусії й Росії".

Література

1. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії / Міхал Вавжонек. – Рим : PP Basiliani - via San Giosafat 8 (Aventino), 2006. – 230 с.

2. Гентош Л. Ставлення митрополита Андрея Шептицького до "паціфікації" 1930 р. [Електронний ресурс] / Ліліана Гентош. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/images/archiv/21/UM-21-Hentosh.pdf>. – Назва з екрана.

3. Гладка Г. Л. Суспільно-політична діяльність митрополита Андрея Шептицького (1899–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Гладка Г. Л. ; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2000. – 18 с.

4. Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький. Його життя і заслуги / В. Лаба. – Львів : Свічадо, 1990. – 62 с.

5. Лист громадсько-політичного діяча, співробітника секретаріату закордонних справ ЗУНР у Відні Григорія Микитея до митр. Андрея Шептицького про суспільно-політичну ситуацію в Східній Галичині й Радянській Україні та необхідність самостійницької орієнтації (1918 р., лютого 2, Львів) // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Вид-во отців василіан "Місіонер", 1998.

Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – 1998. – С. 670–675.

6. Лист дипломата УНР Михайла Тишкевича до митр. Андрея Шептицького про становище в Україні після революції (1918 р., січня 3, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Вид-во отців василіан "Місіонер", 1998.

Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – 1998. – С. 668.

7. Лист митр. Андрея Шептицького до дипломата й посла УНР графа Михайла Тишкевича про майбутнє Української держави (1918 р., січня 25, Львів) // Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Видавництво отців василіан "Місіонер", 1998.

Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – 1998. – С. 668.

8. Лист дипломата УНР Михайла Тишкевича до митр. Андрея Шептицького про становище в Україні після революції (1918 р., січня 3, Львів) / Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Видавництво отців василіан "Місіонер", 1998.

Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – 1998. – С. 668.

9. Спільне Пастирське послання митр. А Шептицького та ін. єпископів до духовенства й вірних про жертви українського народу в українсько-польській війні" (1919 р., серпня 26, Перемишль) / Митрополит Андрей Шептицький

Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Видавництво отців василіан "Місіонер", 1998.

Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – 1998. – С. 453–454.

10. Шептицький А. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до духовенства й вірних про завдання церкви і народу в післявоєнний період (1918 р., лютого 21, Львів) // А. Шептицький // Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Вид-во отців василіан "Місіонер", 1998.

Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 1 : Пастирське вчення та діяльність. – 1998. – С. 445–452.

11. Шептицький А. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького про переслідування християнської віри в Радянській Україні, Білорусії й Росії (1930 р., лютого 25, Львів) / А. Шептицький // Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Видавництво отців василіан "Місіонер", 1998.

Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 1 : Пастирське вчення та діяльність. – 1998. – С. 462–464.

12. Шептицький А. Промова митр. Андрея Шептицького в австрійській Палаті Панів про перемир'я у Бересті Литовському (1918 р., лютого 28, Відень) / А. Шептицький // Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899–1944 : у 2 т. – Львів : Вид-во отців василіан "Місіонер", 1998.

Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 2 : Листування. – 1998. – С. 675–680.

УДК [94(477):340.13](09)"19"

О. М. Грибенко

Державний устрій у законодавчих актах в період Гетьманату П. П. Скоропадського: історичний аспект

У даній науковій публікації досліджується законотворча діяльність вищих гілок влади щодо розбудови Української державності за добу гетьманату П. Скоропадського. Розкриваються особливості конституційно-правового регулювання державного устрою у нормативно-правових актах Української Держави (квітень-грудень 1918 р.).
Ключові слова: конституційно-правовий акт, монархія, Рада Міністрів, Державна канцелярія, громадянин, Генеральний суд України (Державний сенат), військове, земельне законодавство.

В данной научной публикации исследуются законодательная деятельность высших органов власти по развитию украинской государственности в период гетманата П. Скоропадского (апрель-декабрь 1918 г.). Раскрываются особенности конституционно-правового регулирования государственного устройства в нормативно-правовых актах Украинского государства (апрель-декабрь 1918 г.).
Ключевые слова: конституционно-правовой акт, монархия, Совет Министров, Государственная канцелярия, гражданин, Генеральный суд Украины (Государственный сенат), военное, земельное законодательства.

This scientific publication examines the legislative activity of the highest authorities on the development of Ukrainian statehood in the period of the Hetmanate P. Skoropadsky (April-December 1918). The features of the constitutional and legal regulation of the state building process in the regulatory legal acts of the Ukrainian state (April-December 1918) are disclosed.

Key words: constitutional legal act, monarchy, Council of Ministers, State Chancellery, citizen, Gerry Court of Ukraine (State Senate), military, land legislation.

Даною проблематикою займалися історики О. М. Грибенко, К. Костів, І. Ф. Курас, А. Г. Слюсаренко, А. Яковлев та юристи Т. О. Подковенко. Тому метою даної статті є аналіз законодавчої бази Української держави щодо до розбудови вищих гілок влади в квітні-грудні 1918 р. [1–7].

Навесні 1918 року в Україні змінилася політична ситуація. Безсилля Укрпайнської Центральної Ради в організації державного апарату, непослідовна і невдала внутрішня та зовнішня політика, голод,

економічна розруха, загострення анархо-кримінальної ситуації УНР, погіршення відносин з німецько-австрійським командуванням (невиконання зобов'язань Брест-Литовського договору), втрата влади її органів на місцях призвели до втрати прихильників і політичного підриву авторитету парламентської форми правління. По всій Україні проходили збори землевласників та підприємців, на яких звучало незадоволення політикою УНР, її соціалістичними експериментами, лунали заклики до встановлення дієздатної влади і повернення приватної власності на землю, заводи, фабрики та утворення міцної влади у формі історичного Гетьманату [3, с. 50].

Тому, коли 29 квітня 1918 року на засіданні Малої Ради УЦР приймалась Конституція УНР, в Києві відбувався з'їзд хліборобів-землевласників. Його делегати – 6432 представника від 8 українських губерній – проголосували за створення в Україні Гетьманату на чолі з генералом П. Скоропадським. Почався другий період української державності – монархічний.

Оскільки парламентська форма правління Української Народної Республіки показала цілковиту нездатність, викликає розуміння пошук П. Скоропадським такої форми правління, яка допомогла б державі вийти з важкої кризи. Спочатку для наведення порядку потрібна була диктатура, а вже потім "ні диктатура пролетаріату, ні диктатура вищого класу, а рівномірна участь всіх класів суспільства в політичному житті краю".

В "Енциклопедії українознавства" під редакцією В. Кубійовича форма Української Держави визначається конституційною монархією з гетьманом на чолі як носієм монархічної влади [4, с. 154]. А. Яковлев у праці "Основи Конституції У.Н.Р." визнає форму державного ладу за часів Гетьманату як монархію на чолі з абсолютним монархом – Гетьманом [5, с. 20]. У довіднику "Великий Жовтень і громадянська війна на Україні" Гетьманат визначався як буржуазна влада великих землевласників.

У заяві Ради Міністрів Української Держави від 10 травня 1918 року підкреслювалося, що "Гетьман не думає стати самодержавцем. Назва Гетьман – це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України" [3, с. 55].

До позитивного здобутків уряду Української Держави періоду Гетьманату варто віднести те, що з перших днів було розпочато створення правових основ її функціонування, які були визначені одразу ж у перший день приходу П. Скоропадського до влади. Своєрідність становища гетьмана, що впливала з антидержавного способу його приходу до влади, визначала форму, зміст нормативних актів нового режиму.

Основоположними документами, що заклали підґрунтя правотворчого процесу Гетьманату, стали "Грамота до всього українського народу" й "Закони про тимчасовий державний устрій України" від 29 квітня 1918 року. Цими нормативно-правовими актами визначалася форма правління, система органів влади й управління, особливості законотворчого процесу, по суті – виконували роль своєрідної конституції, оскільки окреслювали і регулювали такі основні аспекти суспільного життя, як влада, повноваження уряду, права та обов'язки українських козаків і громадян, головні засади законодавчої діяльності, основи фінансової політики та судоустрою [6, с. 12].

У "Грамоті до всього українського народу" П. Скоропадський оголошується Гетьманом всієї України, що він "взяв на себе тимчасово всю повноту влади". Замість УНР проголошувалась Українська держава. "Управління Україною, – записано у вказаному документі, – буде проводитися через посередництво призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточнім обґрунтовані нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України. Центральна і Мала Ради, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі міністри і товариші звільняються" [8].

Цього ж дня були оприлюднені "Закони про тимчасовий державний устрій України". Цим документом визначалося, що формою управління в Україні є Гетьманат. Його проект, а також "Грамоту ..." склав член Української Громади правник О. О. Палтов. За цим проектом в Україні передбачалося встановлення конституційної монархії на чолі з королем. П. Скоропадський не підтримав його і вніс до проекту низку суттєвих змін. Після цього "Закони" та "Грамота" були надруковані в першому номері "Державного вісника" від 16 травня 1918 року.

За першим законом, який отримав назву "Про гетьманську владу", Гетьман тимчасово (до скликання Союму) отримував необмежені права та зосереджував у своїх руках законодавчу, виконавчу та судову владу. П. Скоропадський визначав свою компетенцію як верховного управителя державою, ухвалював закони "... і без санкції його закон не мав юридичної сили" [7 с. 5], призначав Отамана (голову) Ради Міністрів, затверджував склад уряду, міністрів, призначав урядових осіб, керував усіма стосунками України з іншими країнами, виконував функції Верховного Воеводи української армії та флоту, оголошував надзвичайний стан, а також амністію, призначав увесь склад Генерального суду (згодом Державного сенату) тощо.

Очолюваний П. Скоропадським уряд визначав напрями своєї діяльності, здійснював галузеве державне управління під контролем гетьмана, відновлювалася судова система і законодавство

Російської імперії (мова йде про Державний сенат, що успадкував функції царського Сенату).

Наступний закон "Про закони" встановлював порядок прийняття та дії законодавчих актів. Законопроекти повинні були готувати міністерства, а після їх обговорення у Раді Міністрів вони мали подаватися на затвердження гетьманові [1, с. 115].

Другим був законом "Про Раду Міністрів і міністрів". На Раду покладалися обов'язки визначати напрями внутрішньої і зовнішньої політики України. Отаман-міністр і міністри були підзвітні Гетьманові як за загальний хід управління, так і за свій напрямок роботи, а за порушення підлягали цивільній і карній відповідальності [1, с. 117].

Третім був закон "Про Фінансову Раду", який проголошував її найвищою державною установою державного кредиту і фінансової політики. До неї мали входити на правах членів Отаман-міністр, міністр фінансів та державний контролер.

Четвертим (останній) був закон "Про Генеральний суд", який проголошувався вищим "охоронителем" закону та Вищим Судом України у справах судових і адміністративних. Генеральний суд мав оголошувати всі закони і накази уряду та слідкувати за їх виданням. Генеральний суддя призначався Гетьманом [1, с. 116].

Таким чином, за "Законами", П. Скоропадський отримав диктаторські повноваження, але вони значною мірою були обмежені присутністю німецьких окупаційних військ на українських землях. "Закони про тимчасовий державний устрій України" разом з іншими законодавчими та нормативними актами періоду Гетьманату визначали суть та структуру державного устрою в Україні з 29 квітня 1918 до січня 1919 року [10].

Аналізуючи "Закони про тимчасовий державний устрій України", можна сказати, що гетьман уособлював собою державу, виступаючи у зовнішній і внутрішній політиці як голова держави, здійснював фактично одноосібне правління і був формально незалежним у своїй діяльності.

Законодавча процедура в Українській Державі була більш розвинута в порівнянні з добою Центральної Ради. Гетьман у перших нормативних актах, на відміну від універсалів УЦР, не обмежився проголошенням лише загальних засад політики нового уряду. Одразу було визначено і конкретизовано основні положення, що стосувалися не тільки організації державної влади, але і законодавчої процедури.

2 червня 1918 року вийшов Закон "Про порядок складання законопроектів, внесення їх до Ради Міністрів, обговорення, затвердження їх та про форму і порядок оголошення законів". В цьому

нормативно-правовому акті визначалися функції уряду в процесі законотворчості, керівництво яким покладалося на Державну канцелярію й особисто на Державного секретаря. Відповідно до Закону, розроблені законопроекти надсилалися до Державної канцелярії в кількості 20 примірників, тобто до кожного члена уряду. Державний секретар мав право вносити до поданих законів свої зауваження у письмовій формі. Приймались законодавчі акти більшістю голосів, а за їх рівності – вирішальний голос мав Голова. Ті законопроекти, які потребували асигнування коштів з державної скарбниці, візувалися міністром фінансів [1, с. 125].

2 липня 1918 року Рада Міністрів ухвалює Закон "Про громадянство Української Держави", який мав 22 статті. В статті першій зазначалось: "... під громадянством Української Держави розуміється та державно-правова приналежність людини до неї, яка надає собі права й обов'язки українського громадянина" [9, с. 190]. Подвійне громадянство чи підданство заборонялося. На вибір громадянства відводився один рік (стаття 5). Закон встановлював умови, за якими дотримувалося українське громадянство (статті 8–11). Прохання про надання громадянства розглядав адміністративний відділ окружного суду, ухвалу якого можна було оскаржити в Генеральному адміністративному суді (статті 13, 14). Кожен прийнятий в українське громадянство приносив присягу на вірність Українській Державі (стаття 16). Вся повнота політичних прав в Українській Державі (громадянська служба, участь у виборах) належала лише громадянам України.

Крім того, міністри наділялися правом видавати розпорядження щодо удосконалення та пояснення законів, причому всі такі розпорядження знов-таки підлягали попередньому ухваленню Радою Міністрів.

Важливим конституційним актом був "Тимчасовий закон про верховне управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави ясновельможного пана Гетьмана всієї України" [11]. За цим законом влада переходила до Колегії Верховних правителів держави. Колегія мала складатися з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначав сам гетьман, одного вибирав сенат і одного – Рада Міністрів. Характеризуючи цей закон, можна говорити про прагнення створити механізм правового забезпечення стабільності й наступності вищої державної влади.

17 вересня 1918 року було видано Закон "Про надання міністрові внутрішніх справ, губернським старостам, столичному і міським отаманам права видавати обов'язкові постанови і накладати кари в

адміністративному порядку за порушення цих постанов". Згідно з законом, це були постанови, які стосувалися "охорони громадського порядку, спокою і доброго ладу" [12].

У своїх діях П. Скоропадський керувався не стільки ідеологічними міркуваннями, скільки реальними потребами часу. Поставивши перед собою завдання створити дієздатну державну адміністрацію, ліквідувати анархію, налагодити державне життя, гетьман спирався перш за все на заможні верстви суспільства. Почалось відновлення поміщицького господарства, яке могло дати товарний хліб. Закон "Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства" передбачав примусове використання в поміщицьких маєтках реманенту селян. Одночасно декларувалося, що в майбутньому максимум землеволодіння буде встановлено в розмірі 25 га. Поміщикам буде надано право продавати свою землю державному банку. У жовтні було засновано Вищу Земельну Комісію, очолену самим гетьманом [13, с. 1].

Основи земельного права були закладені у "Грамоті до всього українського народу": "... права приватної власності, як фундамент культур і цивілізацій, відбуваються у повній мірі, і всі розпорядження колишнього уряду, так само як і Тимчасового російського уряду, відміняються і скасовуються. Відбудовується повна свобода у виробленні купчих для наділення земельними ділянками малоземельних хліборобів".

Відносно аграрного законодавства гетьманського уряду заслугоує на увагу Закон "Про право на врожай 1918 року на території Української Держави". Згідно з цим законом, право на врожай озими, засіяної восени 1917 року, належить власникам земель, якщо земля була засіяна навесні 1918 року іншими особами, то врожай 1918 року належить цим особам, але за умови, що власник виплатить податки за поточний рік, а також поверне всі витрати з підготовчих робіт (посів) та внесу орендну плату в розмірі 1/3 середньорічного розміру за 1913–1914 роки. Для вирішення цих питань в повіті утворювалися земельна комісія. Голову призначав міністр земельних справ, а членів – місцева організація землевласників та сходи сільських рад [14].

14 червня 1918 року гетьманський уряд ухвалює закон "Про право продажу та купівлі землі поза міськими землями". За цим законом: а) кожен власник сільськогосподарських та лісових маєтностей "... має право на продаж їх без обмеження розміру"; б) державний земельний банк купує маєтності без обмеження їх кількості у тих людей, що розпродують на підставі цього Закону; в) фізична чи

юридична особа має право купівлі-продажу землі розміром не більше 25 десятин. Володіння землями більших розмірів допускалось за дозволом міністра земельних справ для промислових та громадських потреб. Догляд за виконанням закону, а також турботи про землепорядні та межові роботи покладалися на губернські та повітові земельні комітети. Залишилось право спадкоємства земельних маєтків як за законом, так і за заповітом [15, с. 4].

Отже, "Грамотою..." гетьмана було відновлено приватну власність, що визначила основні напрямки правового регулювання земельних відносин, які були спрямовані на формування міцних селянських господарств. Але складна соціально-економічна та політична ситуація призвели до великих протиріч між проголошеними гаслами і реальністю. Гетьманський режим існував лише сім з половиною місяців і досить важко було за такий короткий термін реалізувати цілі і отримати результат, який би задовольнив усі прошарки сільського населення.

Гетьманська адміністрація прагнула примусити робітників працювати більш інтенсивно. Встановлювався 12-годинний робочий день, були заборонені страйки. Завдяки жорстким заходам вдалось зменшити темпи зниження виробництва, майже на рік відтягти цілковитий розвал економіки.

В усі часи фінансова політика відігравала важливу роль у суспільному житті будь-якої держави. Основи фінансового законодавства Гетьманату було закладено 29 квітня 1918 року у "Законах про тимчасовий державний устрій України", де передбачалося створення Фінансової Ради "як вищої народної інституції для справ державного кредиту і фінансової політики" [16]. На Раду накладалися такі обов'язки: 1) визначення умов часу державних позичок; 2) розгляд справ, які торкалися державного кредиту та обороту коштів; 3) розгляд справ по фінансовій частині, які підлягали вирішенню у законодавчому порядку [17, с. 29].

10 серпня 1918 року було ухвалено Закон "Про затвердження Статуту Українського Державного банку". Завдання Державного банку були зазначені в 1 пункті розділу 1 загальних постанов "Статуту", де вказувалося: "Державний банк має на меті полегшення грошового обороту, допомогу шляхом короткотермінового кредиту державній торгівлі, промисловості та сільському господарству на Україні, а також забезпечення грошової маси". Була введена національна валюта – карбованець. Карбованець і гривня протягом існування режиму Гетьманату були основними національними грошовими одиницями української державної системи. Українська

валюта, забезпечена природними багатствами країни (головним чином цукром), стала конвертованою.

Головним завданням будь-якої держави є державний бюджет. Основним джерелом надходжень до держбюджету є податкові збори. Ці збори за часів Гетьманату налагоджувались за рахунок підвищення ставок існуючих податків та відновлення системи податкового збору. Основою регулювання механізму податкових стягнень була запозичена правова база Російської імперії. Зокрема, "Статут про податковий податок" від 6 квітня 1906 року (зі змінами до постанови уряду від 20 жовтня 1918 року); "Статут про прості податки" від 1814 року (зі змінами до постанови уряду від 30 серпня 1918 року); "Устав об акцизних зборах" від 1901 року (зі змінами від 4 жовтня 1918 р.).

Отже, в період Гетьманату П. Скоропадського основу фінансового законодавства були покладені норми законодавства Російської імперії. На нашу думку, за більш сприятливих обставин, за умов стабільної внутрішньої ситуації, заходи уряду Української Держави дали б позитивні результати.

Аналізуючи закони гетьманського уряду в галузі судочинства, простежується явна спрямованість законодавства на дореволюційну російську судову систему. Крім системи загальних судів, в Українській Державі діяли й військові суди. Процес їх формування відбувався одночасно зі створенням регулярної армії. Однак на відміну від військових інституцій, яким було властиве забезпечення громадського порядку шляхом застосування зброї чи погрози її застосування, військово-судові органи мали здійснювати правосуддя, тобто виконувати функції незалежної судової гілки влади.

Основи судової системи були визначені в "Законах про тимчасовий державний устрій України" від 29 квітня 1918 року. Генеральний суд Української Держави проголошувався "найвищим охоронцем й захисником закону та найвищим судом України для справ судочинства й адміністративних. Генеральний суд оголошує до загального відома всі закони і накази уряду, слідкуючи за законністю їхнього видання" [18, 120].

13 травня 1918 року було прийнято закон "Про титул, іменем якого твориться суд на Україні" – іменем закону Української Держави, всі закони Центральної Ради були скасовані. Судді та судові урядовці мали приймати присягу. Згідно з Законом "Про Генеральний Суд" від 2 грудня 1918 року, Генеральний суд складався з департаментів – цивільного, карного і адміністративного. Генеральний суд виконував усі функції Урядового сенату, а також касаційні функції Головного військового суду, якщо їх не було замінено іншими нормативно-

правовими актами Української Держави. Даний Закон діяв до прийняття нового закону про Державний сенат.

На початку липня 1918 року Український уряд скасував закон Центральної Ради від 17 грудня 1917 року "Про апеляційні суди" та закон від 24 березня 1917 року "Про утворення Київського Апеляційного Суду". В липні 1918 року був прийнятий Закон "Про судові палати й апеляційні суди". Були створені Київська, Харківська, Одеська апеляційні палати. Ці апеляційні палати залишалися діючими з деякими змінами: а) члени судових палат повинні мати вищу юридичну освіту і стаж роботи не менше 10 років (судовому присуді на посадах не нижче судового слідчого або товариша прокурора окружного суду, або на посаді присяжного адвоката, або мав вчений ступінь і викладав у вищих школах); б) суддям не дозволялось обіймати державні або громадські посади, крім викладання у вищих школах та виконання тимчасових доручень на державній службі; в) кандидатура подавалася міністром юстиції і затверджувалась Гетьманом; г) при Київській, Харківській, Одеській судових палатах вводилися посади скарбника і архіваріуса; г) Полтавський та Лубенський окружні суди приєднувалися до Харківської округи, а Кам'янець-Подільський та Вінницький – до Одеської судової палати. Компетенція Судових палат залишалась старою: у складі трьох постійних суддів вони розглядали апеляційні скарги на вироки та рішення окружних судів. Касаційні скарги на рішення Судових палат вносилися до Державного сенату [19].

8 липня 1918 року Гетьман затвердив Закон "Про утворення Державного Сенату", яким було скасовано Закон Центральної Ради від 2 грудня 1917 року "Про утворення Генерального суду" та було засновано в м. Києві Державний сенат "як вищу в судових й адміністративних справах державну інстанцію" [20]. Згідно зі статтею 2 даного закону, визначалися повноваження Державного сенату: а) устрій, компетенція, розмір і обсяг прав; б) переведення і провадження справ; в) порядок виконання постанов Державного сенату і порядок стосунків з іншими державними інстанціями; г) догляд за виконанням наказів Державного сенату; г) права та обов'язки і відповідальність сенаторів.

Компетенцію і повноваження Державного сенату визначались: "Учреждением Судебных Установлений", "Статутами Уголовного и Гражданского Судопроизводства" в частинах, що не суперечили законам Української Держави. Фактично закон визначав структуру Державного сенату, вимоги до сенаторів та порядок їх обрання. Також планувалося видавати "Відомості Державного Сенату".

30 травня 1918 року гетьман затверджує Закон "Про військову підсудність". На основі цього закону військовим судам Української Держави підлягали "військові за всі злочинства, зазначені у військовому статуті про кари і за ті із зазначених у загальних карних законах службових злочинств, які порушують обов'язки по службі військовій" [21, с. 175]. Компетенція військових судів поширювалась і на цивільних осіб.

21 червня 1918 року уряд ухвалив Закон "Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію". Згідно з ним, військові суди поділялись на вищі – Київський і Катеринославський та штабні – при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі військ Української Держави.

Відповідно до Закону "Про Державний Сенат" організувалась українська прокуратура, вводилися посади прокурорів і товаришів (заступників) прокурорів. Обов'язки Генерального прокурора покладились на міністра юстиції.

У системі правоохоронних органів чільне місце належало Державній Варті, створеній відповідно до Закону від 18 травня, яка виконувала функції охорони, розвідки, контррозвідки, нагляд, здійснювала силові й карні функції. Керівництво покладалося на департамент Державної варти МВС, а в губерніях і містах – старости та отамани [22].

З огляду на потребу захисту суверенітету, незалежності, недоторканості влади і території верховна влада Української Держави зобов'язана була дбати про розбудову власних Збройних сил. Гетьман, засуджуючи "революційний романтизм" УЦР, на правовій основі розпочав формування регулярної армії і флоту. Під його керівництвом був детально розроблений реальний план військового будівництва, котрий передбачав: заснування широкої мережі військових закладів, введення військової повинності, відновлення військових рангів і звань, вироблення та затвердження обґрунтованих штатно-організаційних структур всіх родів військ.

Законодавчу базу військового будівництва становили декілька нормативних актів, зокрема, це Закон "Про загальний військовий обов'язок" від 24 липня 1918 року. Згідно з ним призив до військової служби здійснювався двічі на рік – 15 листопада і 1 березня. Тривалість військової служби становила: у піхоті – 2 роки, у кінноті й артилерії – 3 роки, а на флоті – 4 роки. Служба у запасі тривала до 38 років, а в ополченні – від 39 до 45 років. Не допускались до служби особи, позбавлені судом станових прав.

У вересні Рада Міністрів і гетьман ухвалили план організації української армії, що мала складатися з 8 корпусів, кінних дивізій та

інших військових з'єднань. Передбачалося створити українську армію чисельністю близько 300 тисяч чоловік. Реформувались військові частини, що залишилися з часів Центральної Ради: Окрема Запорізька дивізія, Сердюцька дивізія, полк Січових Стрільців. Однак процес військового будівництва гальмувало командування окупаційних військ, яке боялося створення в Україні власного сильного війська.

Влітку 1918 року гетьман наказав військовому міністерству відновити організацію козацтва як основного резерву військ. 16 жовтня 1918 року гетьман своїм Універсалом відновив козацтво як окремий стан, хоча військо було нечисленним.

Важливе місце в збройних силах належало Чорноморській флотилії. Гетьманському урядові вдалося після довгих переговорів здобути згоду німецького уряду на передачу Україні військових кораблів Чорноморського флоту, які були захоплені німцями. Але широким планам гетьмана не судилося збутись – формуванню української армії та флоту перешкоджала Німеччина, яка боялась створення сильної української армії.

8 листопада 1918 року Рада Міністрів ухвалила "Статут військової повинності". Юнаки віком від 15 років і вище мали право вийти з українського громадянства лише після відбуття військової повинності. За цим "Статутом" також передбачалось позбавлення їх активного виборчого права, права обиратись до законодавчих і громадських установ при перебуванні на службі. Але надавалося пасивне виборче право (вибиратися на виборні посади), за умови тимчасового звільнення з військової служби [23, с. 264].

В цілому, військове законодавство в період Гетьманату П. Скоропадського було найрозвиненішим і становило вагому частку усіх законодавчих актів, прийнятих в Українській Державі.

Скоропадський намагався удосконалити державний апарат. В основу вимог до державних службовців були покладені не їхні політичні уподобання, а професійні ознаки. Відповідно до Закону "Про порядок призначення на державну службу" від 25 травня, кожен, хто перебував чи вступав на державну службу, а також військові та судді мали приносити "урочисту обітницю" на вірність Українській Державі.

Вражають досягнення Скоропадського в галузі освіти та культури. У більшості шкіл було введено українську мову, у жовтні 1918 року в Києві та Кам'янці-Подільському відкрили два нові українські університети, заснували Національний архів, Національну бібліотеку, Український історичний музей, Український театр драми і опери, Державний симфонічний оркестр та хорову капелу. У листопаді 1918 року

утворили Українську академію наук, президентом якої став В. Вернадський. На Церковному соборі у Києві проголошено Українську автокефальну церкву на чолі з митрополитом Василем Липківським.

Дослідження нормативно-правової бази періоду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського свідчить, що за сім з половиною місяців була встановлена власна правова система. Гетьманська держава мала окреслену територію, уряд, вона впевнено виходила на міжнародну арену. Було започатковано українську грошову систему, пожвавилось економічне життя, створювалась власна армія.

При всій неоднозначності оцінок політична діяльність П. Скоропадського заслуговує на увагу саме з позицій розбудови Української Держави. Подібно до всіх урядів доби національно-визвольних змагань 1917–1920 років Гетьманат має характер експерименту. Українська Держава базувалася на поєднанні монархічних, республіканських та диктаторських засад, що, у свою чергу, було виправданим. Як свідчить історичний досвід, авторитарна політична система має і свої переваги, які набувають особливої ваги в екстремальних ситуаціях, що чітко простежується на прикладі гетьманської влади.

В цілому ж характер правового поля, яке народжувалося на даному етапі державотворення, задекларовані наміри нового уряду свідчили про те, що кінцевою метою державного будівництва гетьман вважав формування громадсько-правового суспільства, в якому пріоритетними були б закони на право власності.

Як свідчить аналіз, законодавча процедура в Українській Державі була більш розвинутою, порівнюючи з Українською Центральною Радою. Гетьманат у перших нормативних актах, на відміну від універсалів Української Центральної Ради, не обмежився проголошенням лише загальних засад політики уряду. Одразу було визначено і конкретизовано основні положення, що стосувалися державної влади, прав і обов'язків громадян Української Держави, законодавчої процедури, фінансової політики, судочинства.

Література

1. Грибенко О. М. Нормативно-правова база державотворчих процесів 1917–1918 рр. : хрестоматія з дисципліни "Актуальні питання української революції 1917–1921 рр." : у 2 т. – Глухів : ГНПУ ім. Олександра Довженка, 2017.

Т. 1. – 2017. – 265 с.

2. Курас І. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) / І. Ф. Курас // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2001. – 246 с.

3. Грибенко О. М. Державотворчі процеси в Наддніпрянській Україні в 1917–1921 рр.: історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / Грибенко О. М. ; Національний аграрний університет. – К., 2007. – 279 с.
4. Слюсаренко А. Г. Історія Української Конституції / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К. : Т-во "Знання" України, 1993. – 192 с.
5. Яковлев А. Основи Конституції УНР / А. Яковлев. – Нью-Йорк : Говерла, 1964. – 63 с.
6. Подковенко Т. О. Становлення системи законодавства України 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних вчень / Подковенко Т. О. ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 19 с.
7. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політико-державна якість / К. Костів. – Торонто, Канада, 1964. – 186 с.
8. Закони про тимчасовий державний устрій України // Державний вісник. – 1918. – 10 травня.
9. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року) : документи і матеріали : у 2 т., 3 ч. / упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін. – К. : Темпора, 2015. Т. 2. – 2015. – 411 с.
10. Закони про тимчасовий державний устрій України // Державний вісник. – 1918. – 16 травня.
11. ЦДАВОУ, ф. 1064. Рада Міністрів Української Держави, оп. 1, од. зб. 284, арк. 1–4. Тимчасовий закон про верховну владу на випадок смерті, важкої хвороби і перебування межами ясновельможного пана гетьмана всієї України.
12. ЦДАВОУ, ф. 2208. Міністерство внутрішніх справ Української Держави, оп. 6, од. зб. 151, арк. 10. Закон "Про надання міністрові внутрішніх справ, губерніальним старостам, столичному і міським отаманам права видавати обов'язкові постанови і накладати кари в адміністративному порядку за порушення цих постанов".
13. Законодательные акты 1918 г. Законы Украинской Державы (Законы, постановления, инструкции, циркуляры). – Одесса : Неофициальное издание "Практическое правоведение", 1918. – Вып. 6, июль. – 40 с.
14. ЦДАВОУ, ф. 1062. Міністерство земельних справ Української Держави, оп. 1, од. зб. 37, арк. 18, 24. "Про право на врожай 1918 року на території Української Держави".
15. ЦДАВОУ, ф. 1061. – Міністерство земельних справ Української Держави, оп. 1, од. зб. 334, арк. 19. Тимчасовий закон про продажу та купівлі землі поза міськими оселями".
16. Державний вісник. – 1918. – 16 червня.
17. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) / П. П. Гай-Нижник. – К., 2004. – 430 с.

18. Вовк Ю. Є. Судові органи Української Народної Республіки та Української Держави (1917–1920 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 Теорія та історія держави і права; історія політичних вчень / Вовк Ю. Є. ; Львів. ун-т. – Львів, 2000. – 190 с.

19. ЦДАВОУ, ф. 1064. Рада Міністрів Української Держави, оп. 1, од. зб. 249, арк. 1зв. "Про судові палати й апеляційні суди".

20. ЦДАВОУ, ф. 1064. – Рада Міністрів Української Держави, оп. 1, од. зб. 240, арк. 1зв. "Про утворення Державного Сенату".

21. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Римаренко Ю. І. (відп. ред.) та ін. – К. : Довіра : Генеза, 1996. – 420 с.

22. Тимчасова постанова про заміну існуючих законів про міліцію і утворення Державної Варти // Державний вісник. – 1918. – 22 серпня.

23. Музыченко П. История государства и права Украины / П. Музыченко. – К. : Знання, КОО, 2003. – 500 с.

УДК 930.1:303.446.4

Д. В. Сачко

Творча та громадська діяльність Є. К. Гуменної за нацистського режиму у Києві (1941–1943 рр.)

Стаття присвячена діяльності української письменниці Докії Гуменної в умовах окупаційного режиму в Києві (1941–1943 рр.). Основну увагу приділено її роботі у відділі інформації Київської міської управи та Музей-Архіві Переходової доби, співпраці з Організацією українських націоналістів. Розглянуто погляди письменниці на діяльність Спілки українських письменників. Розкрито особливості її творчої роботи протягом 1941–1943 рр.

Ключові слова: Докія Гуменна, Друга світова війна, окупація, Спілка українських письменників, Музей-Архів Переходової доби.

Статья посвящена деятельности украинской писательницы Докии Гуменной в условиях оккупационного режима в Киеве (1941–1943 гг.). Основное внимание уделено ее работе в отделе информации Киевского городского управления и Музее-Архиве Переходного периода, сотрудничеству с Организацией украинских националистов. Рассмотрены взгляды писательницы на работу Союза украинских писателей. Изложены особенности ее творческой работы на протяжении 1941–1943 гг.

Ключевые слова: Докия Гуменна, Вторая мировая война, оккупация, Союз украинских писателей, Музей-Архив Переходного периода.

The article is devoted to the activities of the Ukrainian writer Dokia Humena in the conditions of the occupation regime in Kiev (1941–1943). The author analyzes the work of Humena in the information department of the Kyiv City Council and the Museum-Archive of transitional days, cooperation with the Organization of Ukrainian Nationalists. It is emphasized on the writer's view on the work of the Ukrainian Writers' Guild and the peculiarities of her creative work are considered.

Key words: Dokia Humenna, Second World War, occupation, Union of Ukrainian Writers, Museum-Archive of transitional days.

Друга світова війна (1939–1945 рр.) – одна з найтрагічніших подій в історії людства. Вона призвела до падіння багатьох економік та урядів, змінила міжнародну систему, а головне – забрала життя мільйонів людей і "корегувала" біографії тих, хто вижив.

Докія Гуменна – українська письменниця ХХ століття – мала можливість бути свідком військових дій та нацистського окупаційного

режиму в Україні, про що залишила докладний опис у мемуарах та романі-хроніці "Хрещатий Яр" (1956 р.). На жаль, цей доленосний етап її життя не став об'єктом вивчення українських дослідників, але роман "Хрещатий Яр", що мав на меті відтворення реалій окупаційного режиму у Києві, викликав зацікавлення українських філологів.

Свій аналіз роману-хроніці дали українські дослідники Г. Костюк [7], А. Погрібний [9], О. Коломієць [6], Т. Лопушан [8], Н. Іщук-Пузаняк [5], Н. Довганич [4], Т. Шептицька [10], О. Шостак [11] та інші. Практично всі вони відзначають реалізм та документальність твору, внутрішні переживання головної героїні, прототипом якої була сама письменниця, її роздуми про становище України у роки війни та майбутнє Української держави.

Метою даної статті є реконструкція життя, творчої та громадської діяльності Докії Гуменної у Києві в умовах нацистського окупаційного режиму (1941–1943 рр.).

На момент початку Другої світової війни та окупації Києва німецькими військами Докія Гуменна була виключена з літературного життя в УРСР через славу "куркульської агентки в літературі", "наклепниці на радянську дійсність", "куркульської провокаторки". Робота стенографістки засідань наукових установ була періодичною та не покладала на неї значних зобов'язань. Таке становище письменниці давало їй можливість вибору: евакуюватись на схід СРСР чи залишитись у Києві.

Д. Гуменна мала можливість виїхати до Уфи разом із іншими письменниками УРСР на самому початку бомбардування Києва німецькими військами. Вона розуміла: якщо на початку війни не поїде на Схід, то у подальшому єдиним шляхом стане дорога на Захід. Вона покинула місто та доїхала до Дніпропетровська, де усвідомила бажання "... бути в самому центрі подій у Києві, хоч би навіть і смерть там" [1, арк. 16]. Для жінки стало важливим бути присутньою при тривожних, але "надзвичайно цікавих" історичних змінах [1, арк. 28]. Її заворожувало навіть бомбардування барж і пароплавів, якими евакуювалось київське населення: "Скінчилось все – стало тихо і наче жаль, що все так скоро минуло, навіть не роздивились ми на виставу в небі" [1, арк. 13].

Письменниця, повернувшись у Київ, одразу зіткнулась із надзвичайно великою кількістю чуток, анекдотів та шпигунською міфологією, пов'язаних із приходом агресора. Але найбільше її вразив процес евакуації партійної верхівки та радянських "патріотів", які вивозили меблі, одяг, посуд і навіть кімнатні квіти. Тих, хто лишився в окупованому місті, вона поділяла на кілька категорій: ті, що сподівались на

відродження України (демократичної європейської держави, або націоналістичної, або комуністичної, або бажали зміни одного "гіршого" окупанта "кращим"); ті, що залишались прихильниками неподільного СРСР; ті, кому однаково, хто визначатиме долю держави, лише б мати матеріальне благополуччя [3, с. 126].

Більшість представників інтелектуального кола спілкування Д. Гуменної – письменники, критики, літератори, редактори, академіки, вчені-історики та інші – покинули місто. Протягом 1941–1943 рр. у Києві письменниця підтримувала тісні зв'язки лише зі співробітниками Інституту археології АН УРСР, які, збираючи та оберігаючи археологічні матеріали, не встигли евакуюватись: В. Козловською, яка не вірила у слов'янську слабкість, М. Макаревичем, який зберігав лояльність до радянського режиму, П. Курінним і Є. Дзбановським – бажали уникнути зустрічі з націоналістами, лише В. Горобець, мріючи про власне ательє, із нетерпінням чекав приходу німців. Але найприємнішою співрозмовницею залишалась Н. Кордиш, яка зберігала позитивний настрій та ясність думок. Інститут продовжував функціонувати, виконуючи німецьке замовлення ідеологічного характеру – науково довести перебування готів у IV столітті на території України, а отже, і право німців на її окупацію.

Літературне коло обмежувалось тими, хто залишився в Україні або переїхав до Києва – Григорієм Костюком, Іваном Багряним, Аркадієм Любченком, Павлом Нечаєм та Юрієм Лавріненком. Але всі вони намагались вижити в умовах окупації, займаючи адміністративні посади, тому об'єднатись в літературну організаційну структуру не могли.

Протягом жовтня 1941 – лютого 1942 рр. Докія Гуменна працювала референтом у відділі пропаганди в Софіївській міській управі, який скоро перейменували у відділ інформації. Оскільки було відсутнє положення про діяльність відділу, співробітники не мали чітко визначених посадових обов'язків. Ані найменшого уявлення не мала й Д. Гуменна про призначення такого відділу, про те, кого треба інформувати, про що. Основним обов'язком письменниці на цій посаді було вислуховування скарг переважно старих людей на відсутність пенсії, холод і голод. Єдиним позитивом цієї роботи стало знайомство з пенсіонеркою Г. Берло, яка була приятелькою М. Грушевського та Г. Кониського, з організатором громадського життя та Головою Секретаріату Української Далекосхідної Республіки (Республіка Зелений Клин) Ю. Глушко-Мовою, сестрами Лесі Українки. У цілому ж вона згадує цю роботу, як надзвичайно нудну: "Я мучилась на такій роботі. Нічого не робила, нічого ніхто й не вимагав..."

[1, арк. 101]. Результатом роботи ставав звіт ("інформація"-звіт) про потреби населення окупованого, але така інформація Київській міській управі була малоцікавою і навіть підлягала знищенню.

Докія Гуменна, працюючи у Софіївській міській управі, намагалась підтримувала творчі зв'язки зі Спілкою українських письменників. Остання була утворена активістами похідних груп Організації українських націоналістів ("мельниківців") у жовтні 1941 р.

Письменниця хоч досить скептично ставилась до діяльності націоналістів, деколи згадувала про них із сарказмом, називала "обмеженими мрійниками", але підтримувала їх ідею відновлення Української держави.

Причинами втрати Україною державності Д. Гуменна вважала домінування індивідуалізму в національному характері українців та їх легковірність, розбіжність у світосприйнятті українців Заходу і Сходу, як "продуктів різних окупацій" [2, с. 384], тривале панування іноземців-загарбників над нашим народом. На її думку, Другу світову війну треба розглядати як можливість оновлення України та перспективу вибороти незалежність. А отже, незважаючи на "бутафорність самостійної України" на момент окупації [1, арк. 77], письменниця вважала за потрібне підтримувати українські вияви і потуги націоналістів.

Однак Докія Гуменна, співпрацюючи зі Спілкою українських письменників, відзначала кілька недоліків у переконаннях її членів.

Перше, що вразило письменницю, – відсутність єдності в націоналістичних колах: поділ на мельниківців та бандерівців ("як сектантів і засліплених змовників-убивць" [1, арк. 78]). Вона навіть провела паралель із меншовиками та більшовиками, поміркованими і терористами. Вважала, що їх діяльність буде безрезультатною через відсутність єдності та ворожість одних до інших.

Наступне – критика та повчання представниками ОУН "збільшуваних" українців ("чіпляння ярликів"), відсутність співпраці між ними, недовіра до радянського населення. Докія Гуменна звертала увагу на те, що "підсоветська людина 23 роки мокла в кориті агітпропу й не могла за одну ніч пересякнути гаслами націоналістичного корита. Звідки ж могли взятися організатори й герої, коли залишилися ущемлені, незадоволені, репресовані, відсунуті" [1, арк. 95]. Вона наголошувала на необхідності формування в українського населення націоналістичної свідомості, спираючись на "свідоміші одиниці, що самі приходять, виявляють прихильні інтенції" [1, арк. 95]. Наприклад, на Докію Гуменну, Олега Самійленка, Павла Нечая, а не на Ганну Рогальську, яка при кожній владі могла вижити, або Андрія Жука – автора "Оди Гітлеру".

До того ж письменниця переконана, що повернулись націоналісти до Києва невідготовленими, не вивчили мислення радянської людини, адже "знатніє іностраниці... прорвались крізь німецькі заборони і брели, аби бути першими і обсадити посади" [1, арк. 95]. Д. Гуменна наголошувала, що той, хто протягом 23 років прожив чи виживав в умовах СРСР, не міг змінити своє світобачення за одну ніч. Вона про себе згадувала: "Я не маю антибільшовицьких думок, бо я ж – продукт радянської системи!.. Не маю зненависті до інших націй" [1, арк. 74]. А швидко націоналізуватися зміг лише той, хто не був щирий у Радянському Союзі, наприклад Ганна Рогольська.

Докія Гуменна була переконана: якщо від громадян СРСР відразу зажадати, щоб вони раптом стали думати так, як представники націоналістичного руху, станеться знов велика помилка [1, арк. 75]. Тому вважала за потрібне проводити ґрунтовну просвітницьку роботу з радянським населенням, яке через недовіря до новопривбульців відкидало нову ідеологію. Крім того, їх гасла та прокламації були малозрозумілими для людей, які залишились у Києві, а використання понять "Брюховеччина", "сервілізм", "провидіння" називала елементами "маячного стилю" [3, с. 167].

Викликала спантелечення у письменниці ідея О. Теліги заборонити вивчення у шкільних та університетських курсах російську літературу. Вона була переконана, що це не логічно, бо російська література є невід'ємною частиною світового культурного надбання і заборона вивчення О. Пушкіна рівноцінна забороні вивчення Шекспіра, Гете, Байрона. Освічена людина має бути знайома з їх творчістю. Така позиція Д. Гуменної відштовхнула від неї голову Спілки українських письменників та привела до звинувачень радянської письменниці у "збільшовиченні" та "несвідомості" (більшовики звинувачували у буржуазному націоналізмі). Такий підхід новопривбулих реформаторів викликав у Д. Гуменної асоціацію з більшовиками, які не терпіли інакодумства.

Неприємним для Докії Гуменної був факт самопроголошення Оленою Телігою себе головою Спілки українських письменників та одноосібним визначенням нею на установчих зборах правління спілки. Письменниця гостро реагувала на бюрократизм організації – введення перепусток для входу до Спілки українських письменників та до її керівництва. Своє розчарування новою літературною організацією вона прокоментувала у мемуарах: "... вже з'явилися нові сановники, нові корнійчуки. Тай до тих не треба було перепусток. Ще не вместилися як слід, а вже вельможаться. Що ж буде коли вони справді стануть при владі" [1, арк. 86]. Однак найбільше її обурення

викликав фаворитизм та визначення соціального статусу і рівня таланту відповідно до партійної належності. Фаворитами Олени Теліги були Юрій Музиченко і Галина Рогальська; а Дмитро Фальківський для поетеси виявився найяскравішою постаттю УРСР, бо нібито він був членом Організації українських націоналістів, а, наприклад, Григорій Косинка – ні.

Спостерігаючи за швидкою втечею з міста одних, ідейною переорієнтацією інших, догматичною затятістю новоприбулих, Докія Гуменна важко переживала відсутність сильних особистостей, здатних не лише мріяти, а й працювати, покладаючись тільки на свої сили, відмовившись від вузькопартійних чи групових інтересів. Письменниця не підтримувала жодної пануючої доктрини, вважала їх такими, що не відповідають українським потребам. Основну їх місію вбачала у потребі виявити волю до свого щастя – незалежної України.

У лютому 1942 р. відбулись арешти представників міських та районних управ, активних діячів ОУН. Серед них і члени Спілки письменників – Олена і Михайло Теліги, Іван Ірлявський та інші. Досить цинічно коментувала з часом ці події Докія Гуменна. На її думку, О. Теліга, переживши арешт у Рівному, через свою самовпевненість погубила себе і чоловіка, адже нібито була попереджена про заплановані заходи проти українських націоналістів, але відмовилась виїжджати. Д. Гуменна трактувала таку поведінку як несприйняття серйозності настроїв німців або як "екзальтоване бажання згоріти в боротьбі" [1, арк. 104]. У результаті цих подій Спілка українських письменників припинила своє існування.

У лютому 1942 р. було ліквідовано відділ інформації Софіївської міської управи, і Докія Гуменна залишилась без засобів до існування. В неї навіть з'явилось бажання добровільно поїхати працювати до Німеччини, але її відмовила сестра Олена.

За порадою Неоніли Кордиш Докія Гуменна звернулась у пошуках роботи до дирекції Музею-Архіву Переходової доби. З квітня 1942 р. вона обіймала посаду молодшого наукового співробітника.

Цей структурний підрозділ Київської міської управи було засновано 26 березня 1942 р. Директором призначено О. Оглоблина. Його письменниця знала ще зі студентських років, коли він викладав у Київському інституті народної освіти. Він та О. Грушевський привернули увагу ще молодій студентки до історії України. Особливо О. Оглоблин, бо читав лекції жакливим писклявим голосом, але українською мовою, що завжди було важливим для неї.

Основними завданнями діяльності музею-архіву були збір та опрацювання матеріалів, що демонструють перехід від радянського

режиму до німецької окупації, ведення антирадянської пропаганди, поширення думки про визвольний характер дій Німеччини в Україні.

Професійним обов'язком письменниці було відвідування різноманітних міських установ та збирання інформації, що свідчила про більшовицькі злочини, вивезені документи та інше, а також проти-лежні дані про німецьку окупаційну владу – участь німців у відновленні культурного та господарського життя в Україні [1, арк. 121].

На думку Д. Гуменної, "... цей музей – підлабузництво до німців" [1, арк. 122], він не мав жодного сенсу. Радянські наукові та адміністративно-політичні установи припиняли свою діяльність, а на їх місці з'являлись німецькі, які не надавали співробітникам музею жодної інформації про свою діяльність. У жовтні 1942 р. Музей-Архів Переходової доби було ліквідовано відповідно до рішення німецької влади, а штат співробітників був розпущений.

Після розгрому Спілки письменників взимку 1942 р. Докія Гуменна, Юрій Будяк та Павло Нечай мали бажання організувати літературне життя у Києві, навіть висловили своє бажання керівнику відділу інформації Київської міської управи відкрити букіністичну крамницю. Але отримали відмову, до того ж окупаційна влада не давала дозволів на відкриття будь-яких українських організацій.

Протягом усього періоду окупації Києва Докія Гуменна не припиняла літературної діяльності.

У 1941 р. у журналі "Літаври" було опубліковано її оповідання "Пахощі польових квітів", присвячене її пішим подорожам із Києва до Жашкова у роки навчання у Київському інституті народної освіти. Пізніше, у 1946 р., воно було перевидане в окремій збірці письменниці.

У 1942 р. за сприяння Аркадія Любченка Докія Гуменна надрукувала в журналі "Український Засів" оповідання "Зустріч у лісі". Лише після Другої світової війни вона дізнається, що редакторами журналу були Віктор Петров та Юрій Шевельов [1, арк. 109].

Протягом 1941–1943 рр. письменниця занотовувала всі події, які бачила та про які чула в Києві, маючи бажання написати оповідання про окуповане німцями місто під назвою "Вкраїно, Мати!", але знищила недописану роботу ще під час війни. Деяко із занотованого і збереженого у подальшому стало основою до роману-хроніки "Хрещатий Яр" (1956 р.).

У липні 1942 р. від саркоми померла мати Докії Гуменної. Ця подія її дуже вразила. Крім того, вона відчувала провину за неухва-ність до найріднішої людини в останні її дні, бо вимушена була ходити на роботу, а головне, нічим не могла допомогти страждаючій від болю матері. До того ж не було грошей на пам'ятник, тому вона

вирішила написати повість "Безсмертя" про життя матері [1, арк. 128], яка мала продовжити її у вічність. В основу роботи письменниця поклала мамині розповіді про своє минуле – дитинство, молодість та подружнє життя.

У результаті написання повість розрослась у роман "Діти Чумацького шляху" (1948–1956 рр.). Він став найвагомішою чотиритомною роботою Докії Гуменної. Перші три томи, які вийшли друком у Німеччині в 1948 р., були написані в окупованому Києві, а четвертий (1956 р.) – після виїду з міста.

На одних зі зборів письменників, організованих німецькою владою, Д. Гуменна читала оповідання "Барбос П'ятий". Воно викликало безліч критичних зауважень слухачів. І, як виявилось через десятки років, робота є політичною і протинімецькою. Слідчі Гестапо мали намір заарештувати письменницю, але за неї заступився Юрій Кандіїв.

Восени 1943 р. німецькі війська та адміністрація відступали з території України. Дехто, у тому числі й Докія Гуменна, вирішили виїжджати з Києва, а пізніше – і з країни. Адже була висока імовірність бути звинуваченим у співпраці з фашистами для тих, хто лишився на окупованій території. Виїжджаючи, письменниця взяла найцінніше – щоденники, рукописи, роман "Діти Чумацького шляху" та особисті речі.

Таким чином, Друга світова війна стала переломним моментом у житті Докії Гуменної. Вона залишилась у окупованому Києві, працювала у відділі пропаганди / інформації у Софіївській районній управі, Музеї-Архіві Переходової доби, брала участь у засіданнях Спілки українських письменників і навіть друкувала деякі свої роботи. Усе це могло стати приводом до подальших репресій у СРСР, тому своє майбутнє вона бачила лише на Заході (Австрія, Німеччина, США).

Література

1. Архів відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 234. Д. Гуменна, спр. 18 "Іспит пам'яті. Перша серія – (Європа). Смерч. Частина VII. Не на Схід, а на Захід. Частина VIII", 283 арк.
2. Гуменна Д. Епізод із життя Європи Критської / Докія Гуменна. – Нью-Йорк : Слово, 1957. – 143 с.
3. Гуменна Д. Хрещатий яр / Докія Гуменна. – Нью-Йорк : Слово, 1956. – 489 с.
4. Довганич Н. "Ми – всі сліпці. Бредемо у майбутнє навпомацки. Зрячі тільки в минуле": динаміка пам'яті у романістиці Докії Гуменної / Н. Довганич Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Філологія. – 2016. – Вип. 2 (36). – С. 107–113.

5. Іщук-Пузаняк Н. Постать, доля і праця Докії Гуменної / Н. Іщук-Пузаняк // Березіль. – 1995. – № 9–10. – С. 173–180.

6. Коломієць О. В. Проза Докії Гуменної (проблемно-тематичні та жанрово-стильові особливості) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01. – Українська література / Коломієць О. В. – К., 2007.

7. Костюк Г. На перехрестях життя та історії : до 70-річчя життя і 50-річчя літературної діяльності Докії Гуменної / Г. Костюк // Сучасність. – 1975. – № 3. – С. 52–71.

8. Лопушан Т. Ідея абсурдності буття в романах Докії Гуменної "Хрещатий яр" та А. Камю "Чума" / Т. Лопушан // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 7–8. – С. 19–21.

9. Погрібний А. Повернення Докії Гуменної / А. Погрібний // Українське слово: хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 3 кн. – К. : Рось, 1994.

Кн. 2. – 1994. – С. 444–458.

10. Шептицька Т. "Хрещатий яр" Докії Гуменної: київські голоси воєнного минулого / Т. Шептицька // *Studia Methodologica*. – Тернопіль : ТНПУ, 2011. – Вип. 32. – С. 223–226.

11. Шостак О. О. Досвід війни в романі Докії Гуменної "Хрещатий Яр" / О. О. Шостак // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія "Філологічні науки". – 2015. – Вип. 40. – С. 44–48.

**Розкриття взаємовідносин робітничого класу і селянства
УРСР (1946–1965 рр.) в радянській науковій літературі
другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.**

У статті проведено аналіз історіографічної розробки радянськими науковцями другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. взаємозв'язків робітництва та селянства УРСР в період повоєнного двадцятиріччя (1946–1965 рр.). Квінтесенцією їх наукових пошуків стала теза про те, що впровадження у виробництво досягнень науки і передової практики, електрифікація, застосування новітніх машин і механізмів змінило характер праці колгоспного селянства – відбулося його максимальне зближення з працею промислового робітника. Даний факт використовувався радянськими істориками для підтвердження ідеологічної концепції стирання граней класових і соціальних відмінностей. У той же час слід відмітити, що радянські дослідники будували свої дослідження на базі джерел, які багаті в чому спотворювали реальний стан справ, за паперовими показниками і звітами. В результаті їх висновки все більше розходилися з дійсністю. Незважаючи на достатню кількість праць, створених лише з наукових позицій, всі без винятку радянські дослідники продовжували залишатися всередині радянської "матриці" і вихід з неї міг здійснитися тільки за наявності кардинальних позанаукових стимулів, поява яких відбулася вже у другій половині 1980-х рр.
Ключові слова: УРСР, робітничий клас, повоєнна відбудова, історіографія, методологія.

В статье проведен анализ историографической разработки советскими учеными второй половины 1960-х – первой половины 1980-х гг. взаимосвязей рабочих и крестьянства УССР в период послевоенного двадцатилетия (1946–1965 гг.). Квинтэссенцией их научных поисков стал тезис о том, что внедрение в производство достижений науки и передовой практики, электрификация, применение новейших машин и механизмов изменило характер труда колхозного крестьянства – произошло его максимальное сближение с трудом промышленного рабочего. Данный факт использовался советскими историками для подтверждения идеологической концепции стирання граней классовых и социальных различий. В то же время следует отметить, что исследователи строили свои исследования на базе источников, которые во многом искажали реальное положение дел, по бумажным показателям и отчетам. В результате их выводы все больше расходились с действительностью. Несмотря на достаточное количество работ, созданных исключительно с научных позиций, все без исключения

исследователи продолжали оставаться внутри советской "матрицы" и выход из нее мог осуществиться только при наличии кардинальных ненаучных стимулов, появление которых состоялось уже во второй половине 1980-х гг.

Ключевые слова: УССР, рабочий класс, послевоенное восстановление, историография, методология.

The article analyzes the historiographical development of interrelations of the Ukrainian SSR workers and peasants during postwar twenty years (1946–1965) by Soviet scientists of the second half of the 1960s–the first half of the 1980s.

The subtopic of assistance and cooperation of the working class with the representatives of the Ukrainian village, whose state throughout the Soviet era had the status of "catching up" in its development in comparison with other spheres of the economy and in particular industry, remained objectively relevant in the Soviet historical science of the stagnant era. The restoration of the agricultural sector became one of the most important tasks in the postwar period and, accordingly, this process was actively covered in Soviet literature.

The assistance of the working class to the collective farm peasantry in the recovery of agriculture in Ukraine was studied by Soviet scientists of the second half of the 1960s – the first half of the 1980s in four following directions: a) the participation of workers of the tractor and agricultural machinery industry of Ukraine in the struggle for technical equipment of agriculture; b) the assistance of the working class in upgrading of the material and technical basis of the collective-farm production; c) the participation of the working class in the upgrading of machinery and tractor stations and collective farms by skilled personnel; d) the role of the working class in conducting political and cultural-mass work in the Ukrainian village. The quintessence of their scientific research was presented by the thesis that the introduction of scientific advances and best practices into production, motorization, the use of new machines and mechanisms changed the work pattern of the collective farm peasantry, i.e. it became similar to the work pattern of an industrial worker. This fact was used by Soviet historians to confirm the ideological concept of blurring the boundaries of class and social differences. At the same time it should be noted that the researchers built their investigations on the basis of sources which in many respects distorted the real state of affairs, according to paper rates and reports. As a result, their conclusions increasingly disagreed with reality. Despite a sufficient number of works created exclusively in science terms, all researchers without exception continued to remain within the Soviet "matrix" and could leave it only due to the presence of cardinal unscientific incentives, the emergence of which took place already in the second half of the 1980s.

Key words: Ukrainian SSR, working class, postwar reconstruction, historiography, methodology.

Остаточне перетворення в СРСР в 1960-х – 1970-х рр. творчої наукової роботи в установчо-бюрократичну діяльність, завершення вибудовування чіткої ієрархічної системи й обмеження істориків жорсткими політико-ідеологічними та цензурними рамками призвело до остаточного окостеніння наукової думки. В серпні 1967 р. вийшла постанова ЦК КПРС "Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві" [1, с. 237–251]. Представникам суспільних наук рекомендувалося зосередити свої сили на вивченні таких питань, як комплексне дослідження соціально-політичних проблем розвитку соціалізму і переростання його в комунізм, виявлення соціальних результатів науково-технічної революції, дослідження шляхів і форм зближення умов праці, побуту і культурного розвитку міста і села, органічної сполуки розумової та фізичної праці у виробничій діяльності, дослідження закономірностей розвитку партії і зростання її керівної ролі в комуністичному будівництві, узагальнення досвіду зміцнення союзу робітничого класу і селянства [1, т. 11, с. 244–245]. Власне, даний документ орієнтував вчених не просто вести дослідження лише в зафіксованих партійними постулатами рамках, а й, крім того, вже вказав, яких результатів вони повинні досягти. Зазначена постанова певною мірою зафіксувала на юридичному рівні тенденцію не тільки до тематичної координації, а й до вироблення механізму гальмування творчої складової наукового пошуку та остаточного скочування радянської історичної науки у сферу пропаганди і коментування. У той же час дана постанова стимулювала радянських істориків до ще більш активного вивчення тематики робітничого класу, джерел його формування, кількісних і якісних змін, його участі в розвитку промисловості і науково-технічному прогресі, зростання культурно-технічного рівня.

Метою статті є аналіз історіографічної розробки радянськими науковцями другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. взаємозв'язків робітництва та селянства в повоєнне двадцятиріччя (1946–1964 рр.).

Різні аспекти, опосередковано тотожні з предметом нашого дослідження, містяться в дисертаціях Ю. Ніколайця [2], Ю. Лаєвської [3], працях О. Додонова [4], В. Яремчука [5], Я. Грицака [6].

Об'єктивно актуальною в радянській історичній науці застійної доби залишалася підтема допомоги і співпраці робітничого класу з представниками українського села, стан якого всю радянську епоху мав статус "наздоганяючого" в своєму розвитку в порівнянні з іншими сферами економіки і зокрема промисловості. Особливо катастрофічне

становище сільського господарства України в повоєнний період. Німецькі окупанти розграбували і знищили 27910 колгоспів, 872 радгоспи 1300 МТС, відібрали у колгоспників 7,6 млн голів великої рогатої худоби, 3,3 млн коней та інше. Після вигнання загарбників в сільському господарстві республіки залишалася 1/3 довоєнного парку тракторів і комбайнів, у 2–3 рази менше за інших сільськогосподарських машин. У 1946 р. колгоспи УРСР нараховували 5567 тис. працездатних колгоспників проти 6679 тис. в 1940 р., тобто всього 85 % довоєнної кількості [7, с. 90]. Таким чином, відновлення сільськогосподарської сфери стало одним із найважливіших завдань у післявоєнний період і відповідно цей процес отримав активне висвітлення в радянській літературі.

Допомога робітничого класу колгоспному селянству в підйомі сільського господарства України вивчалася радянськими вченими другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. в чотирьох наступних напрямках: а) участь робітників тракторного і сільськогосподарського машинобудування України в боротьбі за технічне оснащення сільського господарства; б) шефська допомога робітничого класу в зміцненні матеріально-технічної бази колгоспного виробництва; в) участь робітничого класу в зміцненні МТС і колгоспів кваліфікованими кадрами; г) роль робітничого класу в проведенні політичної та культурно-масової роботи в українському селі.

Радянськими істориками наголошено на тому, що першочергове значення в питанні розширення масштабів оснащення сільського господарства новітньою технікою мав процес його електрифікації. За підрахунками дослідника Д. Ряценка, всього за роки четвертої п'ятирічки в Україні завдяки допомозі промислових робітників електрифіковано 3388 колгоспів, що склало 18 % від усієї кількості колгоспів республіки. Науковець детально змалював застосування електроенергії в колгоспному виробництві у вигляді запровадження електродоїння корів, електростриження овець, механізації подачі води та приготування кормів [7, с. 90]. Питання електрифікації українського села найбільш комплексно розглянуто в працях дослідника О. Малько [8–12]. Як зазначив дослідник, розвиток електричних ліній і створення єдиної енергосистеми республіки забезпечили значне збільшення централізованого постачання електроенергії сільському господарству. В 60-х рр. електрифікація колгоспів і радгоспів проводилася головним чином шляхом підключення до державних енергетичних систем та електростанцій, а також до сільських електростанцій збільшеної потужності. За підрахунками О. Малько, значно зріс обсяг державних капіталовкладень для сільської

електрифікації, що дозволило розгорнути в широких масштабах спорудження опорних підстанцій та ліній електропередачі сільськогосподарського призначення. Новим у сільській електрифікації 60-х рр. стало утворення механізованих колон, які виконували всі основні роботи зі спорудження електроліній, підключення сільськогосподарських підприємств до державних енергосистем, зводили сільські електростанції. Все це призвело до зростання загальної протяжності сільських електроліній в 4,4 рази, використання електричної енергії сільським господарством збільшилося в 7 разів, що значно прискорило його індустріалізацію [10, с. 88].

Вирішальна роль у технічному оснащенні колгоспного і радгоспного виробництва, надана колективами підприємств транспортного і сільськогосподарського машинобудування, комплексно висвітлена у працях В. Васильєва [13; 14]. Дослідник акцентує увагу на тому, що в перші повоєнні роки зусилля машинобудівників спрямовані на якнайшвидше відновлення промислових підприємств. У 50-ті рр. широко розгорнулася боротьба за раціональне використання внутрішніх резервів і підвищення продуктивності праці. Автором зазначено, що оснащення сільського господарства високопродуктивною машинною технікою значно підвищило рівень механізації сільськогосподарського виробництва в повоєнне двадцятиріччя [13, с. 77]. За підрахунками дослідниць В. Селунської і Т. Сивохіної, в 1965 р. на підприємствах промисловості вироблялося 380 найменувань машин [15, с. 78].

Одним з основних напрямків участі робітничого класу в повоєнному відновленні і розвитку сільського господарства, на думку радянських дослідників, стала шефська допомога колективів підприємств України в зміцненні матеріально-технічної бази МТС у 1946–1958 рр. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 9 березня 1946 р. "Про державний план розвитку сільського господарства на 1946 р." зобов'язувала промислові підприємства надавати допомогу МТС, колгоспам і радгоспам у проведенні ремонту тракторів і сільськогосподарських машин; забезпечувати їх із коштів підприємств запасними частинами, металом, інструментом, обладнанням; надавати допомогу в будівництві та обладнанні МТС; посилати в МТС ремонтні бригади. У той же час радянськими істориками встановлено, що зобов'язання, які брали на себе колективи шефних підприємств у роки четвертої п'ятирічки, зазвичай обмежувалися виробничими справами і приймалися тільки на час однієї сільськогосподарської кампанії, найчастіше посівної [16, с. 41].

За оцінками вчених Т. Дмитренко і В. Кузакова, в 60-х рр. у найбільших промислових центрах здійснена організаційна перебудова

шефської допомоги. За підшефними господарствами стали закріплювати цілі "кущі" організацій, в кожному з яких, як правило, діяли спільно колективи заводів, будівельних і транспортних підприємств, науково-дослідних інститутів або навчальних закладів, з числа яких виділялися головні підприємства, що відповідають за весь комплекс робіт. Головними зазвичай стали підприємства машинобудівної та металообробної промисловості. Істориками підкреслено, що нова структура шефських зв'язків обумовлена змінами, що відбулися в сільськогосподарському виробництві. З одного боку, як зазначили дослідники, після реорганізації МТС (1958 р.) і значного скорочення кількості колгоспів за рахунок їх укрупнення і реорганізації в радгоспи зменшилась кількість підшефних господарств. З іншого боку, збільшилась кількість шефних організацій у зв'язку зі значним зростанням великих промислових підприємств, з включенням в активну шефську роботу науково-дослідних інститутів, проектно-конструкторських, будівельних і транспортних організацій. Вчені визначили, що основним методом шефської роботи в 60-х рр. став план-договір. Він складався на основі перспективних планів, що дозволяло вчасно оформляти і приймати детально продуманий договір. Значення цих факторів у 60-х рр. все більш зростало, тобто підшефне господарство укладало договір з групою підприємств, і обсяг наданої допомоги на договірних засадах постійно збільшувався. У плані-договорі визначалися конкретний обсяг робіт, терміни їх виконання, призначалися виконавці. Підшефне господарство зобов'язувалося відшкодувати підприємству-шефу матеріальні витрати [16, с. 52]. Останній аспект особливо акцентовано простежується в радянських дослідженнях. Вченими конкретизується той факт, що питання про економічний бік відносин промислових і сільськогосподарських підприємств став найважливішим у шефській роботі. Істориками визначено, що в перші повоєнні роки акцент в шефській роботі робився на громадські засади та безоплатну допомогу. Матеріальна підтримка іноді виявлялася на договірних засадах, з частковою оплатою витрат промислових підприємств, але частіше без будь-якої оплати. Однак розширення обсягу і зміна характеру шефства поставили з початку 50-х рр. проблему компенсації промисловим підприємствам частини їх матеріальних витрат, а в 60-ті рр. роботи з господарського будівництва, електрифікації, механізації трудомістких процесів у сільськогосподарському виробництві проводились шефськими підприємствами вже в основному на принципах господарського розрахунку. У той же час радянські вчені наполягають на тому, що поява госпрозрахунку не означала приниження ролі самодіяльності, ініціативи робітників.

Розвиток громадських початків знайшло відображення в залученні до шефської роботи громадських конструкторських бюро, технічних рад, науково-технічних товариств [17, с. 428].

Участь робітників Української РСР в розвитку хімізації колгоспно-радгоспного виробництва та меліорації земель показана в розвідці О. Малько. Дослідник встановив, що розвиток індустрії мінеральних добрив значною мірою залежав від роботи будівельних організацій, що споруджували заводи і цехи для виробництва туків. Науковцем підкреслено, що під час будівництва, а також реконструкції хімічних підприємств мали місце серйозні недоліки, пов'язані з неповним освоєнням капіталовкладень, прорахунками в проектуванні, несвоечасним забезпеченням об'єктів будівельними матеріалами. У той же час О. Малько високо оцінив роботу колективів хімічних підприємств України, навів дані, згідно з якими з 1959 до 1963 р. останні виробили 1 млн т мінеральних добрив понад план, а випуск хімічних засобів захисту рослин зріс з 5,9 тис. т у 1958 р. до 12,6 тис. т у 1963 р. [18, с. 63]. Оцінюючи участь робітників у проведенні програми меліорації сільськогосподарських земель, О. Малько зазначив велику роль зміцнення виробничо-технічної бази водного господарських організацій, змалював процес побудови протягом кінця 50-х – першої половини 60-х рр. низки зрошувальних і осушувальних систем: Бортницької, Інгулецької, Трубізької, першої черги Каховської зрошувальної системи і Північно-Кримського каналу [18, с. 69]. Дослідник дійшов висновку, що важливим наслідком допомоги робітничого класу в хімізації колгоспного і радгоспного виробництва, в розвитку меліорації земель стало подальше наближення сільськогосподарської праці до праці індустріальної за рівнем фондоозброєності, організованості, кваліфікації, науково обґрунтованої технології. Дослідник Б. Ковалевський також високо оцінив внесок робітничого класу в хімізацію і меліорацію сільськогосподарського виробництва. За підрахунками дослідника, поставки мінеральних добрив за семирічку збільшилися в 4 рази, а площа зрошуваних земель в УРСР збільшилася більш ніж в 3,4 рази [19, с. 40].

Питання реорганізації машинно-тракторних станцій в 1958 р. стало одним з центральних в дисертаційному дослідженні історика І. Алексєєнка [20]. Вчений розглянув створення передумов для реорганізації МТС, назрівання умов для нових форм зв'язків робітничого класу з колгоспами, проаналізував заходи партійних організацій зі здійснення директив лютневого (1958 р.) Пленуму ЦК КПРС, який прийняв постанову "Про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій". На переконання

дослідника, перехід механізаторів і фахівців з МТС у колгоспи, закріплення їх за колгоспами значно підвищив питому вагу працівників індустріальної та інтелектуальної праці в колгоспах [20, с. 27].

Третім напрямком вивчення допомоги робітників України сільському господарству стало дослідження вкладу робітників у зміцнення МТС і колгоспів кваліфікованими фахівцями та керівними кадрами.

Варто зазначити, що за роки війни різко знизився загальноосвітній рівень сільського населення за рахунок призову в армію кваліфікованих механізаторів, керівників і фахівців МТС і колгоспів. Станом на 1 січня 1946 р. в сільському господарстві України налічувалося 16873 фахівця з вищою і середньою освітою, що становило близько половини мінімальних потреб в них. Гостра потреба в кадрах привела до того, що на керівних посадах в МТС і колгоспах значною мірою стали працювати люди, які не мали відповідної освіти, практичного досвіду та організаторських здібностей. Найбільші труднощі в перші повоєнні роки МТС відчували з кваліфікованими інженерно-технічними працівниками. До початку 1946 р. в МТС України з 4018 механіків тільки 61 чоловік (1,5 %) мав вищу освіту, 1055 чол. (26,3 %) – середню, 2902 чол. (72,2 %) механіки-практики з початковою освітою. У Житомирській, Тернопільській, Львівській, Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Ізмаїльській областях у складі кадрів механіків МТС жодного фахівця з вищою освітою [13, с. 114].

За оцінкою дослідника В. Васильєва, робітничий клас України активно включився в рух за зміцнення МТС кадрами механізаторів і інженерно-технічних працівників. У містах і районних центрах з промисловості, транспорту і будівельних організацій відбиралися робітники, інженери і техніки для проведення занять в школах і на курсах механізаторів. Вчений встановив, що всього за період 1946–1952 рр. в УРСР підготовлено 417417 механізаторів, в тому числі 270482 трактористи, 12321 бригадир тракторних бригад, 2264 механіка, 46886 комбайнерів [13, с. 116].

У той же час радянськими вченими встановлено, що в першій половині 50-х рр., незважаючи на часткові успіхи, між масштабами підготовки фахівців у навчальних закладах республіки і їх потребою на місцях існував великий розрив. У зв'язку з цим вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС зобов'язав ЦК компартій республік і партійні організації всіх рівнів підібрати і направити з промисловості інженерів-механіків для роботи в машинно-тракторних і спеціалізованих станціях як директорів, головних інженерів і завідувачів

ремонтними майстернями. Даний захід комплексно розкрито в дослідженні історика М. Шепети. Вчений акцентував увагу на тому, що поповнення колективів МТС інженерами і техніками дало можливість зміцнити їх підготовленими керівними та інженерно-технічними кадрами. Замінено значну частину директорів МТС, головних інженерів, завідувачів ремонтних майстерень, старших механіків та інших фахівців, які не мали достатньої інженерно-технічної підготовки і не могли забезпечити кваліфіковане керівництво великим механізованим сільськогосподарським виробництвом [21, с. 58]. Однак, як зазначив дослідник, даний захід також не зміг вирішити проблему зміцнення колгоспів керівними кадрами. У зв'язку з цим у березні 1955 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову "Про заходи щодо подальшого зміцнення колгоспів керівними кадрами" і звернення до всіх організацій, робітників, інженерно-технічних працівників "Про надання допомоги колгоспному селу в зміцненні відстаючих колгоспів керівними кадрами". У постанові вказувалося на необхідність відібрати і послати на добровільних засадах на керівну роботу в колгоспи не менше 30 тис. досвідчених фахівців. За підрахунками дослідника О. Кудлая, в Україні серед тридцятитисячників обрано головами колгоспів і їх заступниками 4107 чол. [22, с. 31].

Радянські історики прийшли до висновку, що приплив в українське село великого загону представників робітничого класу вніс у середовище колгоспного селянства традиції, звички, організованість, дисциплінованість і свідомість, позитивно позначився на господарську діяльність колгоспів. На підставі аналізу великої кількості документів та матеріалів зроблено висновок про те, що багато господарств і цілі райони за порівняно короткий термін ліквідували відставання та увійшли до передових [21, с. 61].

Оцінюючи роль робітничого класу в проведенні політичної та культурно-масової роботи в українському селі, радянські історики встановили, що колективи підприємств-шефів внесли значний вклад в післявоєнне відродження і зміцнення матеріальної бази сільських культурно-просвітніх установ. Вони не тільки посилали в підшефні колгоспи агіткультбригади, проводили вечори зустрічей, концерти, спектаклі та інші заходи, але і надали велику організаційно-методичну допомогу сільським клубам та бібліотекам у підвищенні рівня і посилення зв'язку виховної та культурно-масової роботи з практичними завданнями [13, с. 191].

Отже, результатом радянської історіографії з питання взаємодії робітничого класу з українським селом є теза про те, що впровадження у виробництво досягнень науки і передової практики,

електрифікація, застосування новітніх машин і механізмів змінили характер праці колгоспного селянства – відбулося його максимальне зближення з працею промислового робітника. Даний факт використовувався радянськими істориками для підтвердження ідеологічної концепції стирання меж класових і соціальних відмінностей. У той же час слід зазначити, що радянські дослідники будували свої дослідження на базі джерел, які багато в чому спотворювали реальний стан справ, за паперовими показниками і звітами. В результаті їх висновки все більше розходилися з дійсністю. Незважаючи на достатню кількість праць, створених лише з наукових позицій, всі без винятку радянські дослідники продовжували залишатися всередині радянської "матриці" і вихід з неї міг здійснитися тільки за наявності кардинальних позанаукових стимулів, поява яких відбулася вже у другій половині 1980-х рр.

Література

1. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986) : в 12 т. – 9-е изд., доп. и испр. – М. : Политиздат. – 1986.
Т. 11. – 1986. – 574 с.
2. Николаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія : дис. ... д-ра іст. наук спец. : 07.00.06 / Николаєць Юрій Олександрович. – К., 2008. – 481 с.
3. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Лаєвська Юлія Віталіївна. – Донецьк, 2008. – 218 с.
4. Додонов О. Ф. Нове бачення періодизації історії радянського робітничого класу і його історіографії / О. Ф. Додонов // Культурологічний вісник : науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – Вип. 8. – С. 67–74.
5. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / Віталій Яремчук. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту "Острозька академія", 2009. – 526 с.
6. Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: десятиліття змін / Ярослав Грицак // Україна модерна. – К. ; Львів, 2005. – Ч. 9. – С. 43–68.
7. Рященко Д. С. Організація шефства робітничого класу над селом у 1946–1950 рр. (на матеріалах Української РСР) / Д. С. Рященко // Укр. іст. журн. – 1975. – № 9. – С. 87–93.
8. Малько О. О. Робітничий клас – трудівникам села / О. О. Малько. – К. : Наукова думка, 1978. – 135 с.
9. Малько О. А. Вклад рабочего класса Украинской ССР в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства (1959–1970 гг.) :

автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 "История СССР" / Малько О. А. – К., 1974. – 33 с.

10. Малько О. О. Вклад робітничого класу в завершенні суцільної електрифікації українського села (1959–1970 рр.) / О. О. Малько // Укр. іст. журн. – 1973. – № 2. – С. 82–89.

11. Малько О. О. Участь робітничого класу УРСР в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (1959–1970 рр.) / О. О. Малько // Укр. іст. журн. – 1973. – № 10. – С. 60–69.

12. Малько О. О. Участь машинобудівників Української РСР у розв'язанні завдань технічного переоснащення сільського господарства (1959–1970 рр.) / О. О. Малько // Укр. іст. журн. – 1975. – № 9. – С. 80–87.

13. Васильев В. В. Помощь рабочего класса колхозному крестьянству в подъёме сельского хозяйства. 1945 – конец 50-х гг. (на материалах Украинской ССР) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Васильев Валерий Викторович. – Симферополь, 1984. – 247 с.

14. Васильев В. В. Роль робітничого класу України у зміцненні матеріально-технічної бази МТС (1945–1956 рр.) / В. В. Васильев // Укр. іст. журн. – 1983. – № 7. – С. 64–71.

15. Селунская В. М. Социально-политическое единство советского общества / В. М. Селунская, Т. А. Сивохина. – М. : Мысль, 1982. – 206 с.

16. Дмитренко Т. Роль рабочего класса в развитии колхозной деревни / Т. Дмитренко, В. Кузакова. – М. : Знание, 1973. – 64 с.

17. Рабочий класс и индустриальное развитие СССР / А. В. Митрофанова (отв. ред.), Ю. В. Воскресенский, Л. С. Гапоненко и др. – М. : Наука, 1975. – 487 с.

18. Малько О. О. Участь робітничого класу УРСР в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (1959–1970 рр.) / О. О. Малько // Укр. іст. журн. – 1973. – № 10. – С. 60–69.

19. Ковалевский Б. П. Дальнейшее укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период коммунистического строительства 1959–1970 гг. (на материалах Украинской ССР) : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 "История СССР" / Ковалевский Б. П. – К., 1971. – 69 с.

20. Алексеенко И. И. Деятельность КПСС по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1951–1970 гг.) : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.570 "История КПСС" / Алексеенко И. И. – М., 1972. – 45 с.

21. Шепета М. Т. Рост творческой активности рабочего класса Украинской ССР на завершающем этапе строительства социализма (1951–1958 гг.) : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 "История СССР" / Шепета М. Т. – К., 1974. – 68 с.

22. Кудлай А. С. Рабочий класс Украины в борьбе за восстановление и развитие промышленности в послевоенный период (1945–1955 гг.) : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 "История СССР" / Кудлай А. С. – Львов, 1967. – 36 с.

УДК 94:061.1ЄС:316.35-055.2

Л. М. Мицик, О. Д. Петренко

Жіночі неурядові організації в країнах Європейського Союзу

Стаття присвячена феміністським організаціям, що діють на території ЄС. Зокрема, охарактеризовано три найбільші загальноєвропейські жіночі об'єднання – Європейське жіноче лобі, "Жінки проти насилля в Європі" та "Жінки в розвитку" – та декілька їх відповідників на рівні таких країн, як Німеччина, Фінляндія, Франція та Швеція. Автори доходять висновку, що роль цих організацій полягає в дослідженні, обґрунтуванні важливості гендерних проблем у суспільному житті європейців та пошуку шляхів їх подолання.
Ключові слова: неурядова організація, лобі, фемінізм, гендерна політика, гендерна рівність.

Статья посвящена феминистским организациям, действующим на территории ЕС. В частности, охарактеризованы три крупнейшие общеевропейские женские объединения – Европейское женское лобби, "Женщины против насилия в Европе" и "Женщины в развитии" – и несколько их аналогов на уровне таких стран как Германия, Финляндия, Франция и Швеция. Авторы приходят к выводу, что роль этих организаций состоит в исследовании, обосновании важности гендерных проблем в общественной жизни европейцев и поиске путей их преодоления.

Ключевые слова: неправительственная организация, лобби, феминизм, гендерная политика, гендерное равенство.

The article is devoted to feminist NGOs in the EU. In particular, the three largest European women's associations, i.e. the European Women's Lobby, Women Against Violence in Europe (WAVE) and Women in Development (WIDE +), as well as several of their analogs in Germany, Finland, France and Swede, are analyzed. The authors concluded that the role of those organizations is to study, to substantiate the importance of gender problems in the public life of Europeans and to find ways to solve them.

Key words: non-governmental organization (NGO), lobby, feminism, gender policy, gender equality.

Політика гендерної рівності – це реформування відносин між жінками та чоловіками в усіх проявах життя суспільства. Без сумніву, як будь-який інший політичний процес, вона може бути ініційована або "згори", тобто органами влади, або "знизу", самим населенням.

Рупором останнього виступає феміністський рух, котрий на сьогодні представлений численними жіночими неурядовими організаціями (далі – НУО).

Метою даного дослідження є спроба проаналізувати діяльність жіночих НУО, що існують на території Європейського Союзу. Це важливо, по-перше, оскільки Україна прагне інтегруватись до цієї спільноти, а відтак повинна бути знайома з особливостями її громадського життя, а по-друге, встановлення гендерного паритету є ціллю й нашої держави, і тому досвід інших країн ніколи не буде зайвим.

Проблеми гендерної політики у країнах ЄС досить активно вивчаються українськими науковцями. Серед них – О. Кочемировська, О. Лосіхін, Т. Мельник, І. Оніщенко, М. Саприкіна, В. Соколов, Т. Хавлін, Т. Христова, О. Ярош. Питаннями правового становища жінок в ЄС займаються О. Дашковська, К. Левченко, М. Ставнійчук, О. Марцеляк. Однак діяльність жіночих організацій у європейських країнах майже не висвітлена. Дещо її представлено у працях Т. О. Марценюк [1; 3], яка характеризує Європейське жіноче лобі та деякі об'єднання Швеції, а також О. В. Гриценко-Веселовської [2], котра стисло описує дві найбільші феміністські НУО Фінляндії – Союз жінок та Національну раду жінок. Отже, ця проблема потребує більш ґрунтовного дослідження.

На території ЄС жіночі організації обраховуються сотнями. Загалом їх можна поділити на такі, що діють на рівні Союзу, та національні. Найбільша та найвпливовіша організація на території Європейського Союзу – Жіноче лобі (European Women's Lobby), створена 1990 р. на основі резолюцій, прийнятих під час Лондонської конференції (листопад 1987 р.) 85-ма жіночими об'єднаннями з Бельгії, Данії, Франції, Німеччини, Греції, Ірландії, Італії, Люксембурга, Португалії, Іспанії, Нідерландів та Великої Британії у період так званої третьої хвилі фемінізму. Вона була покликана задовольняти дві потреби: по-перше, лобіювання інтересів жінок на загальноєвропейському рівні і надання інформації особам, політична діяльність яких передбачає прийняття рішень щодо гендерних проблем; по-друге, сприяння участі жіночих організацій на рівні ЄС і надання їм інформації, необхідної для цього [9]. Тобто фактично ЄЖЛ об'єднує жіночий рух у Європі й виступає офіційним посередником між дрібними організаціями та органами ЄС.

Своїми базовими цінностями ЄЖЛ визнає:

- *рівність* – між жінками та чоловіками в усіх сферах громадського та приватного життя;
- *солідарність* – з усіма жінками і чоловіками, які зазнають дискримінації, пригнічення і насильства;

- *повагу* – до відмінностей та розмаїття;
- *паритет* – особливо щодо прийняття рішень;
- *свободу* – для всіх жінок, аби вирішувати самостійно стосовно питань особистої / фізичної недоторканності та вибору;
- *мир*;
- *справедливість*;
- *розширення прав і можливостей* – для усіх жінок;
- *співпрацю і консенсус* – як базовий підхід до відмінностей і конфліктів;
- *відповідальність*;
- *відкритість і прозорість* – стосовно комунікації і методів роботи;
- *незалежність* – від будь-якої релігійної чи партійної організації [1, с. 31].

Сьогодні ЄЖЛ – це парасолькове об'єднання близько 2500 жіночих НУО з усіх 28-ми країн-членів ЄС та ще трьох країн-кандидатів, а також 19-ти європейських організацій, що представляють розмаїття жінок і дівчаток у Європі [9]. Серед основних пріоритетів її діяльності – боротьба проти насильства, сприяння економічній незалежності жінок, опіка жінками-мігрантками та дівчатами, просування жінок у політиці й бізнесі та ін.

Задля вирішення цих проблем ЄЖЛ застосовує різноманітні підходи та методи. Зокрема, показовою є ідея поширення так званого "менторства" – одного із механізмів залучення жінок до політики: лобі започаткувало Мережу Європейського політичного менторства (European Political Mentoring Network). Цей проект було розроблено спеціально під вибори в Європейський парламент 2014 року у рамках "50/50 кампанії" ЄЖЛ, мета якої – збільшити представництво жінок в інституціях на рівні ЄС [1, с. 31–32].

Для боротьби з насильством у 1997 р. Жіночим лобі було створено спеціальну Обсерваторію (EWL Observatory on violence against women) – структуру для виявлення гострих проблем у цій сфері та посилення політичного тиску для скорішого їх подолання, а також з метою всебічної допомоги тим, хто вже став жертвою насилля. До неї входять 35 експертів із 30 країн Європи та п'яти міжнародних і європейських організацій.

Важливою практикою організації є щорічне проведення літньої школи "Агора", де учасниці організації мають можливість обмінятися інформацією, досвідом, подискутувати про актуальні гендерні проблеми та поділитись враженнями про досягнуте. Крім того, робота

школи спрямована й на молоде покоління, а саме на просвіту дівчат у питаннях рівності статей [9].

Значним досягненням ЄЖЛ стало ініціювання у 2006 р. створення "Дорожньої карти ЄС із рівності між чоловіками та жінками" [5, с. 90]. Це своєрідний план дій, що складається на кожні п'ять років. Цінність "Дорожньої карти" полягає в тому, що вона допомагає здійснити моніторинг цілей та результатів взаємодії всіх національних та європейських жіночих об'єднань із органами ЄС.

Подібні жіночі лобі існують і на національному рівні. Наприклад, у 1997 р. у Шведське жіноче лобі (SWL), яке об'єднує 47 організацій. Їх метою є інтеграція жінок у політичні, економічні і соціальні процеси як на місцевому, так і на міжнародному рівні. На своєму офіційному сайті SWL зазначає: "Наша робота характеризується проектною діяльністю і тематичною співпрацею з організаціями-членами та іншими мережами на Скандинавському, європейському та міжнародному рівнях. Прагнучи до зміцнення позицій жінок у суспільстві й солідарності між ними, ми активно працюємо в області інформації, освіти та підвищення обізнаності" [16]. Серед основних проектів організації – кампанія "16:00 – час оплати весь день" (з 2012 р.), суть якої полягає в подоланні розриву в оплаті праці, "Феміністське НІ сурогатному материнству", "PORN FREE", яка спрямована на унеможливлення зйомки та поширення матеріалів сексуального характеру, програма гендерної рівності в сім'ї "PLENT" та ін. Крім того, організація взяла на себе зобов'язання щорічно проводити гендерний аналіз державного бюджету.

Цікавим є й оригінальний проект "WIKIFEM". Дослідження показують, що в середньому 91 % авторів Вікіпедії є чоловіками. Тому мета даної кампанії – залучити якомога більше жінок до створення вікістатей, особливо щодо жіночої історії [16].

У Німеччині лобіюванням жіночих інтересів в уряді, парламенті та бізнесі займається Німецька жіноча рада (Deutscher Frauenrat, DF), заснована в 1952 р. До її складу входять 60 організацій, що діють на території країни. Вона є співзасновником і активним членом EWL, а також має спеціальний консультативний статус при Економічній і Соціальній Раді ООН. Головне гасло DF – сильна демократія тільки з гендерною рівністю. Відповідно, мета організації – гендерно-демократичні зміни й більш справедливий та життєрадісний світ для всіх людей незалежно від статі [12].

Поява в третій статті німецької Конституції фрази "чоловіки та жінки рівноправні" та реформа сімейного законодавства у 1970-х роках є заслугою саме жіночої ради. До досягнень організації (звичайно,

у співпраці з іншими об'єднаннями) слід віднести й поліпшення доступу дівчат до освіти. Зараз останні часто мають навіть кращі показники, аніж у хлопців.

Щодо інших проблем жіночої рівності, то організація продовжує свою діяльність. У пріоритеті для неї на сьогодні – гендерне вирівнювання на ринку праці (рівна оплата праці, залучення жінок до технічних професій тощо), рівна участь обох статей у сфері прийняття рішень. DF виступає за 40-відсоткову квоту для наглядових рад, правлінь і всіх керівних органів на підприємствах. Однак вона визнає, що квота має бути виконана за умови дотримання рівності в інших питаннях, зокрема при однаковій кваліфікації претендентів на вакансію [4].

Фінляндія – це держава, де жінки, як ніде інде, відчувають свою відповідальність за побудову громадянського суспільства. Жіночі об'єднання в країні обраховуються сотнями й кожна з них у впливі на суспільство мало чим поступається іншим. Найвідоміші з них – Союз жіночих організацій, Національна рада жінок, Союз Конкордія, Союз білої стрічки, Асоціація Monika-Naiset, Союз жінок-підприємців тощо [2, с. 113–114]. Але найбільш потужними є перші дві – вони консоліднують під власним "дахом" решту організацій.

Союз жіночих організацій (Naisunioni) був сформований у 1982 р., а основою для нього стало перше жіноче об'єднання – Союз жінок. Його мета полягає у взаємодії чоловіків та жінок щодо покращення виховання дівчаток, розширення умов праці жінок і підвищенню її статусу як у приватному, так і в суспільному житті. До асоціації можуть приєднуватися всі бажаючі, незалежно від статі. Робочі групи Союзу поділяються за напрямками, зокрема існують такі: "мами-феміністки", "молоді феміністки", "жінки за мир", "група за права сексуальних меншин", "група феміністської самооборони" тощо.

Окрім соціального впливу, організація зосереджує свою увагу також на здоров'ї, вихованні, відпочинку та освіті жінок. Наприклад, з 2010 р. здійснювався проект "Рівний дитячий садок", завданням якого було втілення гендерного підходу у вихованні дітей. Так, в межах проекту дитячі заклади Фінляндії забезпечувалися необхідними підручниками, аудіо-, відеоматеріалами. Також було розроблено спеціальну навчальну програму для студентів – майбутніх вихователів. А навесні 2018 р. планується запуск відповідного онлайн-курсу [14].

Національна рада жінок (або Конфедерація жіночих організацій) Фінляндії була створена у 1911 р. сімома організаціями, що займались шкільним та домашнім навчанням дівчат, були спеціалістами з домогосподарства тощо, але лише одна з них – жіноча асоціація –

мала програму емансипації. Наразі ж до неї входить 58 об'єднань, що нараховують більше 400 тис. членів. З самого початку конфедерація позиціонує себе як поміркована феміністична. Тому боротьба організації за гендерну рівність відбувається лише на законодавчому рівні: тісно співпрацюючи з відповідними державними органами, виступає експертом з гендерного підходу при розробці законопроектів [10].

"Жінки проти насилля в Європі" (Асоціація WAVE) – ще одне провідне феміністське об'єднання ЄС. Це єдина загальноєвропейська організація, орієнтована лише на ліквідацію насильства щодо жінок і дітей. У 1994 р. вона була створена як неофіційна мережа, а в 2014 р. її було перетворено на неурядову організацію. На сьогодні до неї входять 100 членів-організацій, котрі діють не лише на території ЄС, але й в інших 18 європейських країнах.

Мережа WAVE націлена на розширення прав і можливостей жіночих організацій, які борються за права жінок, насамперед організацій, що безпосередньо надають послуги жінкам, котрі пережили насильство [8]. Тому до своїх основних завдань асоціація відносить:

- усунення всіх форм дискримінації та насильства щодо жінок і їхніх дітей;
- боротьба з гендерними стереотипами та сприяння де-юре і фактичної рівності між жінками та чоловіками;
- підвищення інформованості жінок щодо форм та методів боротьби з насильством;
- підтримка жіночих організацій як правозахисників;
- сприяння створенню національних і регіональних мереж жіночих організацій, що працюють над ліквідацією дискримінації і насильства щодо жінок і насильства в сім'ї;
- проведення лобістської діяльності та співпраця з національними урядами та міжурядовими й міжнародними організаціями, правоохоронною та судовою системами, соціальним сектором, профспілками, ЗМІ та ін. [18].

Для вирішення всіх перерахованих проблем WAVE постійно впроваджує різноманітні колективні проекти. Наприклад, з 1997 р. вона почала створювати організації місцевого значення, які повинні надавати допомогу жертвам насильства. У 2003 р. було запущено проект MOBING I, що мав на меті моніторинг, інформування та боротьбу з емоційним насильством щодо жінок на робочому місці. У 2008 р. діяла програма PROTECT, у рамках якої було проведено дослідження в галузі попередження та скорочення найбільш серйозних форм насильства за ознакою статі, а також визначення стратегій

покращення захисту жінок та їх дітей. Проект забезпечує теоретичну та практичну базу для політиків та практиків [8].

На національному рівні кожна країна ЄС має свої аналогічні об'єднання, щоправда, зі своїми особливостями: тут цільовий вектор спрямовується не тільки на запобігання насильства, але й на практичну допомогу жінкам, що вже його зазнали.

Так, Федеральна асоціація жіночих консультаційних центрів та служб допомоги (BFF) у ФРН була створена у вересні 2004 року в результаті злиття Мережі незалежних жінок (2002 р.) і Федерації консультаційних жіночих центрів (2003 р.). До її складу входять 160 місцевих центрів, які розпорошені по всій території Німеччини й пропонують безкоштовну та абсолютно конфіденційну допомогу жінкам, котрі стали жертвами будь-якої з форм насильства. Допомога надається у вигляді психологічної терапії, юридичної консультації як безпосередньо в офісі організації, так і по телефону, надання тимчасового житла, екстрених викликів для втручання в конфлікт тощо [15].

Задля профілактики можливого насилля BFF розробляють спеціальні кампанії, суть яких полягає в міжнародній співпраці, проведенні конференцій, навчальних курсів для жінок тощо. Прикладом є невеликий, але ефективний відеопроєкт "Сходи". Річ у тім, що на запитання друзів та знайомих жінки, що зазнають фізичного насилля, найчастіше відповідають, що вони "впали зі сходів". Тому за ініціативою асоціації був знятий короткометражний фільм, який мав на меті показати абсурдність таких пояснень і викликати сумніви у глядачів, якщо вони чули колись щось подібне та в разі потреби звернулись до найближчого центру організації [15].

Національна федерація солідарності жінок Франції (FNSF), заснована в 1987 р., об'єднує 64 асоціації по всій країні, які щорічно допомагають близько 30 тис. жінок. Пріоритетними в її діяльності є такі 4 тематичні напрями, як здоров'я і насильство в сім'ї, молоді жінки-іммігранти, домашнє насильство в Парижі, домашнє насильство і соціальна ізоляція: притулки для жінок, які постраждали від насильства в сім'ї. Протягом останніх 15 років FNSF управляє національною гарячою лінією домашнього насильства "3919 / Violences Conjugales Info". Крім того, організація виступає за зміни в органах державної влади та політичних органах, закликаючи до проведення правової реформи; проводить кампанії з інформування громадськості, щоб змінити ставлення громадськості до насильства щодо жінок; здійснює дослідницький проєкт "FORE" на основі національної статистики, дзвінків на "гарячу лінію" та інших даних, отриманих членами мережі FNSF, ціллю якого є підвищення обізнаності місцевих

громадських жіночих організацій, що працюють з жертвами насильства в сім'ї [11].

Хоч Швеція й має один з найвищих індексів гендерної рівності, проте випадки насильства щодо жінок і тут не рідкість. Організація притулків невідкладної допомоги для жінок, які зазнали насилля (ROKS), у країні з'явилась ще в 1984 р. Притулки, або служби (їх близько 100), – це окремі спільноти, які самостійно організують свою роботу, їх об'єднує лише спільна мета – захист жінок. Співробітники надають будь-яку допомогу – від звичайної поради до супроводу в поліцію, за потреби може надаватися так зване соціальне житло, де жінка може проживати деякий час. Важливо, що ROKS особливу увагу привертають насильству щодо дівчат-підлітків – 30 притулків працюють саме на цій платформі. Показово, що організація вкрай серйозно ставиться до питання конфіденційності, навіть на офіційному сайті є можливість приховати ваш візит на веб-сторінку [13].

Поза безпосередньою роботою з клієнтами ROKS проводить заходи з формування суспільної думки, впливу на уряд і засоби масової інформації, займається освітньою та видавничою діяльністю (має власний журнал "Жіночий натиск"). Незважаючи на статус НУО, мережа є реферальним органом й управляє державними ресурсами для місцевих проєктів і судових процесів, спрямованих на скорочення насильства за ознакою статі [13].

Третя загальноєвропейська жіноча організація – асоціація "Жінки в розвитку" ("Wide+"), створена 1985 р. під назвою Wide і реорганізована у 2012 р. Це мережа вчених, правозахисників, політиків з питань гендеру та фемінізму, активістів жіночих організацій, що займаються проблемами інтеграції комплексного гендерного підходу в економічну політику та практику. До її складу входять організації захисту прав жінок, неурядові організації розвитку, національні та регіональні мережі таких організацій, а також спеціалістів з гендерних питань, захисники прав жінок та активістів.

Члени об'єднання підкреслюють, що в той час як інші правозахисні організації зосереджені лише на внутрішній політиці ЄС, вони своїми головними завданнями визначають захист прав жінок на найвищому рівні, підвищення їх обізнаності в зовнішній політиці Європи, зокрема політики у сфері торгівлі та розвитку, а також створення її колективного бачення.

Ключовими цілями діяльності Wide+ є сприяння розширенню гендерної, соціальної, економічної та екологічної справедливості в процесі прийняття рішень ЄС та розвитку руху за гендерну рівність і права жінок на європейському рівні. Для їх досягнення організація

тісно співпрацює з іншими неурядовими об'єднаннями, зокрема з Жіночим лобі, а також зі структурами Європейського Союзу та ООН.

Наразі організація намагається вирішити питання у сфері економіки піклування, економічної грамотності, конвенції CEDAW, жінок-біженців у Європі, справедливості торгівлі (наприклад, кампанії щодо боротьби проти трансатлантичної торгівлі та інвестиційного партнерства і Trans-Pacific партнерства). Оскільки для ЄС глобальними зовнішніми проблемами є міграція та торгівля, то "Жінки в розвитку" також взяли їх собі за основу, але з акцентом на рівності статей, і створили дві робочі групи: "Торгівля та гендер" і "Міграції та гендер" [7].

Проблема міграції в Європі стоїть сьогодні дуже гостро, особливо це відчувають на собі Франція та Німеччина. Значну частину іноземців становлять, безперечно, жінки, становище яких набагато гірше, ніж французенок чи німок, і тим паче, чоловіків. Відтак жіночі організації чималу увагу приділяють саме питанню рівності мігранток. Існує й велика кількість жіночих НУО, що займаються вирішенням даної проблеми. Для прикладу наведемо "Дії й права жінок-іммігрантів та біженців" (Мережа ADFEM) у Франції та AGISRA у ФРН.

Мережа ADFEM була сформована у 2008 р. шляхом злиття двох незалежних груп зі спільною метою (боротьба за права жінок-біженців та іммігрантів і проти насильства щодо них) – GRAF (Жіноча група з надання притулку) і міжвідомчого комітету дій для боротьби з подвійним насильством. Нині до її складу входять ще 7 організацій.

Жінки у Франції все ще відчувають на собі гендерну нерівність, однак іммігрантки зазнають подвійних утисків: і як жінки, і як іноземці. Чинне законодавство країни є дискримінаційним у цій сфері, вважають члени ADFEM. Тому свою основну місію вони вбачають у його реформуванні. Задля досягнення мети організація активно співпрацює з державними органами, зі ЗМІ, обговорюючи з ними не лише претензії і вимоги, але й власні ідеї, бачення майбутнього іноземців у Франції [6].

AGISRA – це феміністський інформаційно-консультативний центр, створений у Кельні в 1993 р. в інтересах жінок-мігрантів, жінок-біженців, темношкірих жінок і всіх тих, хто постраждав від расизму. Більшість його членів мають власний досвід міграції, що посилює рішучість дій. Організація виступає проти таких форм дискримінації, як антисемітизм, ісламофобія, расизм і сексизм. Вона в першу чергу займається покращенням правового становища та досягненням соціальної рівності для жінок-мігрантів у країні. Зокрема, не без сприяння AGISRA були прийняті: Закон про захист від насильства, Закон про загальне рівне ставлення (Закон про боротьбу з дискримінацією), Закон про

протитуцію і правові норми, що стосуються торгівлі людьми. Одночасно вона надає допомогу жінкам-мігрантам – юридичну, соціальну, психологічну тощо [17].

У статті розглянута лише незначна частина тих жіночих НУО, що існують у країнах ЄС. Аналіз їх діяльності дозволяє стверджувати, що усі жіночі організації мають спільну мету, тісно співпрацюють одна з одною і утворюють досить монолітний феміністський рух. Роль цих організацій полягає в дослідженні, обґрунтуванні важливості гендерних проблем у суспільному житті європейців та пошуку шляхів їх подолання.

Література

1. Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики / Т. О. Марценюк // МЦПД. – К., 2015. – 44 с.
2. Гендерна політика Фінляндії: історико-правовий аспект / О. В. Гриценко-Веселовська. // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 68. – С. 109–116.
3. Марценюк Т. О. Фемінізм "по-шведськи" чи роль жіночого руху в забезпеченні гендерної рівності у Швеції / Т. О. Марценюк // Гендерний журнал "Я", Гендерний інформаційно-аналітичний центр "Крона". Фемінізм та жіночий рух. – 2010. – № 4 (26). – С. 22–25.
4. Чем занимается немецкий женсовет? Интервью Хенни Энгельс [Електронний ресурс] / Deutsche Welle. – Режим доступу: <http://www.dw.com/ru/чем-занимается-немецкий-женсовет/a-16652855>. – Назва з екрана.
5. Штылева М. В. Формирование политики гендерного равноправия в Европейском Союзе (1950–2010) / М. В. Штылева // Журнал исследований социальной политики. – Т. 11, № 1. – С. 87–102.
6. Офіційна веб-сторінка: Дії й права жінок-іммігрантів та біженців у Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://doubleviolence.free.fr/spip/spip.php?page=sommaire>. – Назва з екрана.
7. Офіційна веб-сторінка: Жінки в розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wideplus.org/>. – Назва з екрана.
8. Офіційна веб-сторінка: Жінки проти насилля в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wave-network.org/>. – Назва з екрана.
9. Офіційна веб-сторінка: Європейське жіноче лобі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.womenlobby.org/?lang=en>. – Назва з екрана.
10. Офіційна веб-сторінка: Національна рада жінок Фінляндії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.naisjarjestot.fi/naisjarjestojen-keskusliitto/historia/>. – Назва з екрана.

11. Офіційна веб-сторінка: Національна федерація солідарності жінок Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.solidaritefemmes.org/le-r%C3%A9seau-dassociations>. – Назва з екрана.
12. Офіційна веб-сторінка: Німецька жіноча рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.frauenrat.de/>. – Назва з екрана.
13. Офіційна веб-сторінка: Організація притулків невідкладної допомоги для жінок, які зазнали насилля [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.roks.se/kontakta-en-jour/vad-ar-en-kvinnojour>. – Назва з екрана.
14. Офіційна веб-сторінка: Союз жіночих організацій Фінляндії [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.naisunioni.fi/>. – Назва з екрана.
15. Офіційна веб-сторінка: Федеральна асоціація жіночих консультаційних центрів та служб допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.frauen-gegen-gewalt.de/home.html>. – Назва з екрана.
Офіційна веб-сторінка: Шведське жіноче лобі [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://sverigeskvinnolobby.se/en/about/about-the-organization/>. – Назва з екрана.
16. Офіційна веб-сторінка: AGISRA [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.agisra.de/index.php?de_home. – Назва з екрана.
17. Статут організації "Жінки проти насилля в Європі" [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
https://www.wave-network.org/images/PDFs/WAVE_Statutes_English.pdf. – Назва з екрана.

УДК 94(329-05+35.073.51-05)005+"313":303.4

В. О. Крупина, Ю. В. Кузьменко

Партійно-радянська номенклатура СРСР: сучасні підходи та перспективні напрямки дослідження

Стаття присвячена розгляду основних підходів до вивчення партійно-радянської номенклатури Радянського Союзу сучасними українськими та російськими вченими. Вказується, що на сьогодні не існує єдиного погляду на номенклатуру як об'єкт наукового аналізу і науковці використовують різні теоретико-методологічні підходи. Автори схилиються до концептуального підходу. Здійснено спробу окреслити перспективні напрямки дослідження номенклатури.

Ключові слова: номенклатура, методологія, Радянський Союз.

Статья посвящена рассмотрению основных подходов к изучению партийно-советской номенклатуры Советского Союза современными украинскими и российскими учеными. Указывается, что сегодня не существует единого взгляда на номенклатуру как объект научного анализа и ученые используют разные теоретико-методологические подходы. Авторы склоняются к концептуальному подходу. Совершена попытка очертить перспективными направления исследований номенклатуры.

Ключевые слова: номенклатура, методология, Советский Союз.

The article looks at the main approaches to studying the soviet party nomenclature of the USSR by contemporary Russian and Ukrainian historians. As there is no common viewpoint on the concept of nomenclature, scholars use different theoretical approaches to its analysis. The authors prefer the conceptual approach in their study and make an attempt to outline perspective areas of research.

Key words: nomenclature, methodology, the Soviet Union.

Десакралізація системи "радянської влади", що відбулася в незалежній Україні на суспільному рівні, має бути продовжена на науковому, потребуючи не лише констатації всепроникного домінування адміністративно-командної системи, а й усебічного вивчення механізмів її функціонування та "людей влади", відомих як номенклатура. У сучасній гуманітаристиці приділяється чимало уваги останнім, визначаючи їх як "клас", "еліту", "бюрократію", "касту" тощо. Зворотнім боком штучності мови науки є її дисфункція – оперування зазначеними термінами як синонімами створює певну плутанину, розмиваючи їх сутність. Номенклатура мала як спільні, так і специфічні

риси із зазначеними концептами. Наявна в історіографії поліфонія вимагає провести систематизацію сучасних піходів до вивчення номенклатури, розкрити їх переваги і недоліки, чим сприяти методологічній визначеності наступних дослідників.

У партійному лексиконі Радянського Союзу слово "номенклатура" вкоренилося ще в 1920-х рр., але офіційний радянський дискурс використовував неповне визначення цього поняття. Довідкові та енциклопедичні видання (за наявності такої статті) трактували "номенклатуру" як 1) систему (сукупність) назв, термінів, що вживаються в певній галузі науки, техніки і т. д.; 2) систему абстрактних і умовних символів, призначення якої дати максимально зручний з практичної точки зору засіб для позначення предметів [1, с. 95]. Поза увагою залишалося ще одне значення терміна "номенклатура" – перелік посад та партійно-державні функціонери, які обіймають їх. У такому значенні він використовувався тільки в документах "для службового користування" та спілкуванні кола обізнаних людей. Партійна література іноді вживала цей термін, але не розкривала його зміст [2]. Тільки у вузькоспеціалізованих виданнях можна було знайти більш-менш повне визначення: "Номенклатура – це перелік найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються і затверджуються відповідним партійним комітетом (райкомом, міськкомом, обкомом партії і т. д.). Без партійного комітету вони ніким не можуть бути звільнені з роботи. Це порівняно невелика частина працівників, але вона знаходиться на ключових позиціях керівної діяльності ..." [3, с. 300].

Неповнота визначення "номенклатури" не випадкова, оскільки вона як окремий соціо професійний прошарок не вписувалася у "тричленку" офіційної соціальної стратифікації СРСР (селяни, робітники та трудова інтелігенція), ставила під сумнів виборність як "основоположний принцип демократичного підбору керівних кадрів у нашому суспільстві". Інформація про номенклатурні посади зберігалася у суворій секретності, а доступ до неї мала обмежена кількість осіб. Як справедливо вказує російський дослідник В. Пашин, "... Незважаючи на майже 70-річну історію свого "юридично оформленого" існування в нашому суспільстві, номенклатури немовби і не було. Не тільки вивчення, але й згадка про неї знаходилася фактично під забороною. Тільки після призупинення діяльності КПРС проблема номенклатури перетворилася на найбільш суспільно й політично значущий об'єкт дослідження" [4, с. 5]. У радянські часи дослідження питань, пов'язаних з вищими ешелонами КПРС, заборонялося з ідеологічних міркувань або зводилося до опису життя та діяльності вузького кола

"вождів" та їхніх соратників. Історія формування та функціонування керівного й управлінського прошарків розглядалася фрагментарно і лише в рамках партійного будівництва.

Політика гласності, а згодом і розпад СРСР відкрили перед дослідниками можливість вивчення цієї "утаємненої" теми. Сьогодні феномен партійно-радянської номенклатури викликає підвищений інтерес не лише з боку істориків, але й інших гуманітаріїв, адже нинішня правляча верхівка є спадкоємицею номенклатури Радянського Союзу. Висока увага до неї обумовлена тим, що міф радянського періоду про керівні кадри як "слуг народу" в пострадянський період трансформувалася в черговий міф про номенклатуру як консервативних бюрократів, що є також однобічним і спрощеним. Дослідження партійно-радянської номенклатури в рамках історичної, політичної та соціологічної наук зумовило появу низки підходів щодо концепту "номенклатура" та його сутності. Найпоширенішими серед них є: класовий, елітистський, корпоративно-кастовий, бюрократичний, інституціональний та концептуальний підходи.

Спробуємо розглянути основні наукові підходи до вивчення партійно-радянської номенклатури, що представлені у працях сучасних вітчизняних та російських вчених, а також деякі аспекти їхнього бачення політичного та соціального вимірів номенклатури. Доцільним буде також окреслення перспективних напрямків дослідження номенклатури.

Представники *класового підходу*, спираючись на неомарксистську методологію, тлумачать номенклатуру як особливий клас радянського суспільства. Цей підхід здобув філософське та політичне обґрунтування у 50-ті рр. ХХ ст. у праці М. Джиласа "Новий клас". Автор книги стверджував, що номенклатура – це "клас, самовпевнений, фанатичний, який щойно відчув насолоду від володіння владою і власністю... до влади він приходять не для того, щоб завершити перетворення, а з наміром закласти фундамент нових економічних відносин і власного панування над суспільством" [5, с. 80]. Продовжив розробляти класове розуміння номенклатури М. Восленський, монографія якого й до сьогодні залишається найповнішим і найбільш ґрунтовним дослідженням номенклатури. На його думку, Жовтень 1917 р. поклав початок формуванню класів у радянській державі, що ставить під сумнів соціалістичний характер революції. Унаслідок цього процесу сформувався новий панівний клас радянського суспільства – номенклатура, який за своїми сутнісними характеристиками нагадував середньовічний клас феодалів [6, с. 21–23].

Після розпаду Радянського Союзу класовий підхід до вивчення номенклатури зберіг свою популярність з акцентом на негативній конотації. Успадкована від радянської історіографії тричленна соціальна (класова) структура СРСР легко поповнилася ще одним, "правлячим класом", надаючи суспільству певної завершеності. Пострадянська модернізація історичних оцінок і парадигм з виразним акцентом на національно-державній складовій обумовила недостатню увагу до соціальної історії. "Чотиричленна класова" структура виглядає анахронізмом – радянське суспільство було строкатішим: згадаймо військових та загалом "силовиків", соціально упосліджених, ув'язнених та інших, що не дотягували до самостійного існування на сторінках офіційних видань.

Новою тенденцією стало поєднання декількох поглядів на партійно-радянську номенклатуру СРСР. Так, російський елітолог Г. Ашин поєднав два підходи до розуміння номенклатури – класовий та елітистський. Вважаючи номенклатуру панівним класом, він зауважував, що той не здатний здійснювати владу цілісно. Тому його інтереси відображає найактивніша частина – правляча еліта, яка від його імені реалізує управлінські функції та відіграє особливу роль у політичній організації суспільства [7, с. 62]. На думку дослідника, партійно-радянській номенклатурі були притаманні усі чотири ознаки класоутворення, вироблені В. Леніним: 1) місце в історично обумовленій системі суспільного виробництва; 2) роль у суспільній організації праці; 3) засоби отримання та розміри частки суспільного прибутку; 4) володіння або не володіння засобами виробництва. Якщо перші три ознаки безпосередньо стосуються номенклатури, то четверта викликає сумнів, адже засоби виробництва не перебували у приватній власності партійно-радянських керівників. Г. Ашин вважав, що в СРСР близькість до влади була аналогом юридичного права приватної власності [8, с. 42]. Ця теза видається хиткою, адже права користування та розпорядження не дають можливості здійснити відчуження засобів виробництва, а отже, вони не можуть слугувати субститутами права власності.

До прихильників класового підходу можна віднести також двох політологів: російського – Р. Мухаєва та англійського – Р. Сакву. На думку першого, завдяки пануванню державної форми власності "новому класу" (номенклатурі) вдалося сконцентрувати в своїх руках економічну, політичну та ідеологічну владу [9, С.178]. Р. Саква наполягає на тому, що поняття "номенклатура" – це не стільки певна професійна категорія, скільки спосіб ідентифікації широкого соціального прошарку [10, С.75].

Близькою до класового розуміння номенклатури є концепція етакратії М. Чешкова. У радянському суспільстві етакратія (класоподібне утворення, що організоване у державу) виступала під виглядом номенклатури, проте вона поставала "не як частина соціуму, що протиставляється іншій його частині, але як "дубль" соціуму, що протиставляється йому, і як масове соціальне утворення"[11, с. 275].

Незважаючи на популярність класового підходу, сьогодні значна кількість дослідників піддають його критиці, пропонуючи власні пояснення. У цілому, варто погодитися з російським дослідником В. Моховим, який вважає, що класовий підхід до визначення номенклатури та її соціальної природи не може вирішити усіх протиріч, що накопичилися у гуманітарному знанні щодо оцінки соціальних сил радянського суспільства. За рамками аналізу залишались пояснення походження та об'єктивна роль номенклатури в суспільстві [12, с. 8–9].

Елітистський підхід до аналізу номенклатури здобув популярність серед науковців пострадянського простору з початку 90-х рр. ХХ ст. і став альтернативою марксистській / неомарксистській методології. Прихильники елітистського напрямку зазвичай спираються на праці засновників "теорії еліт" (Г. Моска, В. Парето та Р. Міхельс). Сутність вчення представників цієї школи полягає у визнанні елітарності будь-якого суспільства, абсолютизації відносин панування та підпорядкування, твердженні про споконвічну нерівність і прагнення правлячих класів утримати владу усіма засобами. Подальша розробка цих ідей зумовила появу цілої низки теорій еліт, кожна з яких тлумачить сутність цього поняття з суперечливих, а подекуди протилежних позицій.

Увесь комплекс визначень концепту "еліта", що були вироблені упродовж ХХ – початку ХХІ ст., можна умовно звести до двох підходів – статусно-функціонального та нормативно-ціннісного. Засади першого були закладені в працях таких вчених, як Г. Моска, Р. Міллс, Т. Дай, С. Келлер, В. Геттсмен. Згідно з їх твердженнями, еліта – це діячі, які обіймають ключові соціально-політичні позиції, що дозволяють їм возвеличитися над народними масами, приймати важливі рішення і т. д. За висновками російського соціолога Ж. Тоценка, саме цей підхід є найпоширенішим у науковому середовищі на пострадянському просторі, що зумовлює часту підміну або підтасовку понять науковцями в їх прагненні охарактеризувати правлячий клас як еліту [13, с. 124]. Однак за межами еліти залишаються визначні діячі різних сфер громадського і культурного життя, значення діяльності яких є визначним, проте вони не мають жодного стосунку до владних кірисел та кабінетів. Останні належать до еліти

згідно з нормативно-ціннісним підходом, в основі якого початкова сутність поняття "еліта" як кращі, визнані представники суспільства, які володіють видатними якостями та керуються позитивними моральними мотивами (В. Парето, Х. Ортега-і-Гассет, Г. Лассуелл, Л. Боден, М. Вебер, А. Тойнбі). В українській історіографії номенклатура зазвичай постає некультурною, недостатньо освіченою і компетентною з домінуванням негативних моральних рис. Вочевидь, такі кадри немовби уособлюють адміністративно-командну систему СРСР. Важливим аргументом на користь цього підходу є те, що у класичному варіанті еліта має суспільне визнання, що "наділяє" її владою. У радянській політичній системі номенклатура всуціль призначалася, тоді як "вибори" слугували лише ширмою для надання демократичності.

Якщо відмовити номенклатурі у визнанні її елітою, то постає питання про інший клас / групу / верству, яка відігравала роль еліти. Безумовно, елітарний прошарок можна виокремити у кожній царині суспільного життя, тому відповідно до сфер діяльності зазвичай виділяють різні типи еліт: політичну, економічну та культурно-ідеологічну. Номенклатурознавці найчастіше ототожнюють номенклатуру з політичною елітою, оскільки саме КПРС була системоутворювальним елементом політичної системи.

Різноманітність трактувань концепту "політична еліта" можна звести до трьох підходів. Перший – позиційний, або формальний, згідно з яким до елітного прошарку належать високопосадовці. Другий – репутаційний – ґрунтується на визначенні рейтингу політика за допомогою експертних оцінок. Третій – концептуальний (стратегічний чи "дисизійний", від англ. "decision"), який зараховує до еліти осіб, які приймають стратегічні рішення. Симпатії сучасних політологів та істориків найчастіше виявляються на боці останнього підходу, який найкраще відповідає розумінню політичної еліти як групи, що має безпосередній доступ до важелів влади [14, С.9].

Вважати вищі ешелони номенклатури СРСР радянською політичною елітою схильні такі російські дослідники, як Г. Ашин, О. Криштановська, О. Гаман-Голутвіна, О. Понеделков, В. Пастухов, Є. Миронов та О. Шубін [15]. Разом з цим більшість прихильників елітистського підходу не заперечує класового характеру номенклатури, вважаючи еліту лише верхівкою номенклатури як "правлячого" або "політичного" класу. Серед представників вітчизняної історичної науки такий погляд на номенклатуру поділяють С. Кульчицький, М. Фролов, О. Штейнле, які активно використовують терміни "номенклатурна еліта", "партійна еліта", "номенклатурна олігархія" тощо [16].

Частина сучасних наукових трактувань еліти зводить це поняття до усіх осіб, які мають певне відношення до влади та капіталу. Це викликає низку заперечень з-поміж прихильників нормативно-ціннісного підходу, які вважають, що еліта має керуватися вищими інтересами суспільства, дотримуватися вимог моральності, володіти високим інтелектуальним рівнем та набором громадянських і моральних якостей [17, с. 132]. М. Дорошко є одним з перших, хто звернув свою увагу на проблеми партійно-радянської номенклатури 20–30-х рр. ХХ ст. Згідно з його твердженнями, ототожнення верхівки партійно-радянської номенклатури СРСР та УРСР з елітою є хибним, оскільки в офіційних радянських документах та суспільствознавчій літературі ніколи не використовувалася категорія "еліта" щодо партійно-державного керівництва (це суперечило б марксовому ідеалу безкласового суспільства) і більше того, це поняття слабко асоціювалося з малограмотними та малокультурними представниками номенклатурної касты [18, С.19]. Тож термін "номенклатура" точніше відображав сутнісні характеристики партійно-державної верхівки, а також свідчив про певну стриманість у використанні терміна "еліта", у приписуванні собі певних виняткових якостей.

З розгортанням горбачовської гласності на партійно-радянську номенклатуру звалився шквал громадської критики, яка знайшла своє відображення у наукових студіях. У публіцистичних та наукових працях з'явилися порівняння номенклатурного прошарку із замкненою системою. На цьому ґрунті у перші пострадянські роки сформувався **корпоративно-кастовий підхід**, прихильники якого спершу були схильні демонізувати номенклатуру. Так, В. Сисоєв наголошував, що під терміном "номенклатура" насправді стоїть особливо організований соціальний клас, зловісне товариство, члени якого (товариші) за підтримки своєї таємної організації захопили усі ключові державні, господарські та громадські посади в суспільстві й таким чином легалізували свій статус монопольних власників на знаряддя та засоби виробництва, найманих працівників і результати їх праці [19, с. 155–171]. Сьогодні прихильники цього підходу позбулися надмірної емоційності та додали аналітичності. Так, російський дослідник М. Мітрохін, аналізуючи радянське суспільство 1953–1985 рр. як множину "закритих" суспільств, доходить висновку, що апарат ЦК КПРС мав ознаки "верхівкової" корпорації, закритість якої обумовлювалася поєднанням заходів безпеки та секретності, складною системою неписаних правил етикету та специфічними практиками розподілу матеріальних ресурсів [20, С.609]. Російський соціолог Ж. Тощенко вважає, що поняття, які відображають сутність

носіїв влади в СРСР та пострадянських державах – це "кліка", "клан", "каста" [21, С.132]. Подібну позицію поділяють такі представники нормативно-ціннісного підходу, як російський соціолог Р. Симонян та вітчизняні науковці А. Пахарев та П. Киридон [22]. На думку останнього, під номенклатурою слід розуміти соціальне кастове утворення, властиве країнам соціалістичного табору. Формально вона являла собою списки керівних посад, право призначення на які (звільнення, переміщення тощо) належало винятково партійним комітетам, а також переліки кандидатур на обіймання відповідних вакансій. П. Киридон зазначає, що номенклатура була універсальною схемою тоталітарного супроводу функціонування політичної системи соціалістичного зразка в усіх її проявах: кадрова практика, розподіл суспільного продукту, внутрішня і зовнішня політика, контроль над громадською активністю тощо [23, С.100].

Слід погодитися з твердженням автора, що система пільг і привілеїв значно вивищувала номенклатуру над пересічними громадянами (переселяючи високопосадовців, за висловом М. Восленського, у країну "Номенклатурія"), перетворюючи її майже на касту. Однак можна подискутувати з дослідником щодо замкненості номенклатури на зразок касты, яка не самовідтворювалась, а поповнювалась за рахунок вихідців з інших "каст". Навіть якщо сприйняти номенклатуру як касту, важко погодитись із включенням до неї секретарів первинних партійних організацій (окрім партторгів ЦК), які навряд чи знали про переваги "основної номенклатури" ЦК, так і залишаючись членами "зовнішньої партії" (за висловом Д. Оруела).

Підстави для порівняння партійно-радянської номенклатури із "замкненою системою", безумовно, є, проте їх отождоження неприпустиме, оскільки сутнісні характеристики категорій "каста" або "корпорація" значно різняться з традиційними номенклатурними практиками. Так, головною ознакою касты є замкненість "на вході" та "на виході", а також функціонування за рахунок самовідтворення. Однак номенклатурна система була замкненою лише "на виході", про що свідчить так званий принцип "непотоплюваності" номенклатурників. Водночас партійно-радянська номенклатура не відтворювалась на власній основі, а "вхід" до номенклатурних рядів був відносно вільний. Інкорпорація до системи була цілком реальною у разі відповідності певним критеріям, наприклад, наявності партквитка, незаплямованої репутації та робітничо-селянського походження (прикметно, що перші особи СРСР та УРСР зазвичай були вихідцями саме з робітників або селян, що засвідчує хибність тези про самовідтворення номенклатури). Як слушно зазначає М. Мітрохін,

номенклатура не вписується у традиційне розуміння концепту "корпорація", оскільки належність до неї не гарантувала пожиттєвої трудової зайнятості, а дітям високопосадовців – можливості успадкування професії. Звичайно, випадки, коли діти партійно-радянських чиновників теж ставали політиками, траплялися, особливо у роки перебудови, однак це було скоріше винятком, ніж правилом життя радянського політикуму.

Ще одна група дослідників пов'язує номенклатуру з різновидом бюрократії. Поширення **бюрократичного підходу** набуло обертів ще у роки перебудови як наслідок своєрідних "нападів" М. Горбачова на партійно-радянську номенклатуру, на яку покладалися усі провини за невдачі та провали реформ. М. Горбачов уникав використання терміна "номенклатура" у своїх критичних промовах (адже він сам і група його сподвижників теж були її частиною) і замінював його іншими словами та словосполученнями: спершу – "бюрократія", пізніше – "механізм гальмування".

До представників цього підходу належать В. Нефьодов, на думку якого "номенклатура – це механізм ... відтворення керівних кадрів бюрократії" [24, С.79]. На основі практик більшовицької верхівки в питаннях висування та розстановки кадрів, їх соціо професійних характеристик, культурного рівня тощо Ю. Гімпельсон дійшов висновку, що дореволюційну управлінську бюрократію змінила нова "робітничо-селянська" партійно-державна номенклатура на чолі з партійною елітою [25]. В партійно-радянській номенклатурі вбачають бюрократію Г. Пушкарьова, М. Алієва, І. Майстренко [26], а також група вітчизняних науковців Ю. Шевцова, А. Кудлай, Г. Неленко [27]. У загальних рисах їх висновки можна звести до декількох тез: по-перше, витоки радянської бюрократії слід виводити з царського чиновництва і, по-друге, радянська бюрократія була цілісним утворенням, тому не варто розділяти її на українську та російську. На бюрократичність номенклатури звертали увагу також М. Восленський, А. Сахаров та О. Гаман-Голутвіна [28].

З критикою ототожнення номенклатури та бюрократії виступає відомий російський політолог та соціолог М. Афанасьєв. Він вказує, що, незважаючи на використання номенклатурою бюрократичного інструментарію та її внутрішньої структури за апаратним принципом, насправді внутрішня організація номенклатури базувалася на дублюванні функцій (підміні партійними органами радянських) та "уявному юридизмі", коли номенклатурний звичай домінував над нормами писаного права. Ці функціональні відмінності є принциповими для "генези–сутності" номенклатури і бюрократії, стверджує

М. Афанасьєв. Номенклатура широко використовувала бюрократичний інструментарій, але не була бюрократією. Крім того, на його думку, бюрократична верства – це вторинне утворення, яке завжди підпорядковується суверену, а номенклатура не лише сама була верховною владою, але й перетворювала за своїм зразком усе суспільство [29, с. 179–181]. Отже, попри те, що партійно-радянська номенклатура активно використовувала бюрократичний стиль та методи у своїй діяльності, її сутність не була тотожною бюрократії.

Серед дослідників феномену номенклатури можна виокремити також групу прихильників **інституціонального підходу**, які розглядають номенклатуру як соціальний інститут. Біля витоків такого тлумачення номенклатури стояв радянський теоретик партійного будівництва В. Яцков, який ще у 1982 р. наважився відійти від офіційного тлумачення номенклатури [30, с. 173]. Сучасні прихильники інституціонального підходу наголошують на необхідності визнання номенклатури як соціального або політичного інституту.

Сьогодні найбільш послідовним представником цього підходу є засновник пермського центру елітологічних досліджень В. Мохов, на думку якого номенклатура – це спосіб структуризації суспільства, за допомогою якого забезпечувалася максимальна монополізація влади та витіснення із владного середовища інших політичних сил, максимальна керованість суспільства для досягнення поставлених стратегічних цілей, узгодженість дій владної еліти стосовно мас та її внутрішня впорядкованість [31, с. 18]. Згідно з представленою ним позицією, номенклатура як політичний інститут була владною групою, у руках якої концентрувалися головні важелі управління радянським суспільством та державою, що базувалися на редистрибутивних відносинах. За допомогою номенклатури приводилася у дію уся неринкова громадська система індустріального суспільства [32, с. 33–36].

Російський політолог і соціолог О. Дука пропонує розглядати номенклатуру як соціальний інститут, який виконував інституціоналізуючі функції, визначаючи форми, межі та правила соціальних взаємодій шляхом конструювання соціальних груп саме у такій формі, у якій це було необхідно для реалізації радянського проекту модернізації [33, с.13–32]. До прихильників інституціонального підходу можна зарахувати також В. Лоскутова, Д. Бадовського та Д. Овсяника [34]. У загальних рисах усі трактування вказаних науковців зводяться до бачення номенклатури як важливого інституціонального фактора, що найбільше впливав на політичну владу та суспільну організацію в Радянському Союзі.

При всій раціональності та очевидних перевагах інституціонального підходу все ж він не дає цілісного уявлення про номенклатуру, оскільки значна частина його представників сприймає її як безособову систему, ігнорує суб'єктний фактор. Так, науковець С. Хайтун характеризує номенклатуру як "розумну систему", яка завдяки своєму "колективному розуму" працює лише на себе і підминає під себе державу, економіку та інше [35, с. 97–112]. Російська дослідниця партійно-адміністративної еліти Ю. Парамігіна стверджує, що інституціональний підхід варто доповнити суб'єктивним, який передбачає розгляд статусу суб'єкта у політичній системі суспільства поряд з політичними інститутами [36, с. 290]. Адже неможливо уявити функціонування політичних структур суспільства без суб'єктів, тим паче тих, які визначають хід історії.

Наведений перелік теоретико-методологічних підходів до вивчення номенклатури можна продовжити. Цінними є дослідження М. Афанасьєва, у яких номенклатура виступає як форма організації патронатної сили в радянському соціумі [37], О. Понеделкова, котрий розглядає номенклатуру з огляду на цивілізаційний підхід [38, с. 89], В. Пашина та Ю. Свириденка, на думку яких номенклатура є всезагальним явищем, що притаманне будь-якому організованому державному ладу і є породженням теорії суспільної власності на засоби виробництва [39, с. 10] та інших.

Відзначаючи важливість наукових здобутків дослідників, які представляють той чи інший підхід до вивчення партійно-радянської номенклатури, все ж варто констатувати, що оперування лише однією з теорій обмежує методологію дослідження номенклатури, не дозволяє проаналізувати усі її прояви. Ймовірно, виходячи з цього, значна кількість науковців сьогодні цілком продуктивно поєднують декілька підходів. Зокрема, як уже зазначалося, апологет російської елітології Г. Ашин одним з перших почав розглядати номенклатуру як клас та еліту. Послідовницями Г. Ашина стали О. Криштановська та О. Гаман-Голутвіна, щоправда, остання поряд з поняттями "політичний клас" та "еліта" щодо партійно-радянської номенклатури використовує й термін "бюрократія". Відстоюючи інституціональний підхід, В. Мохов активно використовує поняття "політична еліта" щодо правлячої номенклатурної верхівки, відповідно, на його думку, політична еліта є частиною номенклатури. До того ж, з метою визначення головних соціопсихологічних характеристик номенклатурних працівників він застосував, по суті, суб'єктивний метод, опрацювавши майже півтори тисячі особових справ керівних кадрів. Це лише декілька прикладів, що підтверджують тезу про можливість вдалого

поєднання декількох теоретико-методологічних підходів у рамках одного дослідження.

Однак, на нашу думку, спроби знайти аналог концепту "номенклатура" або описати його у межах іншого поняття, підігнати цей своєрідний феномен, притаманний лише комуністичним соціумам та політикумам, під загальноєвропейські політичні стандарти є необґрунтованими і непродуктивними. Перш за все, це суперечить принципу історизму, що може завадити реалізації наукового аналізу радянської системи влади та партійно-радянської номенклатури як її ключового гравця. Відтак, вважаємо необхідним вивчати партійно-радянську номенклатуру з урахуванням конкретно-історичних обставин радянської епохи та у тісному взаємозв'язку з кадровою політикою, що реалізовувалася на державному рівні.

Пропонований підхід до вивчення партійно-радянської номенклатури, який умовно можна назвати **концептуальним**, не є новим для російської та вітчизняної історіографії. Ще у 1993 р. Т. Коржихіна та Ю. Фігатнер пояснили сутність поняття "номенклатура" з трьох позицій: по-перше, як директивні документи, у результаті створення яких відбулося відособлення радпартбюрократії від суспільства; по-друге, як система призначення на керівні посади, що ґрунтувалася на цих документах; по-третє, як призначені державні службовці, яким були притаманні власні специфічні риси та особливості, віхи розвитку, способи та принципи само відтворення [40, С.25]. Під подібним кутом зору розглядали номенклатуру В. Пашин та Ю. Свириденко [41].

С. Китаєв дійшов висновку про відсутність чіткого ідеально-типового тлумачення концепту "номенклатура" і пропонує сприймати номенклатуру в ролі певного механізму інституціалізації політичної влади, тобто "правил", згідно з якими відбувається проникнення у владу та вихід з неї, а також способу організації і зв'язку інтересів у соціально-політичній ієрархії [42, с. 30–31].

Для значної частини вітчизняних істориків концепт "номенклатура" також є базовим. Зокрема, піонер дослідження партійно-радянської номенклатури УРСР М. Дорошко переконаний, що логічним і цілком обґрунтованим для означення правлячої більшовицької верхівки є використання поняття "номенклатура", яке є самоназвою того керівного прошарку, що прийшов до влади на теренах колишньої Російської імперії внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. [43, с. 21]. У загальних рисах такий підхід поділяють дослідниці господарської номенклатури 40-х рр. ХХ ст. Т. Першина [44], дослідники історії державної служби в Україні другої половини ХХ ст. В. Іваненко,

О. Бойко, Г. Кривчик та С. Серьогін [45], які уникають ототожнення номенклатури з елітою, класом, бюрократією тощо.

Таким чином, сучасний комплекс гуманітарних наук не виробив загальноприйнятого визначення поняття "номенклатура". Використання різноманітних теоретико-методологічних засад у дослідженнях радянської політичної системи в цілому та правлячого прошарку зокрема зумовило появу низки трактувань цього концепту в межах різних історіографічних підходів. Їх представники часто вдаються до використання поширених у західній науковій думці тверджень та положень і зводять розуміння сутності партійно-радянської номенклатури до ототожнення з класом, елітою, бюрократією, корпорацією чи кастою, соціальним або політичним інститутом тощо. На нашу думку, концептуальний підхід, який передбачає використання терміна "номенклатура" як самодостатнього поняття є найбільш доцільним, оскільки він дозволяє реалізувати у дослідженні принципи історизму та об'єктивності. Водночас, застосування тієї чи іншої інтерпретації поняття "номенклатура" може бути зумовлене специфікою досліджуваного прояву цієї соціо професійної групи.

Ситуація постмодерну, в якій опинилася сучасна історична наука, антропологічний поворот та постмодерністський виклик спонукають науковців до пошуку нових парадигм історіописання, розширення предметного поля досліджень та запозичення істориками методології суміжних гуманітарних наук.

Сьогодні в пострадянській історіографії присутній чималий перелік праць з історії та теорії номенклатури. Специфічною рисою є те, що у завершених дослідженнях (монографіях, дисертаціях) розглядається широкий перелік сюжетів, що зазвичай включають особливості кадрової політики (у відповідний період), соціо професійні та культурні характеристики, повсякденне життя, роль номенклатури в певних подіях тощо. Вузькотематична історія номенклатури розкривається у численних розвідках, статтях, доповідях на конференціях, що доповнює зазначені напрямки за рахунок деталізації окремих аспектів повсякденного життя, пільг і привілеїв номенклатури, типологічного портрету, громадського контролю за діяльністю номенклатури та ін. Фактично це засвідчує лише початки усебічного вивчення партійно-радянської номенклатури, що після розробки методології та накопичення емпіричного матеріалу дозволить повноцінно розпочати аналіз номенклатури відповідно до сучасних напрямків у контексті новітніх тенденцій історіописання. Суттєву допомогу номенклатурознавцям можуть надати археографи, започаткувавши окрему серію видань на кшталт "Документы советской истории" [46]. Початок такої

роботи вже було покладено у рамках проекту "Історія державної служби в Україні" [47].

Одним з актуальних напрямків дослідження партійно-радянської верхівки вважаємо **історико-антропологічний напрямок**, що не передбачає аналізу номенклатури як певної соціальної чи політичної структури, а висуває на перший план людину-номенклатурника з його внутрішнім світом, уявленнями, емоціями, переживаннями. У центрі уваги дослідника має опинитися індивідуальна чи колективна свідомість (ментальність) представників партійно-радянської номенклатури. Дослідження ментальних структур (стійких уявлень) номенклатури відкриває можливість відобразити номенклатуру як організацію "живих", "чуттєвих" людей, яким властиві певні індивідуальні та колективні переживання. Вартими наукового аналізу, на наш погляд, є:

- колективні стереотипи різних ешелонів партійно-радянських функціонерів про радянську владу загалом, партійно-державних лідерів та офіційну лінію Компартії;
- ментальні репрезентації переломних періодів радянської історії, тобто суб'єктивна форма сприйняття працівниками номенклатури трансформацій, ініційованих партійними вождями;
- корпоративна психологія як інструмент оптимізації механізмів управління партійними апаратами, завданням якої було сформувати із багатьох "я" одноголосне "ми";
- стратегія виживання і неформальний номенклатурний етикет – сукупність моделей поведінки, що формувалася в номенклатурному середовищі десятиліттями як своєрідне "неписане право", дотримання якого було обов'язковою умовою успішного просування кар'єрними сходами (ставлення до лідера партії, способи комунікації, методи розв'язання конфліктів, дотримання офіційних та неофіційних ритуалів і табу);
- система моральних установок, цінностей та життєвих принципів;
- національна, соціальна ідентичності та пам'ять тощо.

Спеціальні дослідження ментальних структур партійно-радянської номенклатури на сьогодні відсутні, однак у деяких комплексних працях ця проблема порушувалась. Зокрема, певну увагу номенклатурній свідомості, яка носила класовий характер, приділяв М. Восленський [48]. На наявність у номенклатури не лише інституціональної, але й ментальної спільності вказує О. Криштановська. Вона відмічає, що ментальна спільність формувалася на різних рівнях осмислення групових інтересів і передбачала більше, ніж просту

ідентифікацію себе з класом, групою, стратою або статусом. Їй був притаманний своєрідний "езотеричний дискурс" – приховані "комунікативні коди", які відігравали роль паролів для розпізнання "своїх". На її думку, вся сукупність комунікацій у номенклатурному середовищі була зашифрована. Ніде не прописані та не зафіксовані "правила гри" були зрозумілими та прозорими лише для інсайдерів номенклатурної системи і здавалися ребусом для людей поза її межами [49, С.87–88].

Незважаючи на антропологізацію сучасної вітчизняної історичної науки, цей напрямок досліджень номенклатури досі залишається незайнятою нішею. Варто зауважити, що він потребує копіткої праці дослідника, володіння герменевтичним аналізом та методологічним інструментарієм цілого комплексу гуманітарних наук.

Однією з ключових тенденцій розвитку сучасної української історичної науки є підвищена увага до проблем **історії повсякденності**. Вивчення "прози життя" в різних її проявах відкриває нові горизонти пізнання минулого, збагачує палітру історика, наповнює історичний текст емоційністю.

Серед розмаїття радянських форм повсякденності умовно можна виділити дві: повсякденність "верхів" (номенклатурна повсякденність) і повсякденність "низів" (повсякденність мас, які знаходилися у підпорядкуванні номенклатури). Дослідження історії повсякденності очільників та функціонерів партійно-радянських органів влади є одним з найперспективніших напрямків сучасних номенклатурознавчих студій. Він передбачає вивчення умов життя та праці номенклатурних працівників, особливості організації їхнього дозвілля та відпочинку, сфери матеріально-побутового забезпечення, а також факторів, що впливали на формування ментальних структур та поведінкових стереотипів на тому чи іншому етапі розвитку Радянського Союзу. Актуальність дослідження цих аспектів життя номенклатури обумовлюється тим, що донедавна у полі зору науковців знаходився лише формальний, "паперовий" бік життя роздвоєної радянської реальності. Водночас між ним та "неформальною" реальністю номенклатури, що формувалася унаслідок реалізації живих повсякденних практик, існувала величезна дистанція. На думку російської дослідниці О. Даугавет, розходження формальних норм з неформальними практиками не є проявом антагонізму між легітимною системою і ненормативними відхиленнями від неї, воно є невід'ємною рисою єдиного, стабільно функціонуючого організму влади [50, С. 26–38].

Теоретиком історії повсякденності номенклатури слід назвати В. Мохова, який увів до наукового обігу та обґрунтував доцільність

використання поняття "політична повсякденність номенклатури", а також виділив її загальні характеристики:

- базис повсякденності (панівні соціальні відносини, що формуються довкола відносин власності, виробництва, споживання, обміну та розподілу матеріальних і духовних благ);
- загальні межі повсякденності, що визначаються офіційними правилами поведінки та структурують основну частину робочого часу і частково сімейні та побутові відносини;
- неформальні практики, прийняті у номенклатурному середовищі при реалізації офіційних правил поведінки та діяльності;
- неформальні практики, що виникають поза межами офіційної поведінки, але є фактично доповненням до офіційних практик;
- несистемні практики, які суперечать як офіційним нормам, так і усталеним неформальним практикам, але сприймаються у певному співтоваристві як "нормальні" [51, С.13].

Аналіз наукової розробки різних аспектів функціонування партійно-радянської номенклатури дає підстави стверджувати, що увага дослідників в основному прикута до перших двох характеристик повсякденного життя номенклатури. Особливої популярності серед істориків набуло дослідження матеріально-побутового забезпечення працівників апаратів парткомів різних рівнів, а особливо номенклатурних пільг та привілеїв. Біля витоків досліджень цієї проблеми стояв М. Метьюз, який аргументовано довів, що система привілеїв виникла вже в перші місяці і навіть тижні після революції [52, с. 45]. Вітчизняний науковий доробок цієї проблеми представлений відповідними розділами монографій М. Дорошка, П. Киридона, комплексних досліджень повсякденності УРСР, а також статтями О. Штейнле, О. Стешица та ін. [53].

Особливості взаємовідносин номенклатури, які базувалися на патрон-клієнтелізмі, висвітлені у монографії М. Афанасьєва. Він стверджує, що клієнтелізм був не просто закономірним і невідворотним, але й необхідним елементом системи, умовою її функціонування та відтворення, оскільки він "олюднював" її патріархальністю, приватними відносинами покровительства й особистої відданості [54, с. 187–188].

Разом з цим проблемне поле повсякденності номенклатури охоплює значно ширше коло питань, які потребують детального наукового аналізу. Так, поза увагою істориків досі залишаються неформальні політичні (лобіювання та прийняття рішень, "тіньові" економічні практики, приховані принципи кадрової селекції, реалізація

явища "непотоплюваності" тощо) та побутові (шлюбно-сімейні відносини, відпочинок і дозвілля) практики номенклатури.

Іншим перспективним напрямком дослідження номенклатури є **регіональний**, що відповідає загальному тренду підвищення уваги до регіональних студій на пострадянському просторі. Він передбачає системне горизонтальне і вертикальне вивчення номенклатурної системи певного краю, регіону, області тощо. При цьому суттєво обмежується кількість високопосадовців, чим уможлиблюється глибша характеристика усієї владної групи. Певні напрацювання у цьому напрямі вже є [55]. Зразком такого case-study є монографія В. Мохова, який проаналізував регіональну політичну еліту на прикладі Пермської області з 1945 до 1991 рр. [56].

Власне, на сьогодні регіональний аспект вивчення української партійно-радянської номенклатури є одним з найпопулярніших. Соціокультурні і службові характеристики, формування управлінських мереж, повсякденне життя та інші домінують серед тематичних сюжетів. Серед перспективних напрямків виділимо наступні:

- регіональна компаративістика, що може включати порівняння промислових областей з аграрними, співставлення українських регіонів із відповідними російськими або білоруськими;
- регіональні владні команди, зокрема, їх формування і функціонування, номенклатурні "обойми" обласного, міського і районного масштабу;
- інкорпорації, ротації, екскорпорації в номенклатурному середовищі, починати які слід саме з низового рівня, де відбувалося входження в номенклатуру; а також просування кар'єрними сходами, "перерви" і "спадковість" у номенклатурних традиціях, втрата "фавору" і зниження соціального статусу;
- ділові та культурні характеристики регіональної номенклатури, що розкриваються у компетенції, рівні освіти, партійному і трудовому стажі, національному і гендерному складах, ротаціях, а також етичних характеристиках;
- просопографічний портрет працівників обласного партійного або радянського апарату як "закритого суспільства", що уключає неформальні стосунки, вплив "першого" секретаря на стиль роботи та існування його команди тощо.

Найвні окремі розвідки на регіональну тематику можуть слугувати добрим прикладом і бути екстрапольованими на всю республіку. Зокрема, на прикладі службової біографії першого секретаря Вінницького обкому партії 50–60-х рр. ХХ ст. П. Козиря історик Р. Подкур чудово проілюстрував механізм формування обласної управлінської

мережі [57, с. 397–415]. Окремі аспекти діяльності рівненської номенклатури проаналізовано у розвідках А. Жив'юка [58]. Значної уваги запорізькій номенклатурі років перебудови приділив у своїх працях Ф. Турченко [59, С.370–381]. О. Штейнле аргументував існування т. зв. харківського політичного земляцтва [60, с. 158–161]. До заслуг ученого слід віднести систематизацію фактів, що свідчать про існування політичного земляцтва як такого. Наявні приклади досліджень кадрового забезпечення окремих областей [61, с. 108–111]. Досить часто окремий предмет вивчення становлять західні області повоєнного періоду, що мали свою специфіку кадрового забезпечення [62]. З огляду на певне відставання в сучасній Україні номенклатурознавчих студій від соціально-економічної та культурної історії регіональний підхід має хорошу перспективу – кількість обласних правлячих груп, що чекають на свого дослідника, залишається великою. Водночас поза рамками цього напрямку залишиться господарська номенклатура промислових міністерств, чиє призначення залежало від всесоюзних міністерств та відомств.

Не претендуючи на вичерпне визначення перспективних напрямків, автори окреслили ті, що вже мають вдалі приклади досліджень і потребують продовження, або ж такі, що можуть бути екстрапольовані й на номенклатуру.

Загалом, ключовою рисою сучасних досліджень партійно-радянської номенклатури має стати міждисциплінарність та методологічний плюралізм, що не лише відповідає сучасним тенденціям розвитку історичної науки, але є запорукою ґрунтовнішого аналізу цієї соціо професійної групи. Актуальним завданням українських істориків є опрацювання англомовної історіографії, чимало праць якої виконано представниками різних шкіл, що сприятиме інтеграції української науки в світовий гуманітарний простір.

Література

1. Краткий словарь иностранных слов / под общ. ред. И. В. Лехина и Ф. Н. Петрова. – Изд. 4-е. – М. : ОГИЗ, 1947. – С. 258; Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / под ред. А. М. Прохорова. – Изд. 3-е. – М. : Советская Энциклопедия, 1974.

Т. 18. – 1974. – С. 95.

2. Слепов Л. А. О стиле в партийной работе / Л. А. Слепов. – М. : Госполитиздат, 1953. – С. 67 ; Пронин И. И. Руководящие кадры: подбор, расстановка и воспитание / И. И. Пронин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Мысль, 1981. – С. 71–72 та ін.

3. Партийное строительство : учеб. пособие. – М. : Политиздат, 1970. – С. 294 ; Партийное строительство : учеб. пособие. – Изд. 6-е. – М., 1981. – С. 300 та ін.

4. Пашин В. П. Партийно-хозяйственная номенклатура в СССР: становление, развитие, упрочение (в 20-х – 1930 году) : дисс. ... д-ра ист. наук / Пашин В. П. – М., 1993. – С. 5.
5. Джилас М. Лицо тоталитаризма / М. Джилас. – М. : Новости, 1992. – С. 80.
6. Восленский М. С. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза / М. С. Восленский. – М. : Советская Россия, Октябрь, 1991. – С. 21–23.
7. Ашин Г. Правящая элита и общество / Г. Ашин // Свободная мысль. – 1993. – № 7. – С. 62.
8. Ашин Г. Смена элит / Г. Ашин // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 42.
9. Мухаев Р. Т. Политология : учебник для студентов юридических и гуманитарных факультетов / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2000. – С. 178.
10. Саква Р. Режимная система и гражданское общество в России / Р. Саква // Полис. – 1997. – № 1. – С. 75.
11. Чешков М. А. Глобальный контекст постсоветской России: очерки теории и методологии мироцельности / М. А. Чешков. – М. : МОНФ: ИЦНИУП, 1999. – С. 275.
12. Социальные сдвиги в правящих кругах региональной номенклатуры 1921–1991 гг. (на материалах Пермской области и Коми-Пермяцкого автономного округа) / В. П. Мохов. – Пермь : Пресстайм, 2008. – С. 8–9.
13. Тощенко Ж. Т. Элита? Клань? Касты? Клики? Как назвать тех, кто правит нами? / Ж. Т. Тощенко // Социс. – 1999. – № 11. – С. 124.
14. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: веки исторической эволюции / О. В. Гаман-Голутвина. – М. : РОССПЭН, 2006. – С. 9.
15. Ашин Г. Смена элит. – С. 40–50 ; Ашин Г. Правящая элита и общество. – С. 58–69 ; Крыштановская О. В. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. В. Крыштановская // Общественные науки и современность. 1995. – № 1. – С. 51–65; Гаман-Голутвина О. В. Указ. соч.; Понеделков А. В. Политико-административная элита: генезис и проблемы становления в современной России // Элитизм в России: "за" и "против" / глав. ред. В. П. Мохов. – Пермь : Перм. гос. ун-т, 2002. – С. 100–101; Пастухов В. От номенклатуры к буржуазии: "новые русские" // Полис. – 1993. – № 2. – С. 49–56 ; Шубин А. В. Трансформация элит в период перестройки / А. В. Шубин // Элиты и лидеры: традиционализм и новаторство / отв. ред. Е. Ю. Сергеев ; Ин-т всеобщей истории РАН. – М. : Наука, 2007. – С. 89–102.
16. Кульчицкий С. В. Партийно-радянський апарат у системі влади / С. В. Кульчицкий // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С. 3–15 ; Його ж. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 160 с. ; Фролов М. О. Більшовицька еліта України в 1937–1938 рр.: трагедія загибелі / М. О. Фролов // Культурологічний вісник : науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – Вип. 10 / В. І. Воловик (голов. ред.) та ін. – С. 53–62 ; Його ж. Компартийно-радянська еліта в Україні: особливості існування та

функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя : Прем'єр, 2004. – 800 с. ; Штейнле О. Ф. Номенклатурна еліта Української РСР у 1945–1953 рр.: особливості формування та функціонування : дис.... канд. іст. наук. / Штейнле О. Ф. – Запоріжжя, 2010. – 252 с.

17. Тощенко Ж. Т. Указ. соч. – С. 132.

18. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938) : монографія / М. С. Дорошко. – К. : Ніка-Центр, 2008. – С. 19.

19. Сысоев В. Сокровенные тайны коммунистической номенклатуры / В. Сысоев // Звезда. – 1992. – № 1. – С. 155–171.

20. Митрохин Н. Аппарат ЦК КПСС в 1953–1985 годах как пример "закрытого общества" / Н. Митрохин // Новое литературное обозрение, 2009. – № 100. – С. 609.

21. Тощенко Ж. Т. Указ. соч. – С. 132.

22. Симонян Р. Х. Элита или все-таки номенклатура? (Размышления о российском правящем слое) / Р. Х. Симонян // Общественные науки и современность. – 2009. – № 2. – С.114–124 ; Пахарев А. Політична еліта. Формальна? Справжня? / А. Пахарев // Віче. – 1997. – № 11 (68). – С. 11 ; Киридон П. В. Номенклатура: термінологічні інтерпретації в історіографії / П. В. Киридон // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 171–182.

23. Киридон П. В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.) : монографія / П. В. Киридон. – Полтава : ТОВ "АСМІ", 2012. – С. 100.

24. Нефедов В. Н. Номенклатура империи: исследование кризиса / В. Н. Нефедов. – Нижний Новгород : Издательство Волго-Вятского кадрового центра, 1994. – С. 79.

25. Гимпельсон Е. Г. Советские управленцы 1917–1920 гг. / Е. Г. Гимпельсон. – М. : ИРИ РАН, 1998.

26. Пушкарева Г. В. Государственная бюрократия как объект исследования / Г. В. Пушкарева // Общественные науки и современность. – 1997. – № 5. – С. 77–86 ; Алиева М. В. Эволюция бюрократии в условиях социально-политических трансформаций в России : дисс. ... канд. полит. наук / Алиева М. В. – Ставрополь, 2005. – 147 с. ; Майстренко І. Бюрократія і технократія, або про соціальну структуру СРСР / І. Майстренко // Сучасність. – 1981. – № 3–4. – С. 138–146.

27. Зеленько Г. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 215 с. ; Кудлай А. А. Формирование профессиональной бюрократии в Украине: истоки, тенденции и перспективы А. А. Кудлай / Рукопись дисс. ... канд. полит. наук. – Одесса, 2004. – 227 с. ; Шевцова Ю. Державний чиновник в історичній іпостасі / Ю. Шевцова // Віче. – 2004. – № 6 (147). – С. 45–49.

28. Восленский М. С. Указ. соч. – С. 7 ; Сахаров А. Д. О стране и мире / А. Д. Сахаров. – Нью-Йорк, 1975. – С. 19 ; Гаман-Голутвина О. В. Бюрократия или олигархия? / О. В. Гаман-Голутвина // Куда идет Россия?.. Власть, общество, личность. – М., 2000. – С. 162–172.

29. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке

прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России М. Н. Афанасьев. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – С. 179–181.

30. Яцков В. А. Организация работы с номенклатурой партийных комитетов / В. А. Яцков // Проблемы партийного и государственного строительства. – М., 1982. – Вып. 2. – С. 173.

31. Социальные сдвиги в правящих кругах региональной номенклатуры 1921–1991 гг. (на материалах Пермской области и Коми-Пермяцкого автономного округа) / В. П. Мохов. – Пермь : Пресстайм, 2008. – С. 18.

32. Мохов В. П. Номенклатура как политический институт в истории советского общества второй половины XX века / В. П. Мохов // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России: Материалы интернет-конф., ноябрь 2003 – март 2004 г. / Перм. гос. техн. ун-т. – Пермь, 2004. – С. 33–36.

33. Дука А. В. Логика институционального дизайна: к обоснованию введения номенклатуры / А. В. Дука // Номенклатура и номенклатурная организация власти в России. – С. 13–32.

34. Лоскутов В. А. От номенклатуры к бюрократии? [Электронный ресурс] / В. А. Лоскутов // ЧиновникЪ: информационно-аналитический вестник Уральской академии государственной службы. – 1998. – № 1. – Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1142228>; Бадовский Д. В. Трансформация политической элиты России: от организации "профессиональных революционеров" к "партии власти" // Политические исследования. – 1994. – № 6. – С. 42–58 ; Овсянко Д. М. Государственная служба Российской Федерации / Д. М. Овсянко. – М., 1996. – С. 36–37.

35. Хайтун С. Д. Номенклатура как "разумная система" / С. Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С. 97–112.

36. Парамыгина Ю. В. Подходы современных российских элитологов к изучению советской номенклатуры / Ю. В. Парамыгина // Известия Алтайского государственного университета. – 2009. – № 4–2 (64). – С. 290.

37. Афанасьев М. Н. Указ. соч.

38. Понеделков А. В. Политико-административные элиты в России в середине 90-х гг. и 10 лет спустя (теоретический прикладной аспект анализа) / А. В. Понеделков. – Ростов-н/Д., 2005. – С. 89.

39. Пашин В. П. Коммунистическая номенклатура: истоки, сущность, содержание / В. П. Пашин, Ю. П. Свириденко. – М., 1995. – С. 10.

40. Коржихина Т. П. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т. П. Коржихина, Ю. Ю. Фигатнер // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25.

41. Пашин В. П., Свириденко Ю. П. Указ. соч.

42. Китаев С. В. Номенклатура как субъект социально-политической трансформации современной России : дисс. ... канд. полит. наук / Китаев С. В. – Волгоград, 2007. – С. 30–31.

43. Дорошко М. С. Вказ. праця. – С. 21.

44. Першина Т. С. Господарська номенклатура в Україні 1943–1945 рр. / Т. С. Першина. – К. : Інститут історії України НАН України, 1997. – 114 с.

45. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. ; голов. упр. держ. служби України ; Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Т. 2. – 2009. – 512 с.

46. Политбюро ЦК ВКП(б) и Совет Министров СССР. 1945–1953 / сост. О. В. Хлевнюк, Й. Горлицкий, Л. П. Кошелева и др. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 656 с. ; Политическое руководство Украины. 1938–1989 / сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2006. – 544 с. ; Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты 1953–1964 гг. / сост. О. В. Хлевнюк, М. Ю. Прозуменщиков, В. Ю. Васильев и др. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2009. – 774 с. та ін.

47. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький та ін. ; Голов. упр. держ. служби України : Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009.

Т. 5 : Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991 / упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, Р. Б. Воробей. – 2009. – 824 с.

48. Восленский М. С. Указ. соч.

49. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / О. Крыштановская. – М. : Захаров, 2005. – С. 87–88.

50. Даугавет А. Б. Неформальные практики российской элиты (Апробация когнитивного подхода) / А. Б. Даугавет // Полис. – 2003. – № 4. – С. 26–38.

51. Мохов В. Политическая повседневность номенклатуры как научная проблема / Виктор Мохов // Повседневность номенклатуры : сборник статей / под ред. В. П. Мохова и Н. А. Фролова. – Пермь : ПНИПУ, 2013. – С. 13.

52. Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве / Мэрвин Мэтьюз // Вопросы истории. – 1992. – № 2–3. – С. 45.

53. Дорошко М. Вказ. праця. Киридон П. Правляча номенклатура Української РСР (1945 – 1964 рр.) ; Штейнле О. Ф. "Комунізм для обраних": привілеї та пільги номенклатурної еліти УРСР (1944–1953 рр.) / О. Ф. Штейнле // Гілея: науковий вісник. – К., 2009. – Вип. 28. – С. 83–94; Стешиц О. Пільги та привілеї керівної партійної номенклатури Української РСР у 1964–1985 рр.: матеріально-побутовий та лікувально-оздоровчий аспект / О. Стешиц // Література та культура Полісся. – 2012. – Вип. 71. – С. 222–233; Крупина В. Повсякденне життя партійно-державної номенклатури / В. Крупина // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 2. – 2010. – С. 162–176; Кузьменко Ю. Номенклатура привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х років ХХ ст.) / Ю. Кузьменко // Література та культура Полісся : збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 51. – С. 166–180.

54. Афанасьев М. Указ. соч. – С. 187–188.

55. Коновалов А. Б. Партийная номенклатура Кузбасса в годы "послевоенного сталинизма" и "оттепели" (1945–1964) / А. Б. Коновалов. – Кемерово,

2005 ; Устинкин С. В. Политико-институциональная трансформация номенклатуры в СССР (1929–1941 гг.): региональный аспект / С. В. Устинкин // Вестник Нижегородского университета. Сер. История. Политология. Междунар. Отношения. – Н. Новгород, 2005. – Вып. 1. – С. 216–223 ; Калинина О. Н. Партийно-государственная номенклатура Западной Сибири в 1946–1964 гг. / Российская Академия наук, Сибирское отделение Институт истории. – Новосибирск, 2008. – 300 с. ; Волосов Е. Н. Технократическая элита Ангаро-Енисейского региона в 1964–1991 гг.: опыт исторического анализа : монография / Е. Волосов. – Иркутск : Изд-во Иркут. гос. ун-та, 2010. – 433 с.

56. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945–1991 годы) / В. П. Мохов. – Пермь : Пермское книжное изд-во, 2003. – 240 с.

57. Подкур Р. Формування та функціонування обласної управлінської мережі в середині 1950-х – на початку 1960-х рр. (на матеріалах Вінницького обкому КП України) / Р. Подкур // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – С. 397–415.

58. Жив'юк А. Компарти́йна номенклатура УРСР і західна українська діаспора: ідеологічне протиставлення 40-х – 60-х років ХХ ст. / А. Жив'юк // Наукові записки Національного університету Острозька академія. Історичні науки. – 2010. – Вип. 15. – С.121–135 ; Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компарти́йна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років) / А. Жив'юк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк : Вежа, 2009. – Вип. 2. – С. 35–42.

59. Турченко Ф. Запоріжжя на шляху до себе... (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 367 с. ; Турченко Ф. Таємні документи Запорізького обкому КП України про політичну боротьбу в регіоні напередодні проголошення незалежності 1991 р. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 1. – 2007. – С. 370–381.

60. Штейнле О. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950–1970-ті роки) / О. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С.158–161.

61. Штейнле О. Ф. Керівники Запорізької області в номенклатурній еліті УРСР (1943–1953 рр.) / О. Ф. Штейнле // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXV. – С. 105–110 ; Невмита Ю. В. Становлення Черкаської області: кадровий аспект / Ю. В. Невмита // Глея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: Наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. / – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 55 (№ 12). – С. 108–111.

62. Стародубець Г. М. Парти́йна номенклатура Волинської області в 1944–1945 рр. / Г. М. Стародубець // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. XXXIII. – С.144–148 ; Білоус Е. Парти́нно-радянська номенклатура західних областей УРСР у 1944–1945 рр. (освітній вимір) / Е. Білоус // Схід. – 2013. – № 1. – С. 58–62 та ін.

УДК 327.8

L. M. Mytsyk

The OSCE in the modern european security architecture system

У статті аналізується роль ОБСЄ у формуванні європейської системи безпеки і стабільності та визначаються завдання щодо активізації діяльності України в цій структурі. Автор доходить висновку, що сучасна роль ОБСЄ в архітектурі безпеки є обмеженою. Це зумовлює нагальну потребу в багатокомпонентному реформуванні ОБСЄ з метою досягнення географічного та функціонального балансу між трьома вимірами діяльності організації і тим самим повернення авторитетного статусу. Драматичні уроки української кризи важливі для концептуалізації міжнародної безпеки. Гарантувати право кожної країни на вільний вибір напряму цивілізаційного розвитку, відповідних стратегій – таким має стати імператив для побудови нової європейської безпекової архітектури.
Ключові слова: ОБСЄ, європейська безпека, співробітництво, попередження конфліктів, моніторинг прав людини, післякризове врегулювання, миротворча діяльність.

В статье анализируется роль ОБСЕ в формировании европейской системы безопасности и стабильности и определяются задачи по активизации деятельности Украины в этой структуре. Автор приходит к выводу, что современная роль ОБСЕ в архитектуре безопасности является ограниченной. Это вызывает настоятельную необходимость в многокомпонентном реформировании ОБСЕ с целью достижения географического и функционального баланса между тремя измерениями деятельности организации и тем самым возвращению авторитетного статуса. Драматические уроки украинского кризиса важны для концептуализации международной безопасности. Гарантировать право каждой страны на свободный выбор направления цивилизационного развития, соответствующих стратегий – таким должен стать императив для построения новой европейской архитектуры безопасности.
Ключевые слова: ОБСЕ, европейская безопасность, сотрудничество, предотвращение конфликтов, мониторинг прав человека, посткризисное урегулирование, миротворческая деятельность.

The article analyzes the role of the OSCE in shaping the European security and stability system and defines tasks of intensifying Ukraine's activities in that structure. The author drew a conclusion that the current OSCE role in the security architecture is limited. That determines an urgent need for

multidimensional OSCE reform to achieve the geographical and functional balance between the three dimensions of the Organization's activities and thus to return its authoritative status. The dramatic lessons of the Ukrainian crisis are important for conceptualization of international security. Guaranteeing the right of each country to free choice of the direction of civilization development and the appropriate strategies should be the imperative for establishing new European security architecture.

***Key words:** OSCE, European security, cooperation, conflict prevention, civil rights monitoring, post-conflict reconstruction, peacekeeping activity.*

The scale of the challenges and the complexity of the factors operating in the global international environment (regional conflicts, terrorism and organized crime, proliferation of weapons of mass destruction, energy, ecological and cyber security, etc.) require the search for adequate responses and new conceptual approaches to security problems.

In the context of globalization, no country is able to solve strategic security problems independently. Therefore, the role of international security organizations is growing significantly. According to the international law, the elements of the European security system are the OSCE, NATO, the CSTO (the Collective Security Treaty Organization) and the EU. NATO played a key role. Most of its members are countries of Europe, which are members of the EU simultaneously. Traditionally the security policy of the European Union has been framed as complementary to NATO's policy. In today's context, the impact of the EU is increasing. The European Union continues to develop its own foreign and security policy, including the defense component. In eastern Europe, the CSTO aspires to be a leader in solving security issues, but its activities seem to be "an instrument for the implementation of Russian foreign policy, a mean to restore Russia's influence in the post-Soviet space" [6, p. 110]. Such countries as Ukraine, Moldova, Georgia and Azerbaijan remain in the zone of uncertainty, so, in fact, only the OSCE takes care of their security. Until recently the role of the latter had a tendency to decrease. Actually it does not go beyond the monitoring of democratic processes and the protection of human rights, as well as the post-crisis reconstruction in conflict zones.

The activities of the OSCE are analyzed by the Ukrainian (M. Baimuratov, O. Delinsky [1], V. Voloshin [2], P. Klimkin, V. Krushinsky, M. Mikievich, N. Mushak [4], B. Parakhonsky [6], H. Perepelitsa [7], I. Khraban [9]) and foreign (J. Freeman [11], V. Ghebaly [12; 13; 15], P. Switalski [14], H. Vetschera [16; 17], R. Zaagman) experts, who demonstrate different approaches toward appreciation of contemporary European security processes and the effectiveness of the OSCE's structure and functioning.

The purpose of the article is to analyze the role of the OSCE in shaping the European security and stability system and to define tasks of intensifying Ukraine's activities in that security structure.

The Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) was created on the principles of a comprehensive, consistent and effective security system. Therefore, if it is reformed, it will quite capable of assuming such functions. Now the OSCE is the largest international regional security organization in the world, including 57 member-states with a population of over one billion people. In its activities, the OSCE relies on a holistic approach to security, which covers three main dimensions such as military-political, economic-ecological and humanitarian ones. Through specialized institutions, expert units and network of local structures the OSCE affects security in the Northern Hemisphere, including arms control, the fight against terrorism, good governance, energy security, the prevention of trafficking in human beings, democratization, freedom of the media and the rights of minorities. In terms of institutional and legal aspects the OSCE is a unique organization, since it does not have a founding treaty and operates solely on the basis of voluntary participation of member countries in its activities. All member countries have equal status, decisions are made by consensus on the basis of political agreement.

For almost forty five years since the signing of the Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe on August 1, 1975 in Helsinki, the OSCE has worked a difficult way from a forum for political dialogue between representatives of two opposing military blocs up to an organization that is one of the important elements of the modern system of European and global security. Three main periods can be distinguished in its evolution:

- (1) the East-West dialogue and the detente policy during the Cold War;
- (2) the transitional period to the post-bipolar world;
- (3) the organization's activities in modern conditions [5, p. 8].

Today, this institution plays the role of a universally recognized platform for discussing security issues, arms control, confidence-building measures, prevention, resolution and monitoring of conflicts, including frozen ones, human rights monitoring, free elections, etc. However, the Organization's strong potential in the global governance and regional security system is not fully implemented. The OSCE's unique feature of a comprehensive approach to security issues, including political, economic, military, environmental, and humanitarian aspects, has become an obstacle to the effectiveness of the Organization. There is every reason to say that two of the three main components of the OSCE's mandate –

military-political (security) and economic (due to NATO enlargement and effective economic cooperation within the enlarged EU) ones – have actually lost their effectiveness for today. The humanitarian dimension seems to remain the only effective instrument of the Organization, first of all owing to activities of the Office of Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), but significant difficulties have been also appeared in that area recently (in particular, through the use of humanitarian factors for political pressure) [5, p. 34–35].

According to experts, within the framework of a new security environment with new risks and threats, the effectiveness of this organization has the potential to increase. In the period of the bipolar world existence, when the CSCE / OSCE was created, the main threat to international security was the military confrontation between the "western" and "eastern" blocs, i.e. the problem of "hard security". After the end of the Cold War, the problems of "soft security" are coming to the fore and constantly increasing their impact in the context of globalization. "Soft security" covers potential and actual political, social and economic challenges to national security; it includes almost everything, except for purely defense issues. On the other hand, specifics of modern threats and challenges is that they originate from an area that is not controlled by individual states and, unlike geopolitical threats, are often formed by non-state actors who are of international importance and who seek to influence the policies of individual states. Current security threats tend to become transboundary and transnational ones, while economic and environmental threats are global in their nature. The OSCE principles, based on the universal and comprehensive security, security indivisibility, and the concept of a united Europe without demarcation lines, provide an opportunity to shape organizational models that are capable of responding to globalization threats and challenges effectively [14].

The events of the last decade show that, unlike NATO and the EU, the OSCE failed to become a cornerstone of Europe's unified security architecture, in particular, to prove its effectiveness in establishing fruitful dialogue between the EU and Russia and its allies, as well as ensuring the interests of the countries, which are not members of integration associations. The Russian Federation's withdrawal from the CFE (Treaty on Conventional Armed Forces in Europe) in 2007 has questioned the effectiveness of the arms control system. The OSCE's capabilities in the Euro-Atlantic area security, based on cooperation and coordination of existing organizations, are virtually unused due to their formality and the lack of real levers of influence. The Organization just records participation in conflict resolution processes (through the activities of mediation

missions), but does not lead to the progress in resolving any of the "frozen" conflicts (Transnistria, Karabakh, Georgian-Russian conflict, etc.) [5, p. 34].

The annexation of the Crimea, support for separatist movements in the East of Ukraine by Russia has become possible only because of helplessness of international security institutions. Though the Russian annexation of the Crimea was a direct violation of the basic principles and norms of international law, but unfortunately, it has remained unpunished. Intervention of regional security structures was delayed and has not affected the situation significantly yet. The OSCE acts on the basis of consensus that means the approval of a decision with the consent of all member countries. Therefore, the refusal of Russia as one of member states created obstacles for the effective inclusion of the OSCE into the settlement of the crisis in the Ukrainian-Russian relations. Only the additional efforts of the guarantor countries have forced to move the process out of the "deadlock" and develop a package of urgent crisis management initiatives.

Today, Ukraine is looking for its proper place and role in the European security system. The Ukraine's choice is crucial - the integration towards European security systems, on the one hand, or a security vacuum and status of an international outsider, on the other hand [6, p. 114]. The security of the Ukrainian state is an important element of European security in general. Nowadays, the understanding of "non-alignment" as a policy of non-participation in confrontational relations of the Cold War period is meaningless, since the bipolar world has already been destroyed, and the new world order is based on entirely other principles. In fact, only inclusion in international security processes based on solidarity and mutual support provides real security guarantees for the country.

Now, the strengthening of Ukraine's national security is directly linked to the increasing the effectiveness of international regional and global security institutions. Obviously, one of the most urgent issues in this area is the reform of the OSCE. Currently, there is no unified model for reforming the Organization approved by the member countries. In fact, there are two trends in understanding its future. According to the first one, OSCE should retain the functions of a consultative forum focused on monitoring and facilitating conflict resolution as well as discussing issues of cooperation in various fields, as recorded in the Helsinki Final Act, the Paris Charter and a number of other documents. Another approach is to further strengthen the OSCE in order to transform it into a pivotal element of the European security system.

Discussions on the need to modernize the OSCE were launched within the framework of "Corfu Process" (2009) and the "Helsinki +40

process" (2012). The main idea was to increase the OSCE role of the in preventing conflicts and arms control in Europe. During 2010-2013, experts have developed a significant number of proposals and programs that enable them to form the key direction of reforming the organization. It is a movement towards a new system of regional security in Europe, built on the principles of "development security", collective regulation of conflicts and controversies as well as the creation of mechanisms for collective preventive intervention in the conflict. The new European security architecture should be organized in such a way that the right to direct control over arms, military technology, and the use of armed forces has been transferred under a broad "collective sovereignty" that must be endowed to the OSCE.

So, the current role of the OSCE in the security architecture can be assessed as limited. Therefore, it is obvious that there is an urgent need for multidimensional OSCE reform to achieve the geographical and functional balance between the three dimensions of the Organization's activities and thus to return its authoritative status and real impact in the field of international security. The recognition of the OSCE as an effective center for the coordination of interests would help to "defrost" such important areas of the Organization's activities as arms control, conflict management, post-conflict reconstruction, preventive diplomacy etc.

Ukraine should contribute to the development of new security architecture in Europe. Historical experience proves destructive consequences of miscalculations and passivity in security matters. Today the dramatic lessons of the Ukrainian crisis are important for all peoples of the world, especially for those nations that are at the beginning of their state-building. Guaranteeing the right of each country to free choice of the direction of civilization development and the appropriate strategies should be the imperative for establishing new European system of collective security.

Bibliography

1. Баймуратов М. А. Международно-правовые аспекты становления и развития европейской системы безопасности на пороге XXI века : монография / М. А. Баймуратов, А.А. Делинский. – Одесса : Юридична література, 2004. – 184 с.

2. Волошин В. А. Використати повнішою мірою політико-правові механізми ОБСЄ / В. А. Волошин // Політика і час. – 2006. – № 5. – С. 54–60.

3. Ільницька У. Україна–ОБСЄ: активізація співробітництва у формуванні європейської системи безпеки та стабільності [Електронний ресурс] / У. Ільницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2015. – Вип. 27. – С. 115–121. – Режим доступу:

<http://www.ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/28416/1/019-115-121.pdf>. –

Назва з екрана.

4. Мушак Н. Б. Міжнародно-правова діяльність Організації з безпеки і співробітництва у Європі у сфері захисту прав людини / Н. Б. Мушак // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – № 3. – С. 133–137.
5. ОБСЄ: сучасні виклики та перспективи розвитку. Аналітична доповідь [Електронний ресурс] / А. В. Єрмолаєв, К. А. Кононенко, О. О. Резнікова та ін. – К., 2013. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1518/>. – Назва з екрана.
6. Парахонський Б. О. Роль ОБСЄ у формуванні європейського середовища безпеки / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 3 (28). – С. 109–114.
7. Перепелиця Г. М. Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО та іншими структурами європейської безпеки / Г. М. Перепелиця. – К. : Стило, 2002. – 248 с.
8. Фалалеева В. Особливості організації та діяльності ОБСЄ в умовах загострення невоєнних загроз / В. Фалалеева // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – № 2 (27). – С. 136–145.
9. Храбан І. А. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур : монографія / І. А. Храбан. – К. : Варта, 2005. – 544 с.
10. OSCE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru>. – Назва з екрана.
11. Freeman J. Security and the CSCE Process: The Stockholm Conference and beyond / J. Freeman. – L. : MacMillan, 1991. – 198 p.
12. Ghebaly V.-Y. European Security in the 1990s: Challenges and Perspectives / V.-Y. Ghebaly, B. Sauerwein UNIDIR, United Nations. N.Y., Gen., 1995. – 230 p.
13. Ghebaly V.-Y. Growing Pains at the OSCE: the Rise and Fall of Russia's Pan-European Expectation / V.-Y. Ghebaly // Cambridge Review of International Affairs. – 2005. – V. 18. – № 3, October. – P. 375–378.
14. Switalski P. The OSCE in the European Security architecture system: chances and limits / P. Switalski / OSCE. – Warsaw, 1997. – 62 p.
15. The Reform of the OSCE 15 Years After, the Charter of Paris for a New Europe: Problems, Challenges and Risks / ed. by prof. V.-Y. Ghebali, dr. D. Wamerio. – PSIO Occasional Paper. – 2006. – № 2.
16. Vetschera H. European Conflict Prevention: the Role of OSCE // The Art of Conflict Prevention / compiled, ed. by W. Bauwens, L. Reychler. – N.Y. : Brassey's, 1994. – P. 72–112.
17. H. Vetschera Co-operative security / H. Vetschera in the OSCE framework: CSBMs, emergency mechanisms and conflict prevention // European security / ed. by W. von Bredow, T. Jager, G. Kemmel. – London : Macmillan, 1997. – P. 146–166.

УДК 94(436:437)"1914/1918"(092)

П. П. Моціяка

Томаш Масарик про особливості виникнення Чехословацької Республіки

У статті розглядаються особливі обставини революційного процесу на чеських і словацьких землях Австро-Угорщини в роки Першої світової війни та появи на карті світу нової чехословацької держави за спогадами її першого президента. Наголошено на винятково важливій ролі Томаша Масарика у виникненні Чехословаччини.
Ключові слова: Перша світова війна, "світова революція", Національний комітет, незалежність, держава, "чехословакізм".

В статье рассматриваются особенности революционного процесса в чешских и словацких землях Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны, а также появление на карте мира нового чехословацкого государства по воспоминаниям её первого президента. Подчеркнута исключительно важная роль Томаша Масарика в возникновении Чехословакии.

Ключевые слова: Первая мировая война, "мировая революция", Национальный комитет, независимость, государство, "чехословакизм".

In the article the special circumstances of revolutionary process are examined on Czech and Slovakia earth of Austria-Hungary in the years of First World War and appearance new Czechoslovak state on the map of the world for memories of it's first president. Emphasized on the extremely important role of Tomáš Masaryk in the emergence of Czechoslovakia.

Key words: The First world war, "world revolution", National Kommittee, independence, state, "czechoslovakizm".

Революційний процес у Європі під час Першої світової війни, який розпочався з Росії в 1917 р., прокотився континентом та мав гучний резонанс далеко за його межами і по гарячих слідах був названий "світовою революцією". Саме під такою назвою побачили світ спогади засновника Чехословацької Республіки і її першого президента Томаша Гарріґа Масарика, який зазначав у своїх бесідах з письменником Карелом Чапеком: "У результаті світової війни ми досягли політичної самостійності; світова війна не була лише війною, вона була ще й світовою революцією; вона розвалила три імперії, три останні світові держави – bastiони абсолютизму; світ наблизився до демократії" [1, с. 234]. Однією з таких держав була Чехословаччина, до певної міри несподіване утворення і, безперечно, дітище Томаша Масарика – філософа, громадського діяча, політика-демократа.

Томаш Масарик (1850–1937) був відомим вченим-філософом Празького університету, публіцистом, депутатом парламенту Австро-Угорщини. Початок Першої світової війни застав його в Німеччині. Він бачив німецьку мобілізацію: "зібраність і порядок у всьому, аж до останньої дрібниці" [1, с. 111]. Повернувшись до Праги, він "поглянув на нашу мобілізацію: призовники йшли до армії з огидою, як на бійню" [1, с. 111]. За його словами, "приймаючи рішення, що проти Австрії необхідно якось виступити, я не говорив собі, що я патріот і що це воля народу; просто мене мучила совість від того, що наші люди йдуть на війну, їх саджають до в'язниць, а ми, депутати, сидимо склавши руки" [1, с. 111]. У грудні 1914 р. він покинув Прагу і виїхав до Італії, а повернувся до Праги тільки через чотири роки.

Так розпочалася чотирирічна навколосвітня подорож Масарика, метою якої було визволення його країни і відновлення державності. Його перший публічний виступ проти Австро-Угорщини відбувся 17 грудня 1914 р. у Женеві в залі Реформації, коли він виголосив промову, присвячену 500-річчю мученицької смерті Яна Гуса. У промові Масарик закликав відновити незалежність Чехії, де можна було б вільно мислити і жити. Друге фактичне оголошення війни Австро-Угорщині прозвучало у Школі слов'янських досліджень Королівського коледжу в Лондоні 19 жовтня 1915 р. Його лекція була фактично програмою державного переустрою Австро-Угорщини і разом з тим містила філософсько-політичне обґрунтування права "малих народів" на самостійне державне існування [2, с. 602–603].

Тоді ж восени 1915 р. відбулося організаційне оформлення вивольного руху. У вересні 1915 р. було утворено Чеський закордонний комітет (у травні 1916 р. на його платформі виник Чехословацький національний комітет) під керівництвом Томаша Масарика. Його заступником був словак генерал М. Штефаник, а генеральним секретарем – чех доктор Е. Бенеш. Офіційним органом національного комітету став журнал "La Nation Tcheque" [3, с. 237]. У Заяві Чеського закордонного комітету від 15 листопада 1915 р. вперше було прямо заявлено про мету чеської еміграції – створення незалежної чехословацької держави.

Томашу Масаріку довелося докласти справді титанічних зусиль для реалізації планів розчленування Австро-Угорщини і досягнення незалежності. З одного боку, він цілком логічно визнавав, що "наша незалежність виникла з падіння Австро-Угорщини та зі світового спалаху взагалі; союзники перемогли Німеччину й Австрію і цим зробили можливість і завоювали нам нашу незалежність" [4, с. 196]. З іншого боку, він стверджував, що "ми добилися своєї незалежності

боротьбою і революцією проти Австро-Угорщини; ми свою незалежність завоювали в Сибіру, у Франції, Італії, як коротко сказав президент Пуанкаре. Революція ж наша була особливою: її збройні виступи відбувалися не вдома, на нашій території, а за кордоном, в чужих землях" [4, с. 196–197].

Цю особливість революції він пояснював тим, що "ми були зобов'язані, як народ, взяти участь у світовій оборонній війні; без цієї участі ми б не досягли незалежності – у всякому разі, не такою мірою, якою ми цього досягли тепер. У цьому полягав смисл і політичне значення наших легіонів у Росії, Франції та Італії. Легіони здобули нам симпатію і допомогу західних великих держав" [4, с. 197].

Окрім легіонів, на думку Масарика, серйозно допомогли визволенню і всі ті люди, що були солдатами в австрійській армії та сприяли тривалим та впертим опором її розкладу, а особливо ті, хто за свій опір поплатився життям. Сприяли визволенню всі ті мирні громадяни, які в себе вдома були австрійським терором страчені, засуджені до смертної кари і кинуті до в'язниці чи позбавлені майна і зазнавали всіляких мук. "Вказуючи на подібні факти, – зауважував Масарик, – ми переконували союзників, що ми відважилися боротися з Австро-Угорщиною на життя і смерть. Наша незалежність була здобута кров'ю" [4, с. 197–198].

За словами Масарика, іншим дієвим елементом за кордоном був Національний комітет, його дипломатична діяльність і пропаганда. Ця робота дозволяла формувати легіони, збільшувати їх до розмірів армії та використовувати дипломатично участь легіонів у війні. Цікавою обставиною роботи Національного комітету, згадував Масарик, було те, що "у фінансовому відношенні ми не залежали від союзників ні в пропаганді, ні в своїй діяльності взагалі. Я відмовлявся від всіх, навіть зовсім дружніх пропозицій [...] І не тільки пропаганду, але й легіони ми утримували, щоправда в борг, проте все ж досить самостійно" [4, с. 199]. Це було принциповою позицією і давало певні переваги: "наша Національна Рада і наша армія є нашим самостійним органом, але ніяк не є тільки політичним органом союзників" [3, с. 200]. Пізніше у бесідах з К. Чапеком Томаш Масарик зізнався: "Що правда, то правда, протягом всієї війни грошей у нас було дуже мало; по-моєму, до цього часу жодна революція не була проведена і організована настільки економно" [1, с. 112].

Ще однією особливістю визвольного руху було те, що революційного вибуху в Чехії чи Словаччині під час війни не було. Як зауважував Масарик, "збройної революції не було до кінця війни в програмі провідних партій, вона там не могла і не повинна була бути; зате весь

народ був проти Австрії і довів свій здоровий глузд, готовність до пасивного спротиву, а в належний момент і до активного. Якщо наші союзники очікували революції і якщо вони нас зрідка звинувачували, що ми її не підготували, то це було і неправильним і не обґрунтованим; достатньо було того, що маси не піддалися політичному і військовому терору" [4, с. 201].

На думку Томаша Масарика, важливим було, аналізуючи "визвольний рух і досягнення нашої незалежності, розрізнити, як наша держава виникла політично, *de facto*, матеріально і як *de jure*, юридично, формально" [4, с. 206]. Він визнавав: "Я прекрасно усвідомлював, що і сам я і закордонна Національна Рада є революційними органами, а тому очікував, що офіційні представники держав виступлять проти мене з легітимістичної точки зору. Так це спершу і було, і не тільки стосовно нас, але і наших військовополонених", а згодом "легітимізм став блідніти, і нас стали приймати, спочатку *de facto*, а потім і *de jure*" [4, с. 207]. Закордонна Національна Рада, яка з часом нормально організувалася, стала потроху набувати авторитету, головним чином, відповідно до того, як було організоване військо, як внаслідок цього стали учасниками війни і дієвим фактором: "Організацією війська ми довели всім, що ведемо справу всерйоз. Національна Рада стала урядом *de facto*, а союзницькі уряди крок за кроком почали визнавати нас і наше військо" [4, с. 208].

Як констатував Т. Масарик, "Національна Рада (тимчасовий уряд) була за кордоном, вона не знаходилася на території, яку ми призначали для чеської держави; те ж саме було і з нашим військом, яке знаходилося на іноземній території, на якій і виникло; знайшлися політики і юристи, яких це непокоїло, проте я вказував на аналогічне становище сербів на Корфу. Як ми це далі побачимо, врешті-решт, союзникам ця трудність перестала заважати" [4, с. 208–209].

Виходячи з таких обставин, прикметною особливістю визвольного руху, керованого Масариком, було юридичне визнання законності боротьби за державу. Він наголошував на особливій вазі першого офіційного визнання, зробленого Францією 3 лютого 1916 р., а потім і ініціативи Франції у заяві союзників президенту США Вільсону в січні 1917 р., французької ініціативи в створенні чеських військ у Росії, перший договір Франції з Національною Радою, декрет про організацію армії в грудні 1917 р. і призначення першого посла Франції [4, с. 210].

На думку Масарика, міжнародне визнання держави чехів і словаків відбувалося в умовах, які до того з точки зору міжнародного права і порядку такого визнання раніше не траплялися: "світова війна

і революція створили зовсім особливі і нові політичні і правові умови, а тому існуючі до того часу юридичні і міжнародно визнані правила виявляються недостатніми" [4, с. 211]. Масарик говорив про державно-правову трудність з визнанням держави у зв'язку з тим, що "до виникнення самостійної держави справа зазвичай доходить на особливій території, населеній народом, який утворює на цій території державу. У нашому ж випадку було визнано наш закордонний уряд, визнана наша воююча армія, яка також знаходилася поза межами території, про яку йде мова..." [4, с. 212–213].

Крім того, Томаш Масарик зазначав, що "проблема виникнення нашої держави з точки зору держави і права ускладнюється перевертанням в самій країні: Національний Комітет маніфестом від 28 жовтня позитивно оголосив себе "урядом з сьогоднішнього дня", тобто від 28 жовтня; також і перший закон, подібно до маніфесту Національного Комітету, проголошує виникнення чехословацької держави" [3, с. 213]. В результаті цього, констатував Масарик, "деякий час у нас було два уряди: один за кордоном, визнаний союзниками, а інший удома, який проголосив себе за правом революції" [4, с. 213].

Характер визвольного руху чехів, який відбувся і на батьківщині, і за кордоном, наклав свій відбиток і на таку його особливість, як те, що чехи мали два центри діяльності: один за кордоном, а інший у Празі. На думку Масарика, "важливим було те, що обидва ці центри, *de facto* уряди (назви: Національний комітет та ін. – ролі не грають) діяли узгоджено і так, що не дійшло до суперечок, як, наприклад, це було між закордонним і утвореним удома польським урядом" [4, с. 213].

Ще однією особливістю був факт визнання закордонного тимчасового уряду (Національного Комітету) з боку союзних урядів під час війни. Для урядів Антанти це не було якимось тактичним, тимчасовим ходом, з метою послаблення Австро-Угорщини. Це визнання було підтверджено політикою держав і після війни. Саме на це вказував Масарик у своїх спогадах: "Красномовним доказом цього було запрошення д-ра Бенеша на засідання, яке стосувалося перемир'я з Німеччиною, яке відбулося 4 листопада. Таким чином, д-р Бенеш вважався представником незалежної, союзницької держави, і його підпис знаходиться між іншими під протоколом цього історичного засідання" [4, с. 214–215]. Визнання Чехословаччини в складі Чехії і Словаччини означало, що союзники з самого початку війни вважали Словаччину частиною майбутньої нової держави, тоді як Хорватія (яка теж, як і Словаччина, належала до Угорщини) не відразу була визнана частиною нового Королівства сербів, хорватів і словенців, і тому визнання цього королівства викликало певні труднощі.

Треба відзначити важливу обставину, яка, безумовно, сприяла успіху об'єднання чехів і словаків – це вплив постаті Томаша Масарика на Словачину в роки війни. Чільні словацькі політики 20–30-х рр. ХХ ст. неодноразово на це вказували. Зокрема, В. Шробар слушно зауважував, що Масарик був "батьком руху, який так благодійно впливав на пробудження словацького люду", а А. Штефанек, оцінюючи значення Масарика для Словачини, писав наступне: "Можна сміливо сказати, що без нього не було б модерної Словачини; не було б визволеного народу і Чехословацької держави" [Цит. за: 5, с. 201].

Доречним буде зауважити, що Масарик як далекоглядний політик висловлювався в роки війни проти самостійної словацької держави і мотивував це тим, що "Словачина, полишена сама собі, ледве чи могла б встояти проти мадярського натиску. Зокрема тепер, коли ми бачимо, що Росія є міжнародньо більш слаба, ніж як цього ми бажали і бажаємо. Я тверджу після уважного обміркування, що як для словаків, так і для нас чехів – братське об'єднання в одну державу є найвигіднішою державною формою" [Цит. за: 5, с. 202].

Власне, сам переворот у Празі 28 жовтня 1918 р. дає підстави говорити про ще одну особливість у виникненні Чехословащини. Річ у тім, що, 28 жовтня Національний Комітет не отримав під свій контроль всі сфери державного і автономного управління. Так, зокрема, 28 жовтня Національний Комітет взяв у свої руки військовий продовольчий комітет і намісництво, земську урядову комісію і земське військове управління. Це, на думку Масарика, свідчить про добре продуманий план дій [4, с. 224]. Він зазначав: "29 жовтня Національний Комітет оволодів іншими установами (поліцейським управлінням, апеляційним судом і його прокуратурою); нарешті, 30 жовтня було остаточно взято поряд з намісництвом і земське військове управління, яке прагнуло повернути до своїх рук повну владу; це був, здається, найнебезпечніший момент нашої революції. Ця військова капітуляція має велике значення тому, що якраз на війську династія і австрійська держава засновували своє існування. Призначення депутата Тусара представником до Відня для ведення переговорів з Андраші (міністр закордонних справ Австро-Угорщини – П. М.) (30 жовтня) є подальшим революційним кроком, як і святомартинська (рішення Словацької Національної Ради у словацькому місті Турчанський Святий Мартин – П. М.) заява про приєднання словаків (30 жовтня)" [4, с. 224]. А ще через два тижні, "14 листопада переворот був матеріально і формально завершений; суто технічно, але аж ніяк не політичні і юридичні причини вимагали двох тижнів для того, щоб вся

державна і земська адміністрація не тільки за назвою, але й насправді, опинилася в руках Національного Комітету" [4, с. 225].

Таким чином, новопостала Чехословацька Республіка була закономірним і логічним результатом роботи Томаша Масарика і його однодумців з Національного Комітету в роки війни. Дещо несподіване для світу державне об'єднання чехів і словаків виявилось практичним втіленням масариківської концепції "чехословакізму", тобто ідеології "єдиної нації" – не окремо чехів і словаків, а саме "чехословаків", як результат своєрідного націєтворчого синтетичного процесу сучасності. У зв'язку з цим, а також іншими обставинами періоду Першої світової війни, революційний процес у чеських і словацьких землях набув особливого характеру, що і було розглянуто в даному дослідженні.

Література

1. Чапек К. Беседы с Т. Г. Масариком / К. Чапек. – М. : МИК, 2000. – 280 с.
2. Абрамов М. А. Томаш Гарриг Масарик: жизнь, дело, учение / М. А. Абрамов, Э. Г. Лаврик, О. М. Малевич // Масарик Т. Г. Россия и Европа: Эссе о духовных течениях в России / Т. Г. Масарик. – СПб., РХГИ, 2004. Т. II, кн. II, ч. 2–5; кн. III, ч. 1. – 2004. – С. 588–655.
3. Омельченкова Марія. Т. Г. Масарик (1850–1930) / Марія Омельченкова. – Прага : Чесько-українська книга, 1931. – 352 с.
4. Масарик Т. Г. Мировая революция. Воспоминания / Т. Г. Масарик. – Прага : Пламя–Орбис, 1927. Т. II. – 1927. – 392 с.
5. Бочковський О. І. Т. Г. Масарик. Національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації) / О. І. Бочковський. – Подєбради : Вид-во Української сільськогосподарської академії в ЧСР, 1930. – 244 с.

УДК 008.338

Е. М. Кучменко

Мультикультурне виховання – міжкультурна взаємодія людських цінностей (історіографічний огляд)

В статті розглядається педагогічна складова та історіографія процесів міжкультурної взаємодії людських цінностей у мультикультурному середовищі; полікультурне виховання студентської молоді, що дозволить їй активно соціалізуватися, бути провідниками національних та загальнолюдських цінностей в сучасному глобалізованому світі. Моодь є одним із суб'єктів соціального середовища, тому завданням даної статті є визначення компонентно-функціональної моделі виховання студентської молоді та її підготовки до роботи в умовах полікультурного середовища. Діалектичний розвиток світової культури, її інтеграція не може відбуватися іншим шляхом, ніж через єдність різноманітності культур. Сьогодні полікультурність як феномен глобалізованого світу стає актуальним предметом побудови нових концептуальних підходів до вирішення педагогічних національно-державних завдань багатьох країн світу, склад яких не є моноетнічним. Актуальність статті визначається ще і тим, що Україна – держава, яка стоїть на шляху глобалізаційних потоків, крім того, вона сама є полінаціональною та поліетнічною. Усе це загострює процеси полікультури, вони стають некерованими, хаотичними. Тим часом у них закладений потужний соціокультурний потенціал, який має бути досліджений, опанований та застосований педагогічною громадою.

Ключові слова: педагогічна складова, мультикультурне виховання, історіографія, соціалізація, світогляд, світобуття, глобалізація, національні, людські цінності.

В статье рассматривается педагогическая составляющая и историография процессов межкультурного взаимодействия человеческих ценностей в мультикультурной среде, поликультурного воспитания студенческой молодежи, что позволит ей активно социализироваться, быть проводником национальных и общечеловеческих ценностей в современном глобализованном мире. Молодежь является одним из субъектов социальной среды, поэтому задачей данной статьи является определение компонентно-функциональной модели воспитания студенческой молодежи и ее подготовки в поликультурной среде. Диалектическое развитие мировой культуры, ее интеграция не может происходить другим

путем, чем через единство разнообразия культур. Сегодня поликультурность как феномен глобализованного мира является актуальным предметом построения новых концептуальных подходов к решению педагогических национально-государственных задач многих стран мира, состав которых не является моноэтническим. Актуальность статьи определяется еще и тем, что Украина – государство, которое находится на пути глобализационных потоков, кроме того она сама не является полинациональной и полиэтничной. Все это обостряет процессы поликультуры, они становятся неруководимы, хаотичными. Между тем, в них заложен сильный социокультурный потенциал, который должен быть исследованный, усвоенный и примененный педагогической общественностью. Ключевые слова: мультикультурное воспитание, историография, социализация, мировоззрение, глобализация, человеческие ценности.

The article deals with the pedagogical component and the historiography of the processes of intercultural interaction of human values in a multicultural environment, and the multicultural education of student youth, which will allow it to actively socialize and guide the national and universal values in today's globalized world. Young people are one of the subjects of the social environment; therefore, the task of this article is to define a component-functional model for the education of student youth and its training in a multicultural environment. The dialectical development of world culture, its integration can not take place in any other way than through the unity of the diversity of cultures. Today, multiculturalism as a phenomenon of a globalized world is an actual subject of constructing new conceptual approaches to the solution of pedagogical national-state problems of many countries of the world, whose composition is not monotonous. The relevance of the article is also determined by the fact that Ukraine is a state that is on the path of globalization flows, moreover, it is not itself poly-ethnic and polyethnic. All this aggravates the processes of polyculture, they become non-manual, chaotic. Meanwhile, they have a strong socio-cultural potential, which must be studied, learned and used by the pedagogical community. Key words: multicultural education, historiography, socialization, world outlook, globalization, human values.

Цілями полікультурного виховання вважається формування толерантності, взаємообміну, навичок взаємодії, активної солідарності, порозуміння. Тому ми ставимо за мету проаналізувати та дослідити процеси, які сприяють полікультурному вихованню і як вони можуть взаємодіяти з людськими цінностями.

Як пояснює Л. Кравченко, полікультурне виховання – це процес цілеспрямованої соціалізації студентської молоді, спрямований на оволодіння системою національних і загальнолюдських цінностей, формування комунікативних умінь, що дозволяють студентам здійснювати інтенсивну міжкультурну взаємодію, розуміти інші культури,

толерантно ставитися до їх носіїв [1]. Усе зазначене відповідає як гуманізму, так і демократичності, які в просторі певної держави мають гнучко поєднуватися з завданнями національного виховання.

На цей синтез звернули увагу культурологи, оскільки в епіцентрі взаємодії зазначених освітніх завдань стоїть культура націй і народів. З цього приводу В. В. Кузьменко, Л. А. Гончаренко відмічають, що "сьогодні глобальні процеси, які відбуваються у культурі, хвилюють багатьох науковців, зокрема культурологів. Під час глобалізації неможливо позбутися інтегративного фактору, який може призвести до руйнування історичних бар'єрів між народами, до розвитку загальнолюдської цивілізації. Цей процес відбувається завдяки єдиній і одночасно різноманітній природі світу в цілому" [2].

Україна – держава, яка стоїть на шляху глобалізаційних потоків, крім того, вона сама є полінаціональною та поліетнічною. До цього ж слід додати, що Україна все більше приваблює іноземну молодь до навчання, особливо зі Сходу та арабських країн. Усе це загострює процеси полікультури, вони стають некерованими, хаотичними. Тим часом в них закладений потужний соціокультурний потенціал, який має бути досліджений, опанований та застосований педагогічною громадою. Ще один ракурс полікультурності висвітлює О. А. Грива, а саме: "Комплекс питань, що пов'язані з різними аспектами міжкультурних комунікацій, постає перед Україною і у зв'язку з її інтеграцією до європейського і світового культурного простору, зокрема й освітнього. Завдяки приєднанню до Болонського процесу Україна поступово стає активним співучасником формування європейського простору вищої освіти та поширення стандартів європейської системи вищої освіти у світі. Збереження та розвиток надбань людства, можливість подальшого використання скарбів європейської та загальносвітової культури та освіти безпосередньо залежать від спроможності української молоді бути толерантною та ефективною у полікультурному просторі" [3].

В. В. Кузьменко вважає: якщо у світі буде підтримана тенденція формування однополярного світу з єдиним центром, який керуватиме маргінальним статусом країн, що відстають в економічному розвитку, то порушиться філософська закономірність діалектичного розвитку, яка передбачає наявність єдиного центру як єдність різноманітностей. У філософії єдине пронизує всю різноманітність, і будь-яке одиничне складає цілісність різноманітності, яка містить природу цілого та одиничного. Отже, діалектичний розвиток світової культури, її інтеграція не може відбуватися іншим шляхом, ніж через єдність різноманітності культури [4].

Отже, сьогодні полікультурність як феномен глобалізованого світу стає актуальним предметом побудови нових концептуальних підходів до вирішення педагогічних національно-державних завдань багатьох країн світу, склад яких не є моноетнічним. У таких державах полікультурність є традиційною багатовіковою умовою існування багатьох народів і етносів. Ця полікультурність не є ситуативною, що виникає під час стрімких міграційних процесів, або, наприклад, під час виробничих процесів, академічних, коли на певний строк створюються умови полікультурності між людьми, що охоплені спільною справою. Йдеться про поліетнічне середовище, що створювалося багатьма поколіннями народів і етносів, що врешті-решт звернуло увагу на проблему побудови спеціальної організації освітнього процесу, якій відповідає таким умовам.

Звернемо увагу на витоки полікультурності як концепції педагогічної науки.

Як свідчить аналіз походження цих понять, вони виникли з теорії мультикультури, розробленої Дж. Бенксом [5]. В інтерпретацію феномену мультикультурної освіти Бенкс поклав принцип усвідомлення і прийняття різними культурними та етнічними групами набору цінностей, що поєднують людей і дозволяють їм жити разом на спільній території та досягати порозуміння й успіху. На думку Бенкса, особистість буде вільно діяти згідно з нормами і цінностями своєї етнічної групи до того часу, поки вона не стикатиметься з домінуючими національно-ідеалізованими цінностями, такими як справедливість, рівноправність, людська гідність. Він сформулював п'ять специфічних вимірювань щодо мультикультурної освіти: погоджувальна інтеграція, процес конструкції знань, зниження упередження (стереотипів), педагогіка акціонерного капіталу, уповноважуючи культура соціального складу школи. Вони мають наступне пояснення:

- "Погоджувальна інтеграція" – вливання різних культур, етнічної належності, інших ідентичностей, які можуть враховуватися під час складання навчальних планів.

- "Процес конструкції знань" залучає студентів до критики соціального розташування груп через ознайомлення політичних або науково-політичних позицій, документів тощо.

- "Зниження упередження" описує уроки та діяльність, яку вчителі здійснюють, щоб заявити позитивні зображення етнічних груп і поліпшити міжгрупові стосунки.

- "Педагогіка акціонерного капіталу" (педагогічний викладацький ресурс) торкається зміни викладацьких стилів на більш демократичний, який сприяє полегшенню академічних досягнень студентів усіх етнічних груп.

- "Уповноваження культури школи" описує огляд і організацію усіма членами персоналу етнічної картини складу учнів з наміром реструктуризувати встановлені практики таким чином, щоб створити рівний доступ для навчання представникам усіх етнічних груп [6].

Узагальнюючи концепцію Дж. Бенкса, О. Є. Мілова говорить про три основні підходи, які, на думку самого Бенкса, можна розділити тільки теоретично або концептуально, а на практиці вони змішуються один з одним і в такому вигляді дають позитивний результат. Йдеться про такі підходи: 1) змістовий (content approach), який включає доповнення до навчального плану або внесення змін у навчальний план відповідно до вимог полікультурного навчання; 2) підхід за досягненнями (achievement approach), який фокусується на формуванні системи цінностей, теорій та стратегій для покращення академічних результатів учнями нижчих соціальних груп, "кольоровими" та учнями-представниками різних культурних прошарків; 3) підхід міжгрупового навчання (intergroup educational approach), головна мета якого допомогти всім учням розвинути позитивне ставлення до людей різних статей, рас, етнічних і культурних традицій [7].

Його послідовниками були G. Gay, M. Craft, C. Sleeter, які вважали, що мультикультурна освіта відповідає принципам гуманізації та демократизації.

Серед науковців, що докладно вивчають перебіг полікультурної освіти в США, варто назвати О. Мілову, І. Галицьку, у Європі – Я. Полякову, А. Джуринаського, В. Кузьменка, Л. Гончаренка та ін. Спостерігаючи за розвитком полікультурної освіти, нібито приміряючи її надбання до педагогічного процесу в Україні, вчені намагаються визначитися з її майбутнім. Так, наприклад, Я. Полякова [8] презентує точку зору німецького педагога Ю. Ханнерса, який передбачає чотири шляхи розвитку:

- перший – це сценарій дозрівання, заснований на рівноправному діалозі й обміні інформацією між великими культурними центрами, з одного боку, і периферією, з іншого;

- другий – глобальної гомогенізації, згідно з яким всі країни копіюють західний (американський) спосіб життя;

- третій – сценарій "насищення" місцевих культур продуктами західної цивілізації, що витісняють національні цінності і традиції;

- четвертий – сценарій "периферійної корупції", що припускає освоєння периферією лише окремих зовнішніх форм західної культури при повному перекручуванні її справжнього змісту.

Оптимальним, на думку Я. Полякової, є сценарій "дозрівання", тому що саме він заснований на плюралізмі і рівноправності культур,

міжкультурній взаємодії освітніх систем, обміні інформацією й ідеями, заснованими на діалозі культур. Але кожна країна має зробити свій вибір та працювати в обраному напрямку.

І. В. Балицька, узагальнюючи погляди американських дослідників щодо мультикультурної освіти, підкреслює значущість для мультикультуралістів цінності різноманіття і вважає, що специфічний зміст, структура і практика, яка застосовується мультикультурою, змінюватиметься залежно від виникаючих умов. Тому, зазначає вона, мультикультуралісти закликають практиків до того, щоб у рамках загальноприйнятих концепцій виробити власний підхід до розуміння і реалізації мультикультуралізму для того, щоб відповідати специфічним освітнім умовам [9].

Сьогодні у загальновизначеному розумінні мультикультурна освіта інтерпретується як: 1) концептуальна ідеологічна течія в освітній практиці сучасного демократичного суспільства; 2) освітня стратегія, що представляє послідовні освітні процеси (організація, реалізація, результат), мета яких – вирішення проблем, що виникають у суспільстві в ході еволюції національних держав і постколоніальних міграційних процесів, освітніми засобами; розробка навчальних програм і організація навчального процесу в межах стратегії мультикультурної освіти, які орієнтовані на подолання культурного відчуження учнів, визнання і розвиток основних демократичних цінностей: прав людини, свободи, демократії, солідарності, плюралізму. Визначено і функції мультикультурної освіти:

- створення нового освітнього середовища як важливого стабілізуючого чинника громадянського суспільства;
- зниження міжетнічної напруги;
- виховання толерантності у відносинах між представниками різних культур [10].

Мультикультуралізм представлений не лише в педагогічній площині – це явище само по собі різнобічне. Як пише С. Дрожжина, мультикультуралізм – це стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, які орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного розмаїття. Йому також властивий культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин на культурному і на державному рівнях. К. В. Терещенко застосовує поняття "мультикультурний підхід" взагалі до будь-яких організаційних процесів. Його автор інтерпретує як "визнання культурного різноманіття та прав представників інших культур, що є особливо актуальним у полікультурному середовищі сучасних міжнародних компаній" [11].

Певним чином з мультикультурним підходом кореспондується інтеркультурний підхід. В. Остапенко пише, що він базується на концепції культури, в основі якої лежить припущення, що різні культури структурно споріднені. Отже, ця концепція припускає інтерактивне існування культур, включаючи намагання спілкуватись, розуміти та визнавати одна одну. Першочергова увага інтеркультурного підходу спрямована на цільову країну чи країни, але даний підхід бере до уваги рідну країну студента, відносини між цільовими країнами та його власного, можливо, з іншими країнами, включаючи стосунки домінування та ставлення одна до одної. В навчальному процесі при цьому типово наголошується важливість фактора національної своєрідності [12]. Це тлумачення вважаємо актуальним до тих ситуативних полікультурних умов, коли, наприклад, в навчальному процесі ВНЗ створюються групи зі студентів різних національностей, включаючи тих, хто приїхав з інших країн світу. О. Аракелян вважає, що етнокультурна меншин у формуванні національної самосвідомості має бути зумовлена їх ціннісними орієнтирами, серед яких "прагнення до історичної істини і визнання ролі інших спільно проживаючих і суміжних народів як супутників історичного шляху багатонаціонального суспільства". І це обов'язково має бути відбито у створенні навчальних планів, програм тощо та враховуватися в навчально-виховному процесі на засадах принципу від засвоєння культури рідного народу до сприйняття культури народів спільного проживання, а потім наближення до світової культури [13].

На думку М. Куранова, люди народжуються із задатками до міжнаціонального спілкування, однак, як інші здібності, їх потрібно розвивати. Автор наводить два чинники, що гальмують розвиток таких здібностей та, навпаки, стимулюють явища націоналізму та етноцентризму. Перша причина – культурний консерватизм, брак знань про інші народи, відсутність досвіду міжнаціонального спілкування. У зв'язку з цим автор нагадує відому думку: "Хто не знає свого народу – не знає жодного. Хто знає одну релігію, одну культуру – не знає жодної". Друга причина – ефект окремих конкретних соціальних ситуацій, що викликають психологічне невдоволення людей, які вони переносять на національний ґрунт. Упереджене ставлення до будь-якої нації формує не одне покоління людей. Очистити особистісну свідомість від упередженого ставлення досить важко, потрібно багато часу, щоб зруйнувати стереотипи, при цьому слід займатися не лише своєю культурою або наближеною до неї [14]. Ці позиції є національним підґрунтям полікультурної освіти, яка сьогодні відноситься до інноваційних явищ світового освітнього простору.

Будь-які інновації в освіті потребують мобільної перебудови організації навчального процесу або наповнення його новими змістовими параметрами. Г. Паланкіна [15] з цього приводу зазначає, що розвиток мультикультурного змісту освіти висуває вимоги до перебудови національних систем на основі нових інтеграційних схем, підвищує інтерес педагогів до етнокультурологічної проблематики, що є наслідком трьох взаємопроникаючих зв'язків:

- по-перше, у філософії освіти відбувається зміна провідних концепцій, і завдяки плюралізму позицій виробляються різноманітні підходи як у самій педагогіці, так і у функціонуванні освітніх систем. Така еволюція здійснюється на основі переосмислення накопиченого культурного досвіду. При цьому культура створює ґрунт для розвитку і вкорінення різноманіття, варіативної і якісної своєрідності усіх своїх елементів, а освіта дає учням розуміння цих процесів;

- по-друге, зміна соціально-економічних орієнтацій примушує педагогів звертатися до базових цінностей культури для того, щоб корегувати традиційні і ставити інноваційні культурні цілі та завдання освіти в умовах суспільства, що швидко змінюється, а також за допомогою культурології знаходити адекватні засоби для реформ;

- по-третє, суб'єкти освітніх систем – самі діти, педагоги, батьки, працівники управління, а також співтовариство в цілому як споживачі щодо результатів педагогічної діяльності – починають розуміти необхідність активного насичення навчально-виховного процесу культурними компонентами, оскільки саме вони створюють умови для духовного становлення особистості, саме загальнолюдські цінності культури можуть забезпечити нові соціокультурні потреби.

У сучасних педагогічних теоріях частіше застосовують синоніми мультикультурної освіти, а саме: полікультурна освіта (І. Алексашенкова, О. Аракелян, Л. Гончаренко, О. Губенко, Т. Клінченко, Г. Шевченко, З. Малькова, Я. Полякова, Д. Чупалова та ін.), полікультурне виховання (І. Антонюк, В. Бойченко, А. Джуринський, Л. Голік, В. Компанієць, М. Красовицький, І. Лощенкова, А. Солодка, О. Сухомлинська та ін.), інтеркультурна освіта (Р. Агадуллін, В. Євнух, Л. Коропорович, Т. Лаврова, А. Ленд'єл-Сяркевич, І. Галицька, Н. Рогозін, Н. Родіна та ін.). Як методологічні засади полікультурної освіти та виховання вчені вбачають концепцію діалогу культур М. Бахтіна і М. Біблера, визначаючи їх як культурно-діалогічні засади (В. Андрущенко).

Полікультурна освіта, в загальному розумінні, – така освіта, для якої ключовими поняттями є культура як уселюдське явище; це засіб допомогти особистості в подоланні шляху від засвоєння етнічної, національної культури до усвідомлення спільності інтересів народів

у їхньому прагненні до миру, злагоди, прогресу через культурний розвиток [4].

Вчені України щодо сутності полікультурної освіти розуміють як освіту, яка здійснює свої основні функції та розв'язує основні завдання через ключове поняття "культура" як вселюдське явище.

У 1998 році на конференції "Проблеми полікультурної освіти в Україні", узагальнено висловлено, що полікультурність має бути представлена та застосована в педагогічному процесі як принцип. З цього приводу О. Гуренко зазначає, що полікультурність визначається як принцип функціонування та співіснування у певному соціумі різноманітних етнокультурних спільнот, з притаманним їм усвідомленням власної ідентичності, що забезпечує їх рівноправність, толерантність та органічність зв'язку з ширшою крос-культурною спільнотою, взаємозбагачення культур, а також наявність та визнання спільної загальнодержавної системи норм та цінностей, які становлять основу громадянської свідомості кожного члена соціуму [16].

Література

1. Кравченко Л. В. Полікультурне виховання студентської молоді [Електронний ресурс] / Л. В. Кравченко // Восьма міжнародна науково-практична інтернет-конференція "Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив". Режим доступу:

<http://intkonf.org/kravchenko-lv-polikulturene-vihovannya-studentskoyi-molodi/>. – Назва з екрана.

2. Куликова С. Аксиологические основы национального образования в современной России [Електронний ресурс] / С. Куликова // Образование. – 2004. – № 7. – (174). – Режим доступу:

http://www.rau.su/observer/№7_2004/7_09.htm. – Назва з екрана.

3. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.01 – філософія освіти / Грива О. А. ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 32 с.

4. Кузьменко В. В. Формування полікультурної компетентності вчителів загальноосвітньої школи : навч. посіб. / В. В. Кузьменко, Л. А. Гончаренко. – Херсон : РІПО, 2006. – 92 с.

5. Banks J. A. Race, Culture and Education: The Selected Works of James A. Banks / J. A. Banks Race. – New York, NY: Routledge, 2006. – P. 252.

6. Gay G. Multicultural Teacher Education / G. Gay // Multicultural Education in Western Societies. – London-New York–Sydney–Toronto : Holt, Rinehart and Winston, 1986. – P. 154–177.

7. Мілова О. Є. Полікультурна педагогіка США у контексті постмодернізму [Електронний ресурс] / О. Є. Мілова. – Режим доступу:

http://alma-mater.lnpu.edu.ua/magazines/elect_v/NN14/11moyukp.pdf. –

Назва з екрана.

8. Полякова Я. В. Європейські концепції полікультурної освіти і виховання [Електронний ресурс] / Я. В. Полякова. – Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdpu/texts/articles/2008/08_02pya_vekp.pdf. – Назва з екрана.

9. Балицкая И. В. Современные подходы к реализации идей мультикультурного образования в США / И. В. Балицкая // Ученые записки СахГУ : сб. науч. статей. – Южно-Сахалинск : СахГУ, 2005. – Вып. 5. – С. 92–94.

10. Мультикультурное образование [Електронний ресурс] // Мир словарей. Психологическая энциклопедия. 2000–2011 г. – Режим доступу: http://mirslovaey.com/cjntent_psy/multikultunoe-obrazovanie-1926.html. – Назва з екрана.

11. Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні та парктичні аспекти / С. Дрожжина // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 96–106.

12. Афанасенко Е. Моральные суждения студенческой молодежи современного Китая [Електронний ресурс] / Е. Афанасенко // Развитие личности. – 2007. – № 2. – С. 129–143. – Режим доступу: http://rionline.ru/articles/r107_2/632.html. – Назва з екрана.

13. Аракелян О. В. Поликультурное образование в многонациональной школе в условиях мегаполиса : дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 – общая педагогика [Електронний ресурс] / Аракелян Офелия Вапзенована. – М., 1997. – 135 с. – Режим доступу: <http://www.dissercat.cjm/cjntent/polikuturnoe-obrazovanie-v-mnogonatsionalnoi-skole-v-usloviyakh-megapolisa>. – Назва з екрана.

14. Куранов М. Культура межнационального общения / М. Куранов // Педагогика. – 1992. – № 7–8. – С. 41–44.

15. Палаткина Г. В. Проблемы мультикультурного образовательного пространства [Електронний ресурс] / Г. В. Палаткина. – Режим доступу: <http://borytko.nm.ru/papers/subject2/palatkina.htm>. – Назва з екрана.

16. Губенко О. І. Полікультурна освіта в Україні: до сутності поняття [Електронний ресурс] / О. І. Губенко. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/160/84/>. – Назва з екрана.

УДК 791:821.161.1.09(Гоголь)

Г. В. Самойленко

Українська кінематографічна гоголіана

У статті розкривається історія екранізації творів Гоголя з часу функціонування кінематографа в Україні, зокрема з 1909 р. Розглянуто перші харківські та одеські роботи режисерів О. Олексієнка і Г. Гричера-Чериковера, В. Фейнберг, М. Екка, екранізація яких була здійснена у 20–30-х роках ХХ ст. Особливе місце у статті відводиться роботам режисерів 60-х рр., зокрема Юрія та Миколи Ілленків і Бориса Івченка, які відходили від традиційного відтворення на екрані творів Гоголя і демонстрували цікаві кінематографічні знахідки, використовували елементи поетичного кіно та народно-фантастичних прийомів зображення дійсності. На завершальному етапі розглядаються роботи сучасних режисерів Ю. Ткаченка, Р. Плахова-Модестова, С. Гавриленка та інших і їх праці ігрового та документального кіно, присвяченого 200-літтю від дня народження письменника.

Ключові слова: українське кіно, екранізація, твори Гоголя, режисер.

В статье раскрывается история экранизаций произведений Гоголя со времени функционирования кинематографа в Украине – с 1909 года. Рассмотрены первые работы харьковских и одесских режиссеров А. Олексієнко и Г. Гричера-Чериковера, В. Фейнберга, М. Экка, экранизация которых была осуществлена в 20–30-х гг. ХХ века. Особое место в статье отводится работам режиссёров 60-х гг., в частности Юрия и Николая Ильенко и Бориса Ивченко, которые отходили от традиционного воплощения на экране произведений Гоголя и демонтировали интересные киноматографические находки, использовали элементы поэтического кино и народно-фантастических приемов изображения действительности. На завершительном этапе рассматриваются работы современных режиссёров Ю. Ткаченко, Р. Плахова-Модестова, С. Гавриленко и других и их фильмы игрового и документального кино, посвященного 200-летию со дня рождения писателя.

Ключевые слова: украинское кино, экранизация, произведения Гоголя, режиссер.

The article reveals the history of screen versions of Gogolian works since the inception of Ukrainian cinematography in 1909, drawing on the first Kharkiv and Odessa films directed by O. Oleksiyenko, G. Hrycher-Cherykover, V. Feinberg, M. Ekk who worked in the 1920–1930s. The paper pays a special attention to the films of 1960s directed by Yury and Mykola Illyenko, Boris Ivchenko who replaced the traditional ways of screen adaptation with interesting cinematographic gimmicks drawing on

the elements of poetic cinematography and folk devices of depicting reality. At the end the author discusses the works of contemporary directors, namely Yu. Tkachenko, R. Plakhov-Modestov, S. Gavrylenko etc, as well as feature and documentary films devoted to the writer's bicentenary.

Key words: *Ukrainian cinematography, screen version, Gogol's works, director.*

З часу існування кіно гоголівські твори стали його об'єктом. І це не випадково, бо, як зазначають історики кіно, проза Гоголя кінематографічна, тут є все: пейзажі, портрети і характери, діалоги, динаміка розвитку подій. У ній є "візуальна чіткість" (Л. Брюховецька), вона піддається кінематографічному прочитанню, у ній чітко вибудовані плани, точно проглядається простір, що дуже важливо для режисерів і операторів. Тож уже на початку ХХ ст., у ранній період існування українського кінематографу, були зняті перші стрічки за творами Гоголя.

Дослідник історії кіно Сергій Тримбач вказує, що першим фільмом "кінодекларації" за сюжетом твору Гоголя була комедія-водевіль режисера Олександра Олексієнкова (1876–1942) "Як вони женихалися, або Три кохання в мішках", сценарій якій він написав українською мовою на основі повісті "Ніч перед Різдрвом". Фільм знятий 1909 р. у Харкові на кошти місцевого купця і прокатника Дмитра Харитонова. Ролі виконували актори трупи О. Суходольського.

У ранній період своєї кінематографічної творчості Петро Чардинін у 1909 р. зняв у ательє О. Ханжонкова "екранізацію-ілюстрацію" "Мертві душі" (за Гоголем) у 5 частинах, у якій зіграв роль Ноздрьова. У фільмі ще не було розвитку дії, персонажі знаходяться у статичному вигляді і нагадували ілюстрації художників до поеми, які розташовувалися в одній і тій же декорації. Мізансцени мали статистичний характер і групувалися навколо бюста Гоголя. Тут поєднувалась живописна графіка, театральні мізансцени і балаганний ефект. Це ще була проба, і не дуже вдала. О. Ханжонков згадував: "Зйомки "Мертвих душ" ми провели в залізничному клубі, де сцена була більша і краще обладнана. Крім того, там були великі вікна, що давали багато денного світла. На нього-то ми і розраховували. Підготовка зйомок і репетиції були доручені одному з акторів Введенської трупи – Чардиніну. Він дуже швидко став осягати різницю між театром і кіно. Крім того, він працював з таким захопленням, що відразу ж розташував мене до себе. Тепер-то, здавалося мені справа в надійних руках. Але я помилився. Гоголівські картини вийшли невдалими. Довірившись брехливому денному світлу, ми мало застосовували електричне освітлення, всі негативи виявилися недотриманими" [11].

З організацією ВУФКУ в план зйомок включаються і декілька творів Гоголя. На Одеській кінофабриці здійснили екранізацію режисери Григорій Гричера-Чериковера "Сорочинський ярмарок" та Петро Чардинін "Черевички" ("Ніч під Різдво") (1927) [9].

У плані ВУФКУ значились також "Ревізор" і "Тарас Бульба" (Кіно. – 1928. – № 18).

Сценарій для фільму Г. Гричера-Чериковера "Сорочинський ярмарок" написав Л. Гуревич та М. Каплан. Режисер у фільмі використав нові досягнення кінотехніки, доклав багато фантазії, намагався зберегти гостру іронію, тонкий гумор, відтворити фантастичний світ. Критика зазначала, що поряд з яскравими епізодами автори фільму відходять у деяких сценах від гоголівського тексту, йшло штучне "осучаснення зображених письменником подій". Фільм "Сорочинський ярмарок" ішов на екранах Парижа і Берліну, а в Австрії під назвою "Ярмарок кохання" (1928). Л. Гуревич написав сценарій і для фільму П. Чардиніна "Черевички" ("Ніч під Різдво", 1927), оператором якого був Б. Завелєв, а художником – В. Кричевський. У фільмі були зайняті актори А. Харитонов, А. Симонов, М. Надемський, В. Лісовський та ін. Режисер захоплювався етнографічною екзотикою, відчувалась і деяка ілюстративність режисерських рішень.

Декілька фільмів з'явилося у 30-х рр. ХХ ст. Це роботи режисерів В. Фейнберга "Іван Іванович" (1935), перші кольорові фільми М. Екка "Сорочинський ярмарок" (1939) та М. Садковича "Майська ніч" (1941). Режисер М. Екк слідував за Гоголем і розкривав дві сюжетні лінії: парубка Гриця (актор О. Короткевич) і коханої дівчини Парасі (акт. В. Івашова), які хочуть одружитися, і мачухи нареченої Хіврі (акт. В. Чайка), яка стоїть на шляху молодих. Проте кінодослідники вважають, що лірична лінія поступається перед комедійною, яку яскраво, з гумором і веселощами розкривають В. Чайка (Хівря), А. Дунайський (Черевик), Ф. Гловацький (Цибуля) і особливо Д. Капка (Чорт). У фільмі виразні масові сцени – ярмарка, весілля. Режисер вводить у фільм сцени народного театру. Фільм знімався у селі Великі Сорочинці у реалістичній манері, оминувши вульгарний соціологізм.

У зв'язку з тим, що це були перші кольорові фільми в Україні, то велику роль відігравали у їх створенні не лише режисери, а й оператори М. Кульчинський і Г. Александров, які під керівництвом начальника спеціально створеної на Київській кіностудії лабораторії Д. Золотницького намагалися використати колір для створення образу, розкриття динаміки драматичного сюжету, передачі душевного стану героїв. У періодиці писали про фільм М. Екка: "З перших же кадрів

фільму хочеться вигукнути: "Так, це Гоголь, справжній Гоголь! "Зачарований стежиш за панорамою лісів, ланів, річок. Здається, що відчуваєш подих української природи. Кольорове кіно зробило "чудо"... Воно, нарешті, дало змогу людському оку побачити на екрані світ незвідним, необезбарвленим. Могутніми, щедрими барвами користуються творці фільму, вони взяли їх з невичерпної гоголівської палітри" [10]. О. Довженку не вдалося у цей час здійснити зйомки фільму "Тарас Бульба" за своїм сценарієм. Задум перервала війна.

Воєнний та післявоєнний час був найменш плідним у кінематографічній гоголіані. Лише у зв'язку з підготовкою до відзначення пам'яті Гоголя (100-річчя від дня смерті та 150-річчя від дня народження) у план Київської кіностудії були внесені деякі твори для екранізації. Проте із запланованих був знятий лише фільм В. Карасьова "Як посварились Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" (1959).

У кінці 60-х рр. ХХ ст. на Київській кіностудії існувала сценарна студія, якою керував письменник Василь Земляк. Він запропонував екранізувати всі 8 повістей збірника Гоголя "Вечори на хуторі біля Диканьки". Всі фільми мав об'єднувати образ пасічника Рудого Панька, від імені якого йшла розповідь. Як вказують історики кіно, це був грандіозний задум. Ці фільми глядачі повинні були сприймати як розділи однієї книги. Режисер і сценарист мали право трактувати гоголівський текст на свій розсуд. На жаль, цей проект не був здійснений. Пізніше з'явилися лише окремі екранізації, які не були поєднані між собою.

У кінці 60-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. з'явилося декілька інсценізацій гоголівських творів: Юрія Ілленка "Вечір на Івана Купала" (1968), Бориса Івченка "Пропала грамота", сценарій Івана Драча (1973), Михайла Ілленка "Миргород та його мешканці" (1983) і Юрія Ткаченка "Вечори на хуторі біля Диканьки" (1984). Кожний фільм – це своєрідне явище українського кіно, бо їх творці займають провідне місце в його історії.

Юрій Ілленко разом зі своїм братом-оператором Вадимом Ілленком намагалися прочитати і відтворити сюжет повісті Гоголя по-своєму, використовуючи елементи бароко, поетичного кіно, новації кіноекспресіонізму, гротеску, показати опоетизований світ, який оточує героїв, його красу і зачарованість. Відштовхуючись від легенд і переказів, звертаючись до міфологічного світу, вони фантазували і ніби наново народжували гоголівських героїв. Авторів звинуватили в формалізмі і заборонили показувати їх роботи.

Борис Івченко використав у своїй екранізації елементи українського вертепу. "Саме в традиціях народного театру так виразно виявилася ворожість усьому догматично серйозному, зашкарублону,

суворо ієрархічному. Очевидно саме через це прокат фільму було обмежено" [3, с. 192].

Кінофільм "Миргород та його мешканці" М. Ілленка за сценарієм Ю. Ілленка, який складався із декількох повістей, об'єднаних одним об'єктом – містом Миргородом, демонстрував чимало цікавих кінематографічних знахідок, але, як і попередні фільми, був віднесений до неприбуткових, тому не затримався ні на великому, ні на телевізійному екрані.

Ясність і прозорість сюжету гоголівських повістей, які не стиралися зі зміною історичного часу, а інколи ще більше загострювалися і засвічувалися новими гранями. Гоголь умів дистанціювати об'єкт, при цьому проникаючи в його глибину, від чого він ставав ще яскравішим. Будь-яка дрібниця, а їх у повістях Гоголя багато, – це знахідка для кінематографістів при створенні портрету, розкритті характеру персонажа тощо. Гоголь вдало містифікує об'єкт, бо Україна у творах письменника не є реальною. Вона змальована такою, якою її хотів бачити Гоголь.

Кінематографісти намагаються слідувати за гоголівським оригіналом, хоча сценаристи і вносять окремі зміни. Не менш важливою для творців кіно була мова його персонажів: соковита, з лукавим гумором, переповнена народними виразними висловами тощо. Тому гоголівські твори давали матеріал для кінематографічного творчого відтворення відповідного сюжету, який в окремих екранізаціях відтворювався дослівно, в інших – творчо, з поміткою "за Гоголем". Критика зазначала, що дослівний текст не завжди давав позитивні результати. Режисер Юрій Ілленко обрав вільний підхід до використання гоголівського тексту, використовуючи національні традиції, символіку, феєричність. Кінофільм "Вечір на Івана Купала" (1968) оцінювався як оригінальний, багатий на художньо виразні знахідки. Глядач уважно слідкував за дійством, співпереживав.

Екранізація творів – це складний процес. І не всім режисерам вдається відтворити на екрані задум письменника, передати гоголівський дух. Інколи вражають глядачів і особисті режисерські вставки, які не завжди вдалі. Це стосується, перш за все, екранізації повісті Гоголя "Тарас Бульба", зокрема Володимиром Бортком, яка є на сьогодні найкращою, хоча і в ній немало огривів. В. Бортко, українець за походженням, знімаючи фільм у Росії, запросив талановитих українських акторів Богдана Ступку, Аду Роговцеву, Леся Сердюка, Миколу Олійника, Остапа Ступку та оригінального і неповторного художника Сергія Якутовича. Незважаючи на це, концепція режисера зробити Тараса Бульбу патріотом Росії не змінилася. І це викликало суперечки під час обговорення фільму у київському Будинку кіно.

Фільм українського режисера Віктора Греся "Тарас Бульба та його сини" не з'явився в Україні через безгрошів'я. Телевізійний фільм "Дума про Тараса Бульбу" режисерів Петра Пінчука та Євгена Березняка на основі вистави запорізького театру, залишився непоміченим.

Ю. Ткаченко, перш ніж зняти художній фільм "Вечори на хуторі біля Диканьки", випустив документальну російськомовну стрічку "Гоголь" (1982), у якій прослідкував за основними віхами життя великого письменника, виділяючи ті моменти, які були пов'язані з Україною. У режисера відбулося пізнання Гоголя. Тому режисер зі знанням справи розпочав до зйомки фільму "Вечори на хуторі біля Диканьки" (автор сценарію Іван Драч, оператор Олександр Мазепа, композитор Володимир Бистряков). "Вечори..." уже були об'єктом уваги інших режисерів, тому Ю. Ткаченку важливо було знайти свої оригінальні підходи і художні засоби відтворення гоголівського тексту та його героїв, ознайомлення з Гоголем-письменником.

Саме цим пояснюється поява у фільмі оповідача, який в оригінальній формі пов'язує глядача не лише з твором письменника, а і тим часом, місцевістю, де він проживав і яка підказала йому сюжет твору. Треба пам'ятати, що існує і процес написання повісті, тому глядач разом з оповідачем потрапляє у рукописний відділ наукової бібліотеки у Києві, де зберігаються рукописи Гоголя. Разів п'ятнадцять з'являвся оповідач протягом демонстрації фільму, коментуючи ті чи інші епізоди чи відтворюючи своєю грою ситуацію. У фільмі вводяться фрагменти багатьох повістей, які надруковано у збірнику "Вечори..." ("Ніч перед Різдом", "Майська ніч, або Утоплениця", "Страшна помста", "Вечір на Івана Купала", "Іван Федорович Шпонька та його тітонька", "Сорочинський ярмарок"), у яких грають відомі актори і початківці.

За жанром цей фільм – "синтез ігрового й документально-пізнавального кіно" (Сергій Марченко) [3, с. 105].

Крім художніх фільмів, українські митці зробили декілька документальних. Серед них відзначається робота режисера Ростислава Плахова-Модестова "Загублений рай" (Київ на укрфільмі, 2008). Сценарій був написаний режисером разом з Ганною Чміль. Художником і його учасником був Сергій Якутович. Кадр за кадром розкривається життя і творча діяльність письменника. Для більш колоритного зображення дійсності художник для фільму створив 98 образних фігур у людський зріст з дотриманням гоголівського колориту, які були задіяні режисером у фільмі у різноманітних ситуаціях. Ведуть дійство оповідачі (актори Назар та Лесь Задніпровські, Олексій Вертинський), чуємо також голос автора. Фігури відомих діячів демонструють режисер, художник та оповідач. У деяких епізодах беруть

участь і актори. Використано у фільмі і натурні зйомки, кінохроніку, фрагменти ігрових стрічок. Фільм "переконливо свідчить про поступ в українському гоголезнавстві, у відображенні нових засобів екранного кіноісторіостворення, "багатощарової" звукової палітри", зазначала кінокритик Оксана Бут. Все у "Загубленому раї" переплітається: музика, написана композитором Святославом Крутіковим, створила специфічну ауру, яка об'єднала різні смислові твердження, що йшли з вуст автора, оповідачів, а також режисерський задум, щоб передати атмосферу того, що демонструвалося з екрана.

До 200-річчя від дня народження Гоголя 15 травня 2009 р. був показаний трисерійний документальний телевізійний фільм "Дороги Гоголя" (ч. 1 – "Витоки", II – "Під оплески і свист", III – "Блукання"), знятий режисерами Дмитром Старіковим та Наталією Іванченко (сценарій Ольги Ніколенко, музика Олексія Чухрая). У фільмі присутні ведуча, авторка сценарію, актор Богдан Чернявський, який виконує безсловесну роль Миколи Гоголя чи промовляє слова автора за кадром, натурні зйомки місць, з якими пов'язана життєва доля письменника, елементи кадрів-ракурсів сучасного з минулим, засоби тіньового театру тощо. Фільм доповнюють сценки із творів Гоголя у виконанні акторів Полтавського драматичного театру. Фільм був насичений багатим ілюстративним матеріалом, його цікаво було дивитися, згадати з творцями фільму основні життєві віхи творця "Вечорів". Проте глядачеві хотілося б чогось більшого, що залишилось би назавжди.

У 2002 р. вийшов диск "Николай Васильевич Гоголь. Истоки". Документальний російськомовний фільм режисера-постановника Сергія Гавриленка, оператора Ігоря Кислиці за сценарієм Олени Гавриленко складається із п'яти невеликих новел: 1 – "Малороссия", II – "Васильевка", III – "Никоша", IV – "Полтава", V – "Нежин". Художник фільму Євген Путря, він же й оповідач, ознайомлює глядачів з красивими місцями старої України за допомогою гоголівського тексту, який супроводжувався уривками з музичних творів Глінки, Чайковського, Россіні. Все це поповнювалося кадрами сучасних видів гоголівських місць України. Історики кіно визначають жанр фільму як "ілюстрована лекція-повідомлення з елементами інсценізації". Через весь фільм проходить хибна точка зору про те, що українець за походженням Гоголь зміг себе проявити лише в Росії. Автори так і не зрозуміли до кінця українського середовища, яке формувало майбутнього письменника, перших літературних проявів ніжинського часу і, взагалі, Ніжина в творчому житті Гоголя.

До ювілею Гоголя 2009 р. вийшли також телевізійні документальні фільми "Микола Гоголь. Самоспалення" (режисер Руслан Гончаров, сценарій Юрія Сидоренка), "У пошуках істини. Ненаписана історія Гоголя".

Перелік кінофільмів за 100 років існування кіногоголіани свідчить, що інтерес до особистості письменника та його творів в Україні був майже завжди, хоча українських кіномитців все більше цікавила гоголівська тема, пов'язана з Україною. І все ж пошук, були художні успіхи, були і деякі прорахунки. Та це пояснюється тим, що пізнати Гоголя не так просто. Особистість письменника дуже складна, і пізнавати її будуть постійно, шукаючи нові підходи, проникаючи в таємниці його спадщини.

Література

1. Кино : энциклопедический словарь / глав. ред. С. И. Югкевич. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – 640 с.
2. Історія українського радянського кіно : у 3 т. – К. : Наукова думка, 1986–1988.
Т. 1. – 246 ; т. 2 – 215 с.
3. Микола Гоголь. Інтерпретації : зб. ст. / упоряд. Л Брюховецька. – К. : Задруга, 2009. – 196 с. ; Брюховецька Л. Кінематографічність творів Гоголя і способи їх інтерпретації в кіно / Л. Брюховецька. – С. 71–80 ; Юрченко В. Гоголіана кіностудії ім. О. Довженка / В. Юрченко. – С. 83–88 ; Марченко С. Гоголь в історик о-пізнавальному кіно. – С. 93–130 ; Бут О. "Загублений рай" українця Миколи Гоголя. – С. 183–187 ; Тримбач С. Гоголь і українське кіно. – С. 189–193.
4. Госейко Любомир. Історія українського кіно / Любомир Госейко. – К. : Кн. вид. KINO-KOLO, 2005.
5. Національна кіностудія художніх фільмів імені Олександра Довженка. Анотований каталог фільмів 1928–1998 / упоряд. Р. Прокопович. – К. : Антіс компані ЛТД, 1998.
6. Гоголю – 200! Актеры, игравшие в постановках по произведениям классика... // Сегодня. – 2009. – 1 апреля.
7. Миславский В. Кино в Украине. 1896–1921. Факты. Фильмы. Имена / В. Миславский. – Харьков : Торсинг, 2005.
8. Константинов К. Микола Васильович: знайдений рай / К. Константинов // Джерело тижня. – 2009. – 28 березня. – 3 квітня (№ 11). – С. 16 ; Кралюк П. Бортківський "Тарас Бульба" / П. Кралюк // День. – 2009. – 24 квітня (№ 71) ; Щербина Т. Прем'єра: "Тарас Бульба" за версією Володимира Бортка / Т. Щербина // Урядовий кур'єр. – 2009. – 4 квітня (№ 61). – С. 1, 4.
9. Кіно. – 1928. – Вересень.
10. Комуніст. – 1939. – 18 січня.
11. Ханжонков А. А. Первые годы русской кинематографии / А. А. Ханжонков. – М. 1937. – С. 23–24.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 352.07(477.7)"17/19"

В. В. Тельвак

**Міське самоврядування крізь призму
регіонального розвитку
(Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в
1785–1917 рр. : монографія / Олександр Вікторович
Черемісін ; за наук. ред. Ф. Г. Турченко ; ДВНЗ "ХДАУ". –
Херсон : Олді-плюс, 2017. – 582 с.)**

Рецензована монографія є комплексним дослідженням діяльності міського самоврядування Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній протягом великого історичного періоду. Зазначена тема достатньо актуальна з огляду на проведення реформи місцевого самоврядування на принципах децентралізації. Прагнучи сформулювати сучасну українську модель місцевого самоврядування, ми не можемо не враховувати національно-історичний досвід державотворення.

Структура монографії відповідає меті і завданням дослідження, дозволяє простежити основні віхи формування органів міського самоврядування південноукраїнського регіону та відтворити їхню роль у становленні багатьох сфер життя городян на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Перший розділ монографії традиційно присвячено теоретико-методологічному підґрунтю наукових студій, характеристиці джерельної бази та аналізу історіографії.

Слід позитивно відзначити теоретико-методологічні засади дослідження. Автор презентує цікаву регіонально-індивідуальну теорію самоврядування, яка є достатньо перспективною, хоча і може викликати дискусії серед науковців. Видається доречною пропозиція поділити час перебігу модернізаційних та урбанізаційних процесів на два періоди: 1) кінець XVIII – перша половина XIX ст. – так званий "колонізаційний" період; 2) друга половина XIX – 1917 р. – "індустріальний". Це дає можливість простежити діяльність міського самоврядування в умовах колонізаційних процесів, які призвели до

модернізації суспільства, відходу від традиційності й архаїчності життя та пристосування муніципалітетів до загальноімперських стандартів, а також визначити роль і місце громадських управлінь у поширенні капіталістичних відносин у період індустріального буму.

О. В. Черемісін використав оптимальний арсенал методів історичного дослідження, що засвідчило належний рівень його теоретичної підготовки. Автор у ході дослідження звертався до таких теоретичних конструктів, як локальна історія, теорія фронтиру, людиновимірність історії тощо. Варто відзначити вміле використання автором здобутків різних наук – історичної, економічної, юридичної, соціологічної тощо, що особливо важливо при характеристиці різновекторної практичної діяльності міського самоврядування.

Автор провів велику та кропітку роботу щодо виявлення і впровадження в науковий обіг нових історичних джерел та аналізу історіографічної спадщини за обраною тематикою. У дослідженні представлені матеріали Російського державного історичного архіву, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Миколаївської області, Державного архіву Херсонської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Донецької області, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Кіровоградської області, Державного архіву Автономної Республіки Крим. Також були задіяні рукописи неопублікованих документів з Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Джерельна база представлена такими групами: законодавчі акти щодо діяльності самоврядування; діловодні документи муніципалітетів; послужні списки депутатів, звіти; статистичні матеріали, мемуарна та епістолярна спадщина і матеріали періодики. Загалом можна констатувати, що джерельна база монографії Черемісіна Олександра Вікторовича виявилася достатньою для вирішення завдань дослідження.

У другому розділі монографії підкреслено, що в результаті колонізаційних процесів кінця XVIII–XIX ст. сформувався цілком новий регіон України – більш європейський і модерний. Особливості регіону впливали на формування і діяльність органів громадського управління, які створювалися майже одночасно з будівництвом міст і не знали попереднього історичного розвитку муніципалітетів. У своїй роботі вони вирізнялися більшою індивідуальністю та самодіяльністю. Ціннісними пріоритетами стали любов до власного міста і прагнення до його розвитку. О. В. Черемісіним запропонована нова теорія міського самоврядування – "регіонально-індивідуальна", яка є досить цікавою і перспективною, але може виявитися дискусійною. Вона ґрунтується на взаємовідносинах "державна – регіон – міське

самоврядування". Російська держава розглядається не як єдина уніфікована і централізована структура, а як конгломерат різних регіонів, які мали власні (історично сформовані) особливості, регіональну ідентифікацію, ціннісні пріоритети розвитку і внутрішнє життя. Підкреслено, що Південь України виділявся багатьма регіональними особливостями. Зокрема, регіон виглядав більш модернізованим, на його теренах швидше проходила урбанізація та європеїзація, поширювалися західноєвропейські ідеї. Це впливало, з одного боку, на формування регіональної ідентичності, життєвих цінностей, пріоритетів; з іншого – на організаційну, матеріально-технічну, освітню, медико-санітарну, господарсько-фінансову, промислову, торговельну діяльність органів міського громадського управління.

Доречним здається розгляд діяльності міського самоврядування крізь призму людиновимірності та персоніфікованого розгляду депутатів муніципалітетів. Завдяки детальному розгляду біографій автору вдалося поділити та схарактеризувати їх за поведінковими групами, що значно збагатило науковий доробок міських управлінь і доповнили традиційний поділ за соціальною, конфесійною та національною ознаками. Водночас це дозволило відійти від споглядання міських управлінь лише як інститутів управління, а розглянути їх крізь призму людських бажань, егоїзму, пристосованості, працьовитості, благодійності та жертвовності.

У третьому розділі монографії проаналізовано діяльність міського самоврядування у модернізації земельних ресурсів, господарства, портових споруд, промисловості та будівництва нових шляхів сполучення – залізниць. Зазначається, що завдяки існуванню великого міського землеволодіння самоврядування отримало у розпорядження значно вищі прибутки до міських бюджетів, які використовувались на розвиток промисловості і модернізацію портових споруд.

Обґрунтовано, що муніципалітети Півдня України виявили значну модернізаційну мобільність в оновленні портів, будівництві нових шляхів сполучення та інших заходах. Міське самоврядування шляхом участі у цьому процесі спрямовувало будівництво залізниць саме через їх міста. Також муніципалітети будували за власний рахунок залізниці від станції до портів і промислових підприємств, прокладали їх між губернськими містами та повітовими, повітовими із заштатними, що поєднувало між собою лівобережну частину Півдня України з правобережною. Ті міста, які добивалися прокладення залізниць та оновлення портів, отримували швидкий промислово-торговельний розвиток. Збільшувалась кількість населення та розширювався міський простір. Саме промислове піднесення

Катеринославської губернії в другій половині XIX ст. дало можливість розвинути нові міста Півдня України – Донецьку та Луганську. Ті ж міста, які не використали нові можливості модернізації, приречені були існувати на рівні села, населення з них виїжджало в пошуках роботи і в них не прокладалися ні водогони, ні каналізація, не проводилась електрифікація.

У четвертому розділі проаналізовано фінансове становище міського самоврядування у досліджуваний період. Автор звернув увагу на те, що структури бюджетів як у дореформені роки, так і в пореформені були дуже схожими між собою. Спільними були основні принципи формування та використання кошторисів. Головний недолік – це збереження розподілу прибутків і витрат на обов'язкові та необов'язкові, а принцип міцності забороняв робити прибутки та витрати, не передбачені чинним законодавством. У межах затвердженого бюджету допускалися лише переміщення коштів із однієї статті на іншу. Зберігався принцип бюджетної рівноваги між прибутками й витратами, який забезпечував неможливість перевищення витрат над прибутками.

Підкреслено, що, порівняно з іншими регіонами, на Півдні України було більше міст із багатомільйонними доходами, та все одно міські фінанси залишалися в незадовільному стані, оскільки власних коштів на всі заходи одночасно не вистачало. У веденні фінансової політики кожен муніципалітет почував власну самостійність. Як приклад автор демонструє використання інструкцій, схем, відомостей, що були однаковими для всіх, але в містах Південної України вони оформлялись цілком індивідуально, з різним навантаженням і домінуванням прибутково-видаткових статей.

У п'ятому розділі було розглянуто діяльність міського самоврядування в таких важливих галузях, як освіта, медицина, інженерно-технічна модернізація. Зауважено, що на Півдні України муніципалітети розпочали раніше будувати водогони, каналізацію, проводити електрифікацію та інші заходи, що було пов'язано з соціальною та комерційною необхідністю. Але модернізація проводилася зазвичай лише в центральних міських районах. На освіту і медицину громадські інститути витрачали більше коштів, ніж у інших регіонах держави, завдяки чому, на думку автора, вдалося досягти значних позитивних змін у матеріальному становищі та духовному розвитку міського населення. Хоча не забуває дослідник відмітити, що залучити до освітнього простору вдалося менш як половину міського населення, а якість міської медицини залишала чекати кращого, оскільки лікарів і ліків постійно не вистачало.

Звичайно, автору монографії не вдалося уникнути окремих несуттєвих огріхів, подекуди в тексті зустрічаються технічні помилки, але вони не псують загального позитивного враження від дослідження. Для кращого сприйняття матеріалу можна було б внести зміни у співвідношення обсягів окремих змістових частин роботи. У подальших студіях варто поглибити аналіз окремих статистичних відомостей, що наводяться в тексті, та чіткіше охарактеризувати ставлення депутатів муніципалітетів до різних соціальних прошарків населення. Також хотілося би побачити змістовніше розкриття роботи самоврядування під час революції 1905–1907 рр. і Першої світової війни, оскільки хронологічні рамки роботи дозволяють це зробити. Цікавою сторінкою в роботі міського самоврядування є благодійна діяльність, тож хотілося б порадити автору звернутися до цього аспекту обраної ним теми. Для поглиблення зв'язку із сучасністю як окрему частину висновків варто було додати рекомендації представникам сучасного місцевого самоврядування.

Незважаючи на означені огріхи та висловлені побажання, основні положення дослідження достатньо глибоко продумані та обґрунтовані автором. Висновки виважені, логічно побудовані й добре аргументовані, тому не викликають заперечень. Доречними є запропоновані О. В. Черемісіним додатки, які містять узагальнюючі таблиці щодо фінансового та господарського становища міст Півдня України. Не викликає зауважень стиль монографії, яка читається з неабияким інтересом, матеріал легко сприймається. Дослідження достатньо важливе для сучасників, враховуючи вагомість вивчення саме регіональної специфіки діяльності міського самоврядування на матеріалах Південної України. Загалом виконана робота відповідає всім вимогам як формально, так і змістовно. Проведене О. В. Черемісіним дослідження є цілком самостійним і професійним.

Наші автори

Баров Володимир Володимирович, магістрант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Басараб Володимир Ілліч, старший викладач кафедри політології та державного управління ДВНЗ "Ужгородський національний університет".

Білобровець Ольга Матвіївна, кандидат історичних наук, доцент Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Блохин Даріана, доктор філософії в ділянці педагогіки, професор, член-кор. Академії наук в Нью Йорку, почесний академік Академії наук Вищої школи України.

Грибенко Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені О. Довженка.

Дудка Раїса Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Дьякова Олена Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Качмала Вікторія Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Державного університету телекомунікацій.

Кириленко Сергій Олексійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Крупина Віктор Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Кузьменко Юлія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кучменко Елеонора Миколаївна, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Луговик Тетяна Вікторівна, аспірантка Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т. Г. Шевченка.

Луняк Євген Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Михайленко Галина Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Мицик Лариса Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Моціяка Петро Петрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Нефьодов Дмитро Валерійович, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Петренко Олена Дмитрівна, магістрантка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Самойленко Григорій Васильович, доктор філологічних наук, професор кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Сачко Дар'я Вікторівна, аспірантка кафедри всесвітньої історії Херсонського державного університету.

Тельвак Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Хоменко Віталій Олексійович, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Черемісін Олександр Вікторович, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського державного аграрного університету.

ЗМІСТ

Історія

Кириленко С. О. Трансформація норманської та антинорманської теорій походження Русі в історичній науці XVII – початку XX ст.	4
Качмала В. І. Соціально-економічна діяльність земських установ Лівобережної України (кін. XIX – поч. XX ст.)	23
Луговик Т. В. "Именно благодаря его настойчивости и отзывчивости в Киеве многое было налажено для ... улучшения быта сотен несчастных сирот и полусирот военного времени..." (спогади Є. Ю. Спаської про знайомство з І. Г. Еренбургом).....	32
Дьякова О. В. Революція 1917 року і громадянська війна в топоніміці Харкова.....	38
Білобровець О. М. Ідейне та інституційне розмежування польського суспільства під впливом революційних подій 1917 р.: суспільний погляд.....	45
Блохин Д. Державотворча діяльність Михайла Грушевського на тлі української національно-визвольної боротьби (1917–1921) .	56
Хоменко В. О. Співпраця Михайла Грушевського та Української партії соціалістів-революціонерів у документах Комуністичної партії більшовиків України та органів влади УСРР.....	78
Михайленко Г. М. О. Лотоцький у Празі: від політичних змагань до науково-викладацької роботи	91
Черемісін О. В. Плани політичних партій на реформування міського самоврядування на початку XX ст.	101
Луняк Є. М., Баров В. В. Повстанська річкова війна на Дніпрі в 1919–1921 рр.....	111
Дудка Р. А. Є у революції початок	121
Басараб В. І. Революційні процеси 1917–1921 рр. в Україні крізь призму послань митрополита Андрея Шептицького.....	130
Грибенко О. М. Державний устрій у законодавчих актах в період гетьманату П. П. Скоропадського: історичний аспект	141
Сачко Д. В. Творча та громадська діяльність Є. К. Гуменної за нацистського режиму у Києві (1941–1943 рр.).....	155
Нефьодов Д. В. Розкриття взаємовідносин робітничого класу і селянства УРСР (1946–1965 рр.) в радянській науковій літературі другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр.	164
Мицик Л. М., Петренко О. Д. Жіночі неурядові організації в країнах Європейського Союзу	175

Крупина В. О., Кузьменко Ю. В. Партійно-радянська номенклатура СРСР: сучасні підходи та перспективні напрямки дослідження	186
Мицик Л. М. Роль ОБСЄ в сучасній архітектурі європейської безпеки	209
Моціяка П. П. Томаш Масарик про особливості виникнення Чехословацької Республіки.....	216

Історія культури

Кучменко Е. М. Мультикультурне виховання – міжкультурна взаємодія людських цінностей (історіографічний огляд).....	223
Самойленко Г. В. Українська кінематографічна гоголіана.....	233

Рецензії

Тельвак В. В. Міське самоврядування крізь призму регіонального розвитку (Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. / О. В. Черемісін. – Херсон : Олді-плюс, 2017. – 582 с.)	241
Наші автори	246

СОДЕРЖАНИЕ

История

Кириленко С. А. Трансформация норманнской и антинорманнской теорий происхождения Руси в исторической науке XVII – начала XX вв. 4

Качмала В. И. Социально-экономическая деятельность земских учреждений Левобережной Украины (кон. XIX – нач. XX вв.)..... 23

Луговик Т. В. "Именно благодаря его настойчивости и отзывчивости в Киеве многое было налажено для ... улучшения быта сотен несчастных сирот и полусирот военного времени..." (воспоминания Е. Ю. Спаской о знакомстве з И. Г. Еренбургом) ... 32

Дьякова О. В. Революция 1917 года и гражданская война в топонимике Харькова 38

Билобровец О. М. Идейное и институциональное размежевание польского общества под влиянием революционных событий 1917 г.: общественный взгляд..... 45

Блохин Д. Государственнообразовательная деятельность Михаила Грушевского на фоне украинской национально-освободительной борьбы (1917–1921) 56

Хоменко В. А. Сотрудничество Михаила Грушевского и Украинской партии социалистов-революционеров в документах Коммунистической партии большевиков Украины и органов власти УССР 78

Михайленко Г. Н. А. Лотоцкий в Праге: от политической борьбы к научно-преподавательской деятельности 91

Черемисин А. В. Планы политических партий на реформирование городского самоуправления в начале XX в. 101

Луняк Е. Н., Баров В. В. Повстанческая речная война на Днестре в 1919–1921 гг. 111

Дудка Р. А. Есть у революции начало... 121

Басараб В. И. Революционные процессы 1917–1921 гг. в Украине сквозь призму посланий митрополита Андрея Шептицкого 130

Грибенко А. Н. Государственный строй в законодательных актах Гетьманата П. П. Скоропадского: исторический аспект 141

Сачко Д. В. Творческая и общественная деятельность Е. К. Гуменной во время нацистского режима в Киеве (1941–1943 гг.)..... 155

Нефедов Д. В. Раскрытие взаимоотношений рабочего класса и крестьянства УССР (1946–1965 гг.) в советской научной литературе второй половины 1960-х – первой половины 1980-х гг.....	164
Мицык Л. Н., Петренко Е. Д. Женские неправительственные организации в странах Европейского Союза.....	175
Крупына В. А., Кузьменко Ю. В. Партийно-советская номенклатура СССР: современные подходы и перспективные направления исследований.....	186
Мицык Л. Н. Роль ОБСЕ в современной архитектуре европейской безопасности	209
Моцияка П. П. Томаш Масарик об особенностях возникновения Чехословацкой Республики	216

История культуры

Кучменко Э. Н. Мультикультурное воспитание – межкультурное взаимодействие человеческих ценностей (историографический обзор).....	223
Самойленко Г. В. Украинская кинематографическая гоголиана...	233

Рецензии

Тельвак В. В. Городское самоуправление сквозь призму регионального развития (Черемисин А. В. Городское самоуправление на Юге Украины в 1785–1917 гг. / А. В. Черемисин. – Херсон : Олди-плюс, 2017. – 582 с.)	241
Наши авторы	246

CONTENSE

History

Kyrylenko S. A. Transformation of Norman and Anti-Norman Theories of the Kievan Rus Origin in the Historical Science of the XVII – beginning of the XX centuries.....	4
Kachmala V. Socio-economic activity local self-government Left-bank Ukraine (XIX – to beginning of XX c.)	23
Lugovyk T. V. "Exactly due to his persistence and delicacy in Kyiv hundreds unfortunate orphans and semi-orphans of war time had improved their lives..." (remembrances of E. Y. Spaska about her acquaintance with I. G. Erenburg).....	32
Dyakova E. V. The revolution of 1917 and the civil war in the toponymy of Kharkov	38
Bilobrovets O. M. Ideological and institutional demarcation of Polish society in the influence of revolutionary events in 1917: public view.....	45
Blokhin D. The state-making activity of Michael Grushevsky on the background of national-liberation struggle (1917–1921)	56
Khomenko V. O. The M. Hrushevskiy's and Ukrainian party of socialist-revolutionaries' cooperation in the documents of the Communist party of the bolsheviks of Ukraine and the USSR authorities.....	78
Mykhailenko G. M. O. Lototskiy in Prague: from political competitions to scientific and teaching work	91
Cheremisin O. V. Reforming the city government in the plans of political parties at the beginning of the twentieth century	101
Luniak Y. M., Barov V. V. Rebel River War on the Dnieper in 1919–1921	111
Dudka R. The revolution has a beginning... ..	121
Basarab V. I. Revolutionary processes of 1917–1921 in Ukraine through the prism of A. Sheptycky's dispatches	130
Gribenko A. N. State resolution in legislative acts in the period of hetmanat P. P. Skoropadsky: historical aspects.....	141
Sachko D. V. Creative and public activities E. K. Humennaya during the Nazi regime in Kiev (1941–1943).....	155
Nefyodov D. V. The clarification of relations between labourers and peasants in USSR (1946–1965) on the Soviet scientific literature of the second half of the 1960s – the first half of the 1980 s.....	164

Mytsyk L. M., Petrenko O. P. Women's Non-governmental Organizations in the European Union.....	175
Krupyna V. O., Kuzmenko J. V. Soviet Party Nomenclature of the USSR: Modern Theoretical Approaches and Perspective Areas of Research	186
Mytsyk L. M. The osce in the modern european security architecture system	209
Motsiaka P. P. Tomaš Masaryk about special circumstances appearance Czechoslovak Republic	216

History of Culture

Kuchmenko E. M. Multicultural education – inter-cultural interaction of human values (historiographic review)	223
Samoylenko G. V. Ukrainian Gogol-inspired cinematography	233

Reviews

Telvak V. V. Municipal self-government through a prism of the regionally development (Cheremisin O. V. Municipal self-government in the South of Ukraine (1785–1917) / O. V. Cheremisin. – Kherson : Oldi-plus, 2017. – 582 p.).....	241
Our authors	246

ПРАВИЛА оформлення статей до збірника "ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий і домашній телефони, e-mail, поштова адреса.

1. Текст має бути складений у Microsoft Word (розширення *.doc, *.docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Поля: праве – 25 мм; верхнє, нижнє – 20 мм; лівє – 30 мм. Міжрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см, встановлена заборона висячих рядків.

2. Якщо при наборі статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською, російською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1) Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2) **Ініціали та прізвище автора** – напівжирними літерами по правому краю.

3) **Назва статті** друкується великими літерами, вирівнювання по центру.

4) **Анотація та ключові слова** подаються *українською, російською та англійською мовами* (до 6 речень).

5) **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку Література.

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться **обов'язково**:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфа і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між внутрішньотекстовими пунктами й інформацією, яка йде після них, між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.)

6) Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово "Таблиця" виділяється *напівжирним шрифтом* по правому краю, *назва таблиці* – по центру *напівжирним курсивом*.

7) **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до Бюлетня **ВАК № 5 за 2009 р.**

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою:

м. Ніжин, вул. Графська, 2

(кафедра світової літератури та історії культури)

E-mail: svit.lit@ndu.edu

Відповідальний редактор та упорядник

Самойленко Григорій Васильович

тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА та КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 87

Серія "Історичні науки"

№ 7

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 14,88
Ум. друк. арк. 15,32

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.